

T C
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI

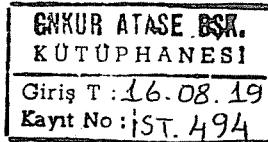

GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI KÜTÜPHANESİ

**MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE
KAFKAS CUMHURİYETLERİ İLE
İLİŞKİLER
(1917 - 1921)**

Nilgün (AKGÜL) ERDAŞ

ANKARA
GENELKURMAY BASIMEVİ
1994

Demirbaş.: 0005709

956.1023
ERD
1994
K.1

GENELKURMAY BASIMEVİ
YAYIN NUMARASI : '94/36

ÖN SÖZ

Millî Mücadele hareketi, Türk milletinin sömürgeci devletlere karşı verdiği bir bağımsızlık mücadelesidir.

Doğu Cephesi; Millî Mücadele hareketi içinde önemli bir yer teşkil eder. Takip ettiği başarılı dış politika ile doğu sınırının güvenliğini sağlayan Ankara Hükûmeti; buradaki kuvvetlerini batıya aktarmış, Yunanlılara karşı başarılı mücadeleler vererek Misâk-ı Millî sınırlarını çizmiştir.

Tarihteki olayların geleceğe ışık tutması açısından, günümüzdeki Kafkas hâdiseleri özellikle Azerbaycan-Ermenistan Savaşı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması sonrasında gelişen olaylar oldukça dikkat çekicidir. Geçmiş dönemde gerçekleşen olaylar bu gün gelişen olayların kökeninde yatan sebeplerdir. Bu çalışmanın amacı günümüz hâdiselerinin geçmişine ışık tutmak, meselenin aydınlatılmasına küçük de olsa bir katkıda bulunmaktır.

Bu kitap Nilgün ERDAŞ (AKGÜL) tarafından ATASE Başkanlığı arşiv belgeleri, konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklar ve yine konu ile ilgili kararlar ve tutanaklardan yararlanılarak hazırlanmış, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nın yetkili kurullarınca incelenerek yayıma hazırlanmıştır.

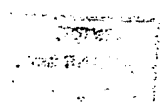
Cumhur ASPARUK
Hv.Plt.Korgeneral
As.T. ve Str.E.Bşk.

.

)

7

-

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖN SÖZ	I
İÇİNDEKİLER	III
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU VE KAFKASLAR

A. 1914-1918 YILLARI ARASINDA TÜRK-RUS-ERMENİ OLAYLARI	7
1. 1917 Bolşevik İhtilâli Sonrası Gelişen Olaylar Erzincan Mütarekesi	8
2. Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı-Elviye-i Selâse'nin Türklere İadesi	10
B. TÜRK-KAFKAS KONFEDERASYONU İLİŞKİLERİ	17
1. Kafkaslarda durum	17
2. Türk İlerleyişi-Trabzon Görüşmeleri	21
3. Batum Konferansı ve Antlaşması	26
C. TÜRK İLERİ HAREKATI VE KAFKASLAR	
1. Elviye-i Selâse'nin Anavatana Katılması	31
2. Türk İleri Harekâtının Devamı ve Bakû'nün Ele Geçirilmesi	35
3. Kafkaslarda Gelişen Olaylar Karşısında Türk-Sovyet İlişkilerinin Kesilmesi	43

İKİNCİ BÖLÜM

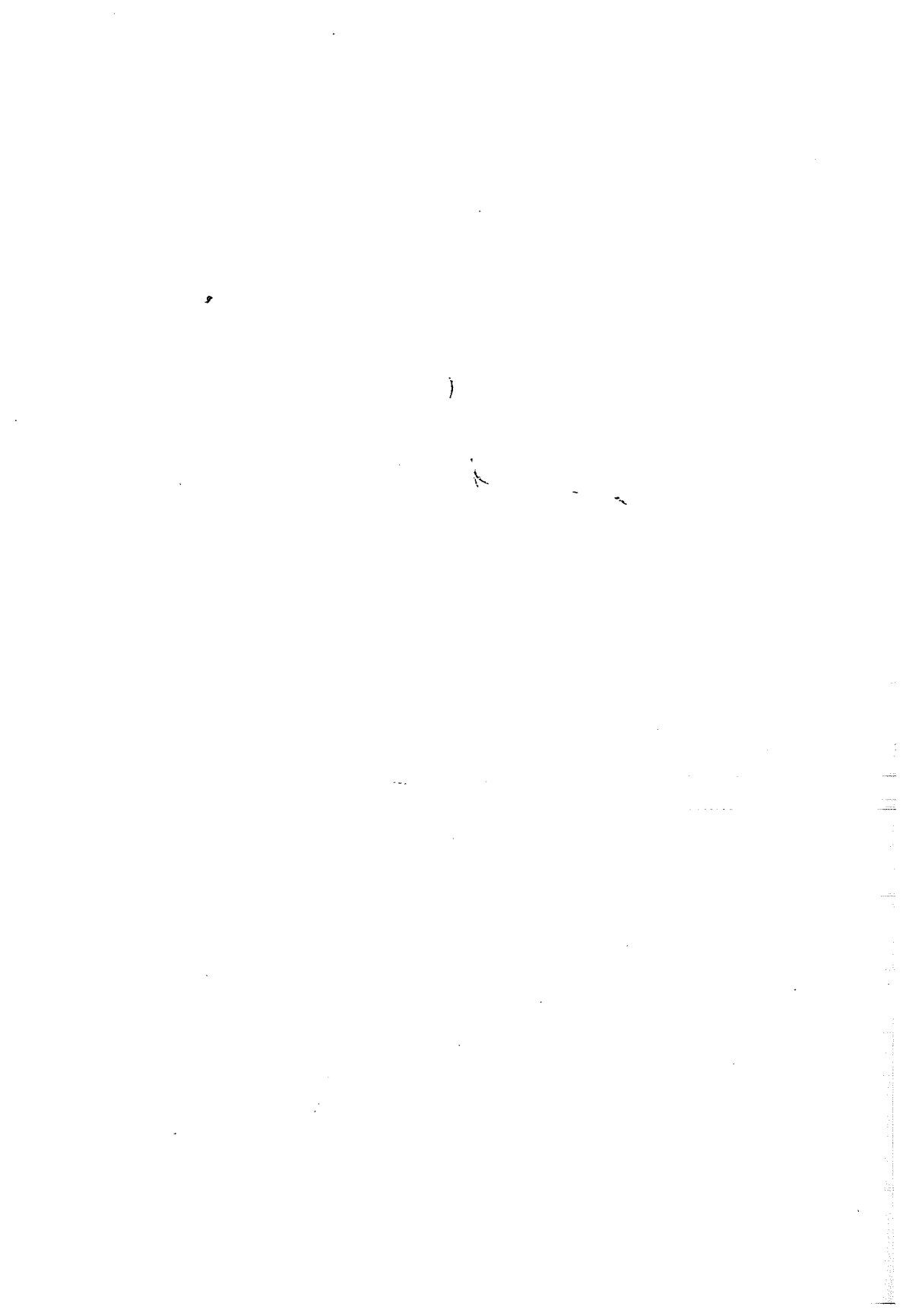
MONDROS MÜTAREKESİ VE SONRASINDA KAFKASLAR

A. MÜTAREKE DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELASE	50
1. Mütareke Şartlarının Kafkaslarda Uygulanması	50
2. Türk Ordusu'nun Elviye-i Selâse'den Çekilmesi	52

a. Batum'un Terki	52
b. Kars ve Ardahan'ın Terki	55
B. MİLLÎ ŞÛRA HÜKÛMETLERİNİN KURULUŞU VE DİRENİŞ FAALİYETLERİ	56
1. Kars Millî Şûra Hükûmeti Dönemi (5 kasım 1918 - 18 Ocak 1919)	56
a. Anavatan'a İlhâk ve Mütareke Dönemi Arasında Elviye-i Selâse	56
b. Birinci Kars Kongresi	58
c. İkinci Kars Kongresi	58
d. Birinci Ardahan Kongresi	60
e. İkinci Ardahan Kongresi	61
2. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Dönemi	62
a. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin Ermenilerle Mücadelesi	66
(1) Yakup Şevki Paşa-General Forestier-Walker Görüşmesi	66
(2) General W.H.Beach ve Kars'a Gelen Ermeni Hükûmeti Heyeti	67
(3) Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti-V.Asser Görüşmesi	67
b. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin Gürcülerle Mücadelesi	69
c. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin İngilizlerce Dağıtılması	71
3. Mahalli Şûra Hükûmetleri Dönemi	74
a. Oltu Şura Hükûmeti	74
b. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası	78
c. Aras Türk Hükûmeti	80
4. Millî Şûra Hükûmetlerinin Millî Mücadele ve Bölge Türklüğünün Korunmasında Etkileri	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE
KAFKASLAR

A. MİLLÎ MÜCADELE'NİN BAŞLAMASINDAN TBMM'NİN AÇILIŞINA KADAR GEÇEN SÜRE İÇİNDE BÖLGEDE GELİŞEN OLAYLAR	83
1. Millî Mücadele'nin Doğu'da Teşkilâtlanması- Kongreler ve Elviye-i Selâse	84
2. Ermenistan ve Manda Meselesi	87
a. Barış Konferanslarında ABD'ye Manda Önerisi	88
b. Manda ve Himaye Önerilerinin Kongrelerde Tartışılması	91
c. General Harbord Heyetinin Anadolu İncelemesi- Manda Meselesinin Halli	94
3. Heyet-i Temsiliyye Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri	97
4. İttihatçı Subayların Millî Mücadeleye Karşı Tutumları- Bu konuda Sovyet Yaklaşımı	104
B. TBMM'NİN DOĞU SİYASETİ VE ERMENİSTAN SORUNUNUN HALLİ	109
1. Türk-Sovyet Resmî İlişkilerinin Başlaması- I.Moskova Görüşmeleri	109
2. Bunalım Dönemi-Ermeni Harekâtı ve Gümrü Antlaşması	115
C. GÜMRÜ ANTLAŞMASI SONRASINDA GELİŞEN OLAYLAR	120
1. Gümrü Barışından Sonra Gelişen Türk-Sovyet İlişkileri-II.Moskova Görüşmeleri	120
2. Gürcü Sorunu; Artvin ve Ardahan'ın Kurtarılması	122
3. Türk-Sovyet İlişkilerinin Sonuçlanması- Moskova Antlaşması	126
4. Kars Antlaşması	132
SONUÇ	135
BİBLİYOGRAFYA	139

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE KAFKAS CUMHURİYETLERİ İLE İLİŞKİLER

GİRİŞ

XIX. ve XX. yüzyıl içinde cereyan eden Osmanlı-Avrupa mücadelelerinin asıl sebebi Şark Meselesi'ne dayanmaktadır. Özellikle XIX. yüzyılda siyasî bir terim olarak ifade edilmeye başlanan "Şark Meselesi'nin" tarihi oldukça eskidir. Zamana ve mekâna bağlı olarak çeşitli şekillerde günümüze kadar ortaya çıkan Şark Meselesi, Avrupa'nın Haçlı zihniyetiyle Türkiye'yi paylaşma meselesidir. (1)

Türklerin Avrupa topraklarına ayak basmalarıyla başlayan Şark Meselesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki bütün topraklarının paylaşılması, XX. yüzyılda da İmparatorluğun bütün topraklarının bölüşülmesi anlamında kullanıldı.

XIX. yüzyılda büyük malî ve askerî bunalımlar içinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sistemi bozulmuş, gittikçe genişleyen kapitülâsyonlar yüzünden Avrupa devletlerinin açık pazarı hâline gelmişti. Özellikle Kırım Savaşı'ndan itibaren alınan borçlar, ülkeyi borç veren devletlerin garantisi altına almış ve Avrupa'nın sayılı devletlerinin menfaat kavgaları onu yaşatacak tek umut hâline gelmişti. Özellikle İngiltere ve Rusya arasındaki rekabet, Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesinde önemli bir denge oluşturunuyordu.

Rusya'nın XVIII. yüzyılın başlarından günümüze kadar devam eden güney siyaseti (sıcak denizlere inme) Karadeniz ve Rumeli'den ilerleyip boğazları zaptederek Akdeniz'e çıkmayı Kafkasya yoluyla da İskenderun Körfezi'nden Akdeniz'e Mezopotamya ve Basra Körfezi'ne inerek Hindistan'a ulaşmayı hedeflemekteydi. (2)

Ruslar, güneye inme siyasetlerinde önlerinde bir engel olarak gördükleri Osmanlı Türkiye'si'ni yıkabilmek için uzun ve plânlı hazırlıklar yapmışlardı. Bu hazırlıklardan birisi, Türk idaresinde yaşayan gayr-i Müslim unsurları Türkler aleyhinde

(1) Şark Meselesi hakkında geniş bilgi için bkz.

Bayram Kodaman; Şark Meselesi Işığında II.Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası, Ankara, 1983.

(2) Yusuf Akçura; Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri, Ankara, 1985, s.49.

ayaklanmaya sevk etmekte. Nitekim Rusya 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı sınırları içinde bulunan Ortodoksları koruma hakkı elde ediyordu. (3) Böylece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine kolayca karışabilecek duruma gelen Ruslar, siyasetleri gereği Balkanlar da Slâvları, Kafkaslar'da ise Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmışlardır.

1856 Paris Antlaşması ile "Karadeniz'in tarafsızlığı" ilkesinin kabulü üzerine Rusya doğu politikasına yönelmiş ve Asya'da genişlemeye başlamıştır. (4) Karadeniz'in bir Rus denizi hâline getirilmesi engelini 1871 yılında kaldıran Rusya'nın tekrar İstanbul ve boğazlar üzerine yöneldiğini görüyoruz. Bu siyasetin en hararetli taraftarları Rusya'da gittikçe nüfuz kazanan "Panislavistler" olmuşlardır. (5) Balkanlarda Slavları etki altına alarak, İstanbul ve boğazlara ulaşmak isteyen Rusya, Sırpı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış ve isyanın büyümesi sonucu 1877-78 Osmanlı-Rus harbi başlamıştır. (6)

Kafkaslar ve Tuna olmak üzere iki cephede süren savaş, Osmanlı ordularının yenilgisiyle sonuçlanmış ve Osmanlı Devleti için ağır şartlar taşıyan ancak uygulanmayan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanmıştır. (7)

Ayastefanos Antlaşmasında ilk kez Ermenilerle ilgili bir madde de yer almıştır. Ermenilerle ilgili 16. madde Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskun kasabalarda mahalli şartların gerektirdiği ıslâhatın yapılması suretiyle Ermeni toplumunun emniyet altına alınması, Osmanlılara iade edilecek yerlerin de bundan sonra boşaltılacağı ile ilgiliydi. (8)

-
- (3) Akdes Nimet Kurat; Türkiye ve Rusya, Ankara, 1970, s.24-37.
 - (4) Kurat; Rusya Tarihi, Ankara, 1948, s.349-353. R.Salim Burçak; Türk, Rus, İngiliz İlişkileri, İstanbul, 1946, s.30.
 - (5) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.75. Kurat; "Panislavizm" DTCF Dergisi, c.II, sayı 2-4, Ankara, 1953, s.241-258. Burçak; a.g.e.; s.33.
 - (6) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c.VIII, Ankara, 1983, s.64, Kurat; Türkiye ve Rusya, s.82-85. Geniş bilgi için bkz. M.Celâled-din Paşa, Mir'at-ı Hakikat Haz.İsmet Miroğlu, c.III, İstanbul, 1983.
 - (7) Esat Uras; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s.200-205. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.85. Anlaşmanın metni için bkz. Nihat Erim; Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Ankara, 1953, s.387-400.
 - (8) Kâmuran Gürün; Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s.106. TSK Tarihi Osmanlı Devri 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Hareketi, c.I, Ankara, 1985, s.61. Geniş bilgi için bkz. Uras; a.g.e., s.199-217.

Osmanlı Devleti buralardaki Ermenilere karşı harp esnasında (Ermenilerle işbirliği yaptıklarından dolayı) hiç bir takibatta bulunmayacak, öte yandan Ermenilerin durumunu düzeltmek amacıyla reformlar yapacak ve bu hususta Avrupalı devletlere bilgi verecekti. (9) Böylece Ermeni sorunu başlamış oluyordu. (10) Bundan sonra Türk-Rus ilişkilerinde Ermeni meselesi söz konusu olmuş, Türk İstiklâl Harbi zamanında Ankara Hükümeti ile Moskova arasındaki müzakerelerde anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Ayastefanos Anlaşması ile Slavcılık politikasının zaferini kazanmış olan Rusya, aynı zamanda Akdeniz'e açılan Bulgaristan vasıtasıyla denize ulaşıyordu. Öte yandan Batum, Kars, Ardahan ve Doğu Bâyezit'in Rusya'ya bırakılması, Doğu Anadolu'yu tam bir Rus tehdidine maruz bırakıyordu. Bu bölgeler Rusya'nın elinde kalırsa, Rusların İskenderun körfezine inmeleri daha da kolaylaşacaktı. Böylece Rusya gerek Balkanlarda gerekse Doğu Anadolu ve özellikle stratejik Kars yaylasına yerleşerek üstün bir duruma geçmiş, İngiltere'nin İmparatorluk yolunu tehdit eder hale gelmiştir.

Bu olaylar sonunda İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terkedip, bu devleti yıkarak toprakları üzerinde kendine bağlı devletler kurma ya da kendisi yerleşme yolunu tutacaktır. (11)

İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e sarkmasını engellemek için 1791'den itibaren Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyan bir siyaset gütmüştür. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı Devletini ayakta tutmanın artık mümkün olmadığını anlayan İngiltere, Osmanlı Devleti'ni Rusya yıkıp yerleşeceği yerde kendisi yıkıp, yıkıntıları üzerine yerleşmek veya arada tampon bir Ermeni devleti kurdurmak suretiyle Rusya'nın güneye sarkmasını önlemeyi hedef edinmiştir.

Rusya'yı Ermeni ve Doğu konusunda serbest bırakmak istemeyen İngiltere, Ayastefanos Antlaşmasına karşı çıkarak meseleyi büyük devletlerin ortak denetimine sokmak istedi. Öte yandan Rusya'nın güneye inmesini önlemek için, bir üs

(9) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.87. N.Kerem Demir; Türkiye'de Ermeni Meselesi, Ankara, 1976, s.39. Belgelerle Ermeni Sorunu; Gnkur.Yayınları, Ankara, 1983, s.45.

(10) Kurat; s.80 vd. Cevdet Küçük; Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1877-78) İstanbul, 1984, s.11. M.Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İstanbul, 1986, s.97-98.

(11) R.Salim Burçak; a.g.e., s.34-40.

olarak kullanabileceği Kıbrıs'a yerleşti. (12) Kıbrıs'ın İngilizlerce işgali, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni parçalama politikasının ilk göstergesi olup bunu, Mısır'ın işgali izleyecektir.

Berlin Kongresi, yukarıda belirtilen nedenlerin sonucu olarak 13 Haziran 1878 tarihinde, Almanya Başbakanı Bismark'ın başkanlığında Berlin'de toplandı. Yapılan anlaşma ile Bulgaristan'ın sınırları daraltılıyor ve Bosna-Hersek Avusturya'nın denetimine bırakılıyordu. Ayastefanos Antlaşmasında yer alan Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlık hükümleri aynen kalıyordu.

Öte yandan Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) Osmanlı Devleti'nin harp tazminatı olarak Rusya'ya bırakılıyordu. Bâyezit şehri ile Eleşkirt ovası İngilizlerin baskısı ile Osmanlılara bırakıldı. Makedonya'da reformların yapılması kabul edildi.

Antlaşmanın önemli maddelerinden birisi de 61. madde idi. 61. madde ile Osmanlı Devleti Ermenilerle meskûn yerlerde hemen vakit kaybetmeksizin mahalli reformlara başlayacak ve Ermenilerin Çerkezler ile Kürtlere karşı emniyetlerini sağlayacaktı. Bu maksatla yapılan reformlar hakkında büyük devletleri haberdâr edecekti. (13) Böylece Ermeni sorunu, Osmanlı-Rus anlaşmazlığından çıkarak büyük devletlerin söz sahibi olduğu bir mesele haline geldi. Bu olay, muhtariyet isteyen ancak emellerine ulaşamayan Ermenilerin, gizli örgütler kurarak teşkilâtlanmalarına ve tedhiş hareketlerine yönelmelerine neden olacaktır.

Antlaşmanın 63. maddesi ile boğazların statüsü 1871 öncesi duruma göre ayarlanarak, Karadeniz'in kapalılığı ilkesi yeniden kabul edildi.

İngiltere, Berlin Antlaşmasına Ermeniler lehine 61. maddeyi koydurarak, Doğu Anadolu'ya müdahale hakkını elde ediyordu. Böylece "Şark Meselesi" Balkanlardan Anadolu'ya kaydırılarak Ermeni Meselesi ortaya atılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprakları da, tartışma konusu haline getirilmişti. (14)

(12) Karal; a.g.e., s.71-74, Antlaşmanın metni için bkz. Erim; a.g.e., s.401-402.

(13) Öke; Ermeni Sorunu 1914-1923, Ankara, 1951, s.79, Süleyman Kocabaş; Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?, İstanbul, 1988, s.49. Bilâl Şimşir; Osmanlı Ermenileri, Çev.Şinasi Orel, Ankara, 1986, s.27. Antlaşmanın metni için bkz., Erim; a.g.e., s.403-424.

(14) Kodaman, a.g.e., s.21-22.

Gerçekten Doğu Anadolu bölgesi ve Kafkaslar, Batı Asya'nın stratejik düğüm noktası durumundaydı. Kars ve Erivan'a yerleşen bir Rus ordusu Fırat yaylasına doğru ilerleyerek Hozat ve Harput'taki Türk birliklerini yendikten sonra, Halep yoluyla Akdeniz kıyılarına ulaşabilirdi. (15)

İngiltere ise, Rusya'nın güneye inişini durduramayan ve zayıf duruma düşen Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçmiş ve Doğu Anadolu'da Avrupa'nın her zaman desteğine sahip olabilecek, aynı zamanda Rusya'nın Ortadoğu'ya inmesini engelleyecek tampon bir Ermenistan devleti kurmayı düşünmekteydi. (16)

Berlin Konferansından sonra gelişen olaylar, Osmanlı Devletini bir takım siyasi ve sosyal düzenlemelere gitmeye zorlamıştır. Dış siyasette, II. Abdülhamit'in uyguladığı ustaca siyasetle Avrupa devletlerinin aralarındaki rekâbetten faydalanarak Osmanlı Devleti'ni ayakta tutma çalışmaları olmuştur. Özellikle İngiltere ve Rusya'nın Akdeniz hakimiyeti mücadelesi, Fransa'nın da zaman zaman İngiltere yanında yer alması II. Abdülhamit'i Almanya'ya yaklaştıracak ve karşılıklı ilişkiler sonunda Almanya'ya karşı ekonomik imtiyazlar verilecektir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle içte Berlin konferansı ile reform yapılması teminat altına alınan Ermeni milleti, kurdukları gizli örgütlerle bir takım siyasi olayları başlatmışlardı (Zeytun ayaklanması, İstanbul'da Osmanlı Bankası olayı II. Abdülhamit'e suikast olayı gibi önemli hadiseleri başlatmışlardı.).

Rusya, Ermeni meselesinde ikinci aktif rolünü Balkan Harbi'nden sonra oynamaya başlamıştır. Balkan Harbi sonunda Bulgarların İstanbul kapılarına kadar gelmiş olmalarından endişelenen Rusya, Bulgaristan'a karşı aleyhte bir siyaset tâkip etmeye başlamıştır. (17)

Kendi eseri olan Balkan peyklerinin kendisinden yüz çevirdiklerini ve Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inma imkânı kalmadığını gören Rusya, Osmanlı Devleti'nin doğusunda Ermenileri kullanarak sıcak denizlere inmeye çalışacaktır. (18)

(15) Paul İmbert, Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1981, s.46 vd. Ayrıca bu konuda bkz. Adam of, E.E.Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi, Çev. Babaeski Hüseyn Rahmi. İstanbul, 1926.

(16) Kodaman, a.g.e., s.22.

(17) Süleyman Kocabaş, Tarihte Türk-Rus Mücadelesi, İstanbul, 1989, s.371.

(18) Kocabaş, Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir? s.110.

Rusya tâkip ettiği siyâset gereği, bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını hiçbir zaman istememiştir. Çünkü bağımsız Ermeni devletini kurmak, Rusya'nın İskenderun körfezi yolu üzerine bir duvar dikmek olurdu. Oysa Rus nüfûzu altında kurulacak muhtar bir Ermenistan, Rusların bu yoldaki emellerini kolaylaştırıcaktı. (19)

Balkan Harbi'nin bitiminden Türkiye'nin Birinci Dünya Harbi'ne girişine kadar olan süre, Rusya'nın Doğu Anadolu siyâseti doğrultusunda Avrupa Devletlerinin (Almanya ve Avusturya hariç) Ermeniler için ıslahat yapılması için Osmanlı Devleti'ne baskılarıyla geçti.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde büyük güçlerin sadece Ermeni ıslahatında değil Ortadoğu ile ilgili diğer konularda da uzlaştıklarını görüyoruz. Nitekim aralarında gerçekleşen gizli anlaşmaları incelediğimizde (20) Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı projelerinde İtilâf Devletleri'nin Ermeni isteklerini dikkate almadıkları, Ermenilerin "Büyük Ermenistan" adını verdikleri Doğu Anadolu'nun Kafkasya ile birlikte Rusya'ya ilhâk edildiği ve Kilikya'daki "Küçük Ermenistan"ın ise Fransızlara bırakıldığı anlaşılacaktır.

(19) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.212.

(20) Geniş bilgi için bkz. Y.Tekin Kurat; Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara, 1976, s.7-29.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU VE KAFKASLAR

A. 1914-1918 YILLARI ARASINDA TÜRK-RUS-ERMENİ OLAYLARI

Birinci Dünya Harbi'nde Türk orduları birden fazla cephe-
de savaşmak zorunda kalmıştı. Bu durumu fırsat bilen
Ermeniler, Taşnaksütyun liderliğinde hayalleri olan "Büyük
Ermenistan'ı" kurma gayretleri içine girmişlerdi. 1914 yılı
boyunca yurt içinde ve dışında toplantılar düzenleyen kilise ve
komiteciler, Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyete geçtiler ve
savaş sırasında yapılacak eylemleri tespit ettiler; "ordudaki
Ermenilerin firâr etmeleri, çetecilik yapmaları veya Rus
Ordusu'na katılmaları, Türk köylerine baskınlar yaparak Türk
askerinin cephe gerisini düşünmek zorunda bırakılması, askerî
hizmetlerin yürütülmesine mâni olmak üzere ulaşım, haberleş-
me vâsıtalarının tahribi, isyanlar çıkararak Osmanlı Ordusu'nu
iki ateş arasında bırakmak, Osmanlı Devleti aleyhine casusluk
yapmak!" (21)

Gerçekten de savaşın başlamasıyla Ermeni komiteleri bu
plân çerçevesinde harekete geçtiler. Rus hükûmetinin izniyle
kurdukları gönüllü kıtalarıyla Kafkasya'daki Türk halkına
karşı silâhlı eyleme başladılar. (22) Ülkenin her tarafından
gelen Ermeni gönüllüleri Rus Ordusuna, çetelere, intikam
alaylarına girmek için Kafkasya'ya doluyorlardı. (23)

Rusya'nın Anadolu üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirmek amacıyla kışkırttıkları Ermeniler, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde isyanlar başlattılar. Bu isyanlar sırasında pek çok Türk, Ermeniler tarafından katledilmiş pek çoğu da memleketlerinden göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti bu sırada çeşitli cephelerde ve çok zor şartlar altında itilâf kuvvetleriyle savaşa devam ettiğinden Ermeni isyan ve taarruz-

(21) ATASE Arşivi; Kıs.2287, Dos.12, F.8.

ATASE Arşivi; Kıs.521, Dos.2029, F.12-18.

ATASE Arşivi; No.1/2, Kıs.318, Dos.1287, F.1-5.

Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1946, s.59.

(22) ATASE Arşivi; No.4/3671, Kıs.2818, Dos.59, F.2-40.

(23) ATBD Sayı 81 (Aralık 1982) Belge No.1895

ları, devleti her bakımdan zor duruma sokmakta ve Rusya'nın Doğu vilâyetlerini işgalini kolaylaştırmaktaydı. (24)

Bu durum karşısında etkili tedbirlere başvurmak zorunda kalan Osmanlı Devleti; Doğu Anadolu'da bulunan ve Ruslar lehine faaliyetlerde görev alan Ermeniler başta olmak üzere buradaki Ermeni unsurları, 27 Mayıs 1915'te savaş alanı dışına ve çoğunlukla Suriye'ye tehcîre tâbi tuttu. (25)

1917 yılı sonlarına gelindiğinde, İtilâf Devletleri'nin Ermeni Meselesi'ni, kendi istekleri doğrultusunda kullandıklarını görüyoruz. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin son yarım asrında ortaya atılmış olan sunî Ermeni Meselesi, zamanın büyük devletleri Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından Türkiye'yi zayıf düşürmek ve birbirinin sömürgecilik emellerine set çekmek için kullanılmıştır. Nitekim aralarındaki gizli anlaşmalar incelendiğinde, Ermenilerin "Büyük Ermenistan" adını verdikleri Doğu Anadolu'nun Kafkasya ile birlikte Rusya ya Kilikya'daki "Küçük Ermenistan" ın ise Fransızlara bırakıldığı anlaşılabacaktır.

1. 1917 Bolşevik İhtilâli Sonrası Gelişen Olaylar

Erzincan Mütarekesi.

1917 Ekimi'nde Kafkas Cephesinde, Anadolu içlerine kadar ilerleyen Çarlık Ordusu, Trabzon'un batısından, Erzincan, Kemâh yolundan, Dersim ve Murat Suyu'nun güneyinden Van Gölü'ne ve Başkale'ye kadar uzanan bir hattı tutmaktaydı. Bu çizginin doğu ve kuzeyinde kalan topraklar 1916 yazından beri ele geçirilmiş, ancak 1917 Şubat devrimi yeni bir ileri hareketi engellediğinden cephelerin yeri değişmemiş ve bu durum Ekim Devrimi'ne kadar sürmüştür.

Birinci Dünya Harbi'nin sonlarına doğru Rusya'da ihtilâl başlamış ve Çarlık Hükûmeti devrilerek yerine geçici Kerenski Hükûmeti kurulmuştur. Yeni hükûmet, Rus Harlamof'un başkanlığında Ermenilerden M.Babacanyan, Gürcülerden Chengeli ve Türklerden Caferof'dan oluşan bir komiteyi Kafkasya'ya gönderdi. Bunlar Kafkaslar Ötesi Komiserliği'ni oluşturdular.

(24) Birinci Dünya Harbi Sırasında Ermeni Faaliyetleri ve Katliamları hakkında bkz. ATBD. Sayı 83, 84, 85, 86.

(25) Ermeni tehcîri hakkında geniş bilgi için bkz. Azmi Süslü; Ermeniler ve 1915 Ermeni Tehcîr Olayı, Ankara, 1990 Başkomutanlığın İşleri Bakanlığı'na tehcîr konusunda önerisi hakkında 26 Mayıs 1915 tarihli yazısı ATASE Arşivi No.1/1, Kıs.44, Dos.207,F.2-3.

(26) Bu tarihlerde Kafkasya'daki topluluklar muhtariyet istiyorlardı. Ermeniler derhal teşkilâtlanarak bir komite ve bir ordu kurdular.

1917 Kasımı'nda Bolşevikler tarafından Kerenski Hükûmeti devrildi. Bolşevikler idareyi ele alınca ilk olarak 15 Kasım 1917 günü Rusya'da yaşayan bütün milletlerin eşit ve egemen olduklarını, isterlerse Rusya'dan ayrılıp bağımsız hükûmetler kurabileceklerini ilân ettiler. (27)

Bolşeviklerin ikinci hareketi ise, derhal savaşa son vermek oldu. 24 Kasım 1917'de harp içindeki gizli anlaşmaları yayınlamaya başladılar. Yine bu tarihlerde Rus Ordusu dağılmış ve Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerleri görevlerini bırakarak memleketlerine dönmeye başlamışlardı. (28)

İhtilâlden sonra geçici hükûmetin Kafkasya'ya gönderdiği özel komite görevi başında kaldı.

Bu sırada Kafkas Dağları güneyinde (Mavera-i Kafkas) bir Kurucu Meclis (Seym) kuruldu. Seym, yıllardan beri süren savaşa son vererek, Osmanlı Hükûmeti ile bir barış antlaşması yapmaya karar verdi.

Yeni kurulan hükûmetin programının ana esasları, bir kurucu meclisin hemen seçilerek toplanması, milli sorunların bir an önce çözümlenmesi ve Osmanlı Devleti'yle barış yapılması idi. (29)

Bunlar olurken Taşnaksütyun Komitesi, Rus Bolşevik Hükûmeti Başkanı Lenin'e başvurarak Türkiye'deki Ermenilerin geleceklerine kendilerinin karar vermesi için aracılık yapmasını istiyordu. Öte yandan Rus Ordusunun çekilmesiyle doğuya doğru ilerleyen Türk Ordusu karşısında kalan Ermeniler, yakıp yıkip, halka zulm ediyorlardı. (30)

(26) Uras; a.g.e., s.639. Hüseyin Baykara; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi, İstanbul, 1975, s.245.

(27) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.335, Y.Hikmet Bayur; Türk İnkılâbı Tarihi, c.3, k.4, Ankara, 1967, s.93.

(28) Belgelerle Ermeni Sorunu; Gnkur.Yayınları, Ankara, 1984, s.266. Uras; a.g.e., s.637. Naki Keykurun; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi'nin Hatıraları, İstanbul, 1964, s.53. Hüseyin Baykara; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi İstanbul, 1975, s.242.

(29) Uras; a.g.e., s.639-640. Belgelerle Ermeni Sorunu, s.266.

(30) Bu konuda geniş bilgi için bkz. M.Fahreddin Kırzioğlu; Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1920, Ankara, 1970, s.7-31. ATBD. Yıl: 31, Aralık 1982, Sayı: 81 (Ermeni Belgeleri Özel Sayı: 1) Belge No.1880, s.437. ATBD. s.83, Belge No.1529.

Bu sırada Brest-Litovsk'da Türkiye ile Rusya arasında barış görüşmeleri başlamıştı. Türkiye ve Rusya, Kafkas Cephesinde'ki durumu tesbit etmek ve harbe son vermek için uzlaşma yoluna gittiler. Rusların işgali altında bulunan Erzincan'da 5 Aralık'ta başlayan görüşmeler, 18 Aralık'ta 14 maddelik bir mütâreke vesfîkâsının imzalanması ile sonuçlandı. (31) Buna göre, her iki ordu bulundukları yerde kalacak, yeni yığınaklar yapmayacaklardı. Amaç iki ordunun da aşamayacağı bir çizgi saptamaktı. Böylece tüm sorunlar erteleniyordu. Sorunların düğümlendiği yer ise petrolü, hammaddeleri, stratejik durumu ve iç içe yaşayan çeşitli halkları ile Kafkasya bölgesiydi.

2. Brest-Litovsk Müzâkereleri ve Barış-Elviye-i Selâse'nin Türklere İadesi

1917 Rus ihtilâli başlayınca Bolşevikler, "Geçici Hükümet" e karşı mücadele ederken Rus köylüleri ve askerlerini kazanmak amacıyla "Harbe Paydos" sloganıyla harekete geçtiler. Amaçları, kendilerine karşı kullanılması mümkün olan Rus Ordusu'nu çözerek, askerlerin cepheyi terketmelerini sağlamaktı. Gerçekten de harpten bıkmış ve toprağa gittikçe ihtiyacı artan asker ve köylüler arasında bu propagandanın başarıya ulaştığını söyleyebiliriz. 1917 Ekim ihtilâlinden çok daha önce Rus Ordusu dağılmış askerler kitleler halinde evlerine donmeye başlamışlardı.

Bu şartlar içinde Rusya'nın idaresini bir hükümet darbesiyle ele geçiren Bolşevikler, vaatlerini tuttuklarını göstermek amacıyla 26 Ekim'de (8 Kasım 1917) bir Barış Decret'i (kararnâmesi) yayınladılar. Buna göre, "Bütün muhârip devletler hemen harbe son vermeli, mütâreke akdedilmeli, hiçbir arazi parçası ilhâk etmeksizin ve harp tazminâtı ödemeksizin tam manasıyla demokratik ve adil bir barış akdetmeliydiler". İlhâktan ne kastedildiği de açıklanmıştı. "Hiçbir devlet yabancı bir halkı zorla tahakkümü altında tutamayacak ve her millete kendi mukadderâtına kendisi sahip olma hakkı tanınacaktı.

(31) ATASE Bşk.lığı Arşivi; No.4/1933. Kıs.2657, Dos.294, F.1-9. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.332. Gürün; Ermeni Dosyası, s.233. Tadeusz Swietochowski; Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe, Rus Azerbaycanı, 1905-1920, İstanbul, 1988, s.162. Anlaşmanın metni için bkz. Stefanos Yerasimos; Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Millî Mücadeleye, İstanbul, 1979, s.38-41.

(32) Bildirinin yayınlanmasından maksat, yeni harpten çıkan Avrupa halklarını, işçi ve köylüsünü ülkelerine karşı ayaklanmaya teşvik etmektir. Bir "Dünya İhtilâli"nin çıkacağını umuyorlardı.

Ancak, Barış Decretinden beklenen sonuç çıkmayınca Sovyet Hükûmeti bu sefer, Rusya'nın müttefiklerinin muafakatı alınmadan kendi başına Almanya ile barış için harekete geçti. Sovyetlerin amacı, bir an evvel barışı sağlamak ve Rusya'da Sovyet rejimini sağlamlaştırmak için Almanya ile savaşa son vermektir. 26 Kasım 1917 tarihinde Rusların mütâreke talepleri üzerine Almanya, Avusturya-Macaristan - Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında 2 Aralık 1917 tarihinde geçici bir mütâreke imzalandı. (33) Arkasından, 22 Aralık 1917 tarihinde Almanya ve müttefikleri ile Rusya arasında barış müzâkerelerine başlandı. (34) Alman Heyeti'ne, Hoffman, Türk Heyeti'ne ise Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa başkanlık ediyordu. Türklerin Baş Müşavir'i ise Berlin'de Türk Askerî Ataşesi Zeki Paşa idi. Osmanlı Devleti Brest-Litovks'taki müzâkerelere çok önem verdiğinden, Sadrazam Talât Paşa, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey ve Askerî Müşâvir olarak Ahmet İzzet Paşa'nın da gitmeleri uygun görüldü.

Taraflar arasında ilk resmî toplantı 22 Aralık 1917 tarihinde yapıldı. Rus temsilcisi Joffe, Rus tezini açıkladı. (35) Buna göre, ilhâksız, tazmînatsız bir barış ve milletlerin geleceklerini kendilerinin tayin etmesi (self determination) prensibi kabul edilecektir. İngiltere ve Fransa'nın bu esasları kabul etmesi şartıyla, buna muvafakat edeceklerini bildiren Almanlar istekleri gerçekleşmeyince kendi görüşlerini açıkladılar. Buna göre, Almanların işgali altında bulunan eski Rus sahası ahalisi, Almanlarla anlaşarak kendi geleceklerini kendileri tayin edebilecekti. (36) Rus teklifleri kısmen Türkler tarafından uygun görülmüştü. Türkler bu prensibe dayanarak Rusların hemen Doğu Anadolu'da işgal ettikleri sahanın boşaltılmasını talep etmek istiyorlardı. Ancak Almanlar; bu durumda Alman işga-

(32) Kurat; "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", Belleten c.XXXI, Temmuz, 1967, s.376. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.340. Bayur; a.g.e., s.93.

(33) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.341.

(34) Bayur; a.g.e. s.113, Gürün; Ermeni Dosyası, s.233, Kurat; a.g.e., s.380.

(35) Bayur; a.g.e., s.113. Kurat; a.g.e., s.381-382.

(36) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.344. Yerasimos; a.g.e., s.16. Bayur; a.g.e., s.117.

lindeki sahanın da boşaltılması icabedeceği gerekçesiyle buna karşı çıktılar. Almanların ısrarı üzerine Türk heyeti bu isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. (37)

Alman teklifi karşısında şaşırıp kalan Sovyet heyeti (38) durumu Sovyet Hükûmeti'ne (Sovnarkom'a) bildirmek ve yeni tâlîmat almak üzere Petrograd'a döndü. Petrograd'da yapılan görüşmelerde, Almanlarla barış görüşmelerinin Brest-Litovsk'tan Stockolm'a nakline karar verildi. Ruslar, Alman kamuoyunu etki altına alarak durumu kendi lehlerine çevirmeyi umuyorlardı. Görüşmelere Dışişleri Komiseri Leon Trotski ve Dış Propaganda Bürosu Şefi Karl Radek'in de katılması uygun görüldü.

Müzakerelere 9 Ocak 1918 tarihinde yeniden başlandı. Almanlar, görüşmelerin Stockholm'de yapılması teklifini kabul etmediler. Trotski, "ilhaksız, tazminatsız, âdil sülh" görüşünü tekrar dile getirdi. "Her milletin kendi geleceğini kendisinin belirleme hakkı" üzerinde de duruldu. Bu madde özellikle Doğu Anadolu'da bulundukları iddia edilen Ermenilerin geleceği bakımından önemli olduğundan, Türk temsilcilerinin dikkatini çekmişti. Bu sıralarda Sovyet Hükûmeti tarafından 11 Ocak 1918 tarihinde "Türk Ermenistanı"na ait bir decret yayınladı. (39) Bu bildiriye göre; Rus işgali altında bulunan sahadaki Ermenilerin kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi hakkı kabul ediliyordu. Öte yandan her taraftan celb edilen Ermenilerle Türkiye'nin Doğu Anadolu vilâyetlerinde bir "Ermeni ülkesi" kurulacaktı.

Rusların bu bildiriye yayınlamaktaki maksatları; bir yandan Ermenileri kazanarak Güney Kafkasya'yı ele geçirmek, öte yandan Ermenileri koruyarak görünerek Batı Dünyasında Almanya'ya karşı dost kazanmaktır.

(37) Kurat; a.g.m., s.382. Yerasimos; a.g.e., s.13.

(38) Ruslar, "demokratik ve adil barışı" Rusya'nın 1914 yılındaki hudutlarını iade etmek şeklinde düşünüyorlardı. Yani Rusya'nın bu harpten hiçbir toprak parçası kaybetmesine muvafakat etmiyorlardı. Brest-Litovsk'ta ortaya çıkan durumlarla ilgili Petrograd görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bayur; a.g.e., s.125-130.

(39) Kurat, a.g.m. s.383. Yerasimos; a.g.e., s.41-42 Uras; a.g.e., s.643-644. Suat Bilge; Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Ankara, 1992. s.19. Bayur; a.g.e., s.120-121, Kamuran Gürün; Türk-Sovyet ilişkileri 1920-1953, Ankara, 1991, s.1-2. Anlaşmanın Metni için bkz. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.336-337.

Ancak olaylar karşılaştırılacak olursa, bu kararnâmenin gerçekçi olmaktan uzak olduğu görülür. Birincisi, bu decre ile kurulması istenilen "Ermeni Milisi" zaten mevcuttur.

1917 ihtilâli sonrası Doğu Anadolu'daki Rus Ordusu, erlerin kaçması yüzünden dağılmış ve bölge Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir kuvvetin elinde kalmıştı. İkinci olarak; sürülmüş olan Ermenilerin geri getirilmesi için Sovyet makamlarının Osmanlı Hükûmeti üzerinde hiçbir baskısı söz konusu olamazdı. Üçüncüsü; düzenli orduların cephelerden çekilmesinden sonra Türk Ordularını durduracak hiçbir olanak yoktu.

Uzun vadede düşünülecek olursa Bolşeviklerin bu decretten bekledikleri sonuç şuydu: Türk topraklarında yoğun bir Ermeni kütlesi meydana getirilecek daha sonra bir referandumla buraları Rusya'nın himayesine bağlanacak ileri aşamada da Doğu Anadolu Bolşevik topraklarına ilhak edilecekti. Böylece Bolşevikler, Doğu Anadolu bölgesini ele geçirerek, sıcak denizlere inme politikalarını gerçekleştirmiş olacaktı. Bu olay, Bolşeviklerin, Çarlık Rusya'nın izinde olduklarının göstergesi olması açısından büyük önem taşımaktadır.

Ahmet Nesimi Bey 18 Ocak 1918 günü Trotski ile yaptığı görüşmede Ermenistan kararnâmesinin birinci maddesini protesto etti. Trotski ise bu kararnâmeyi savunarak, Kafkasya'da hiçbir hükûmeti tanımayacaklarını söyledi. Görüşme her iki tarafın iyi niyet gösterileriyle sona erdi. (40) Bu görüşmeyi İstanbul'a bildiren Talât Paşa şu sonuca varacaktır. "Hâsıl olan kanaata göre Bolşevik Ruslar tamamiyle eski Çar-Rus siyâsetini tâkib ediyorlardı ve Doğu Anadolu'dan çekilmeden önce Ermenileri silahlandırmış, Türklere karşı teşkilâtlandırmış olacaktı. Dolayısıyla bunların istirdâdı ancak Ermenilere karşı askerî kuvvetlerin sevkiyle mümkün olacaktı. Bunun için şimdiden askerî hazırlıklara girişilmesi gerekiyordu." (41)

Bolşevikler, Brest-Litovsk'ta Alman ültümatomuna karşı Petrograd'da uzun süren tartışmalara girdiler. Ya Alman şartları kabul edilecek ya da tekrar savaşılacaktı. Sovyet ileri gelenleri arasında iki görüş hakimdi. Lenin'in başını çektiği Almanlarla barış yapmayı isteyenler, Dünya İhtilâlini savunan Trotski ve arkadaşları varılan karar gereğince, Almanya'da

(40) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.370-373. Yerasimos; a.g.e., s.18. Öke; Ermeni Sorunu, s.125.

(41) Kurat; a.g.m., s.390. Bayur; Y.Hikmet, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış ve Anlaşmalarımız" Belleten, c.XXIX, Temmuz 1965, s:510-511.

bir ihtilâl çıkarılmasına gayret edilecek, müzakereler uzatılarak buna zemin hazırlanacaktı. (42)

Brest-Litovsk'ta müzakerelere 29 Ocak'ta tekrar başlanmış Talât Paşa başkanlığında çalışmalara devam edilmişti. Bolşevik yöneticilerin tavırları yine aynıydı. Bu arada 3 Şubat'ta Kafkas Cephesi konusunda Türklerle Ruslar arasında yapılan yeni bir görüşme de sonuçsuz kaldı. (43) Brest-Litovsk'ta Rusları endişelendiren bir konu da Almanların Ukrayna Milliyetçileri ile görüşmelere başlaması idi. Ukrayna Milliyetçileri ile Almanya, Türkiye ve diğer müttefiklerle gayet dostâne şekilde yapılan müzâkerelerden sonra 9 Şubat tarihinde Rusya'dan ayrı olarak bir anlaşma imzalandı. Anlaşma ile Ukrayna'daki Milli Hükûmet tanınıyordu. Bu yolay, Sovyet Hükûmeti üzerinde çok kötü etki yaptı. Artık Almanların taleplerinin kabul edilmesiyle bir barışın gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştı.

Trotski, Alman şartlarını kabule taraftar değildi. Alman işgali altındaki Rus topraklarının boşaltılmasını istiyordu. Almanların kendi isteklerinde ısrarı üzerine 10 Şubat 1918'de Trotski verdiği beyânatla, Rusya'nın harbe son verdiğini, ancak Almanlar tarafından ileri sürülen şartlarla Rusya'nın barış imzalamayacağını açıkladı. (44) Ancak Almanlar, isteklerini silâh gücü ile kabul ettirmeye kararlı idiler. 17 Şubat 1918'de Ruslara taarruz edeceklerini bildirdiler. (45)

Bu durum Rusya'da, büyük heyecan yarattı. Şimdiye kadar yapılanlar boşa gidebilirdi. Bolşevik Partisi Merkez Komite toplantısında Lenin ve arkadaşları Almanlarla barış yapmak isterken, Trotski ve arkadaşları yine aynı fikirlerini savundular. Bu arada Alman saldırısı hızla gelişmiş, Almanlar, Ukrayna'da hızla ilerlemişlerdi. Lenin, istifa edeceğini ileri sürerek diğerlerini Almanlarla barışa razı etti. Ancak Almanlar ilerleyerek Petrograd'ı tehdit etmeye başladı. Bunun üzerine Ruslar, Kızılordu'nun ilk temelini atarak başkenti savunmaya karar verdiler (21 Şubat 1918). Öte yandan başkenti Moskova'ya naklettiler. (46)

(42) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.346.

(43) Bayur; a.g.m., s.511-512. Yerasimos; s.18. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.375.

(44) Yerasimos; a.g.e., s.19. Kurat; a.g.m., s.392-393. Bayur; a.g.e., s.129-130.

(45) Yerasimos; a.g.e., s.19. Kurat; a.g.m., s.393. Bayur; a.g.m., s.513.

(46) Bayur; a.g.e., s.133. Kurat; a.g.m., s.354.

27 Şubat'tan itibaren barış görüşmelerine yeniden başlandı. Bu defa Rus heyetinin başında Sakol'nikov bulunuyordu. Üyeler ise Dışişleri Komiseri Muavini George Çiçerin, Karahan ve Petrovskiy idi. Ruslar, Almanların bütün isteklerini kabul ediyorlardı.

Bu arada Türk-Rus ilişkileri de geliyordu. Ruslarla müzâkerelerde bulunmak üzere Türk heyeti, Brest-Litovsk'a ulaştığında ellerinde Ruslardan istenecek talepler hakkında kesin bir tâlîmat yoktu. Herkesin arzu ettiği şey, biran evvel Ruslarla barış imzalayarak Rus işgali altındaki sahayı kurtarmaktı. Bu şartlar altında yapılacak bir barış bile büyük bir kazanç kabul ediliyordu. Öte yandan 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sırasında kaybedilen Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'nin kurtarılması baş amaçtı. Özellikle bu sırada Rusya'nın askeri bir kuvvet olarak mevcut olmayışı bu isteği daha da kuvvetlendirmiş, yapılan görüşmelerde bu düşünce hasıl olunca Enver Paşa, Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ilhâkı konusunda Türk heyetine talimat vermişti. (47)

Müzâkereler yeniden başlayınca, Hakkı Paşa, Elviye-i Selâse konusunu açtı. Almanların desteğiyle, Rusların itirazına rağmen Türk istekleri kabul edildi. Ancak Elviye-i Selâse halkına referandumla hangi milletin idaresini arzu ettiğini belirtmek hakkı verilmişti. Böylece bazı koşullara bağlı da olsa Türkiye'nin sınırları 1877-78 Harbi'nden önceki durumuna geliyordu. Yani Kars, Ardahan ve Batum sancakları Türkiye'nin hakimiyetine geçmiş oluyordu. (48)

3 Mart 1918'de Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye Bulgaristan ve Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması, taraflar arasındaki savaşı sona erdirdi. Antlaşmanın 1. maddesi anlaşmayı imzalayan devletlerin isimleri ve savaşın sona erdiğine aitti. İkinci maddeye göre karşılıklı propaganda ve kışkırtma yapılmayacaktı. 3. madde sınırların tesbiti ve tasvibi, 4. madde Elviye-i Selâse'nin, işgal altındaki Doğu Anadolu topraklarının boşaltılması ve halkın reyine müracaat edilmesi ile ilgili idi. (49) Daha sonra anlaşma gereğince Kars, Ardahan, Batum halkının oylarına başvurulmuş ve sonuçta Osmanlı Devleti'ne katılması kabul edilmiştir. (50) Ancak üç

(47) Kurat; a.g.m., s.395.

(48) Yerasimos; a.g.e., s.20. Kurat; a.g.m., s.396.

(49) Antlaşmanın metni için bkz. Erim; a.g.e., s.503-517. Bayur; a.g.e., s.135-137. Uras; a.g.e., s.643. Kurat; a.g.m., s.395-397, 407-413.

(50) Kurat; a.g.m., s.400.

sancakta yapılan plebisit, Rus, Ermeni ve Gürcü matbuatında olumlu karşılanmamıştır. Yeni kurulan hükümetler, yapılan oylamanın Brest-Litovsk'a aykırı olarak Türk baskısı altında gerçekleştiğini iddia ederek durumu protesto etmişlerdir.

Barış metni 16 Mart 1918'de Sovyet kongresinde 28 Mart 1918'de de Osmanlı Mebusan Meclisinde tasdik edildi.

Brest-Litovsk barışının Türkiye için önemi büyüktür. Anlaşma ile yalnız Rus işgalindeki topraklar değil, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde elimizden çıkan Elviye-i Selâse'nin anavatanı katılması gerçekleşmiştir.

Öte yandan barışın imzalanması Sovyet Rusya'nın da rahat nefes almasını sağladı, Alman tehditinin kalkmasıyla Sovyet rejimi ve Komünist (Bolşevik) Partisi çözülmekten kurtuldu. Brest-Litovsk barışı Rusya'daki Sovyet rejiminin yerleşmesine imkân vermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Brest-Litovsk anlaşması ile Türkiye, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan arasında tekrar normal ilişkiler kurularak karşılıklı diplomatik temsilciler gönderilmiştir. Moskova'ya Türk elçisi sıfatıyla "Türkçülüğü" ile tanınan eski Atina Elçisi Galib Kemali (Söylemezoğlu) Bey gönderildi. (51)

Ekim devriminin vaat ettiği her milletin geleceğini kendisinin tayin etmek hakkı Rusya'daki Müslüman Türkler arasında büyük ümitler uyandırmıştı. Bağımsız devlet kurmak isteyen Müslüman Türklerin ilk danıştıkları ve yardım istedikleri yer doğal olarak Moskova'daki Türk elçiliği oluyordu. Bu istekler Türk Hükümeti'ni evvelce Türk topraklarındaki Ortadosk ve Hristiyanları koruyan Çarlık Rusya'sı gibi Rusya'daki Müslüman Türkleri koruyan bir devlet konumuna soktu. Bu durumun Sovyet Hükümeti tarafından iyi karşılandığı söylenemez. Özellikle yeni yönetimin herkesin olduğu gibi Müslüman Türklerin de mal ve mülküne el koyması Türk tarafında hoşnutsuzluğu artırmıştı. (52)

Bir diğer sorun da Sovyet yöneticilerinin kendi ideolojilerini yaymak için Türklere propaganda yapmaları idi. Bu amaçla Mustafa Suphi'ye Moskova'da Yeni Dünya isimli gazeteyi yayınlatalmaları, Türk elçisi ile Sovyet Hükümeti arasında sorunlar yaratıyordu. Yeni Dünya, Osmanlı Hükümeti'nin iç

(51) Galib Kemali Bey'in Moskova elçiliği hakkında bkz. Galib Kemali Söylemezoğlu; 30 Senelik Siyasi Hatıralarımın 3. ve Son Cildi, 1918-1922, İstanbul, 1953.

(52) Kurat; a.g.m., s.403-404. Bilge; a.g.e., s.22.

ve dış politikasını ağır bir dille eleştiriyordu. (53) Galip Kemali Beyin şikâyetlerine Dışişleri Komiserliği sanki Sovyet Rusya'da basın hürriyeti varmış gibi, "Müslüman Sosyalistlerin görüşlerini değiştirmek ya da dile getirmelerini önlemek bizce mümkün değil" yanıtını verdi. Galip Kemali Bey ise birçok gazetenin kapatıldığını Yeni Dünya'nın propaganda yaptığını, Sovyet Hükümeti tarafından finanse edilen yarı resmi bir gazete olduğunu ve Osmanlı esirlerine dağıtıldığını hatırlattı. Karşılıklı yapılan görüşmeler, memleketler arasında ilişkileri olumlu yönde geliştirme yerine birbirini suçlama şeklinde geçiyordu. Galib Kemali Bey'in talebinde ısrarı üzerine Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin Mustafa Suphi'nin faaliyetinin kontrol altına alınacağını vaadetmek zorunda kaldı. Ancak bundan bir sonuç çıkmamış "Yeni Dünya" gazetesi komünist propagandası ve Türkiye'ye hücumlarına yine devam etmiştir. (54)

Olayları kısaca değerlendirecek olursak, Brest-Litovsk anlaşması maddelerinin tam olarak uygulanmadığı görülür.

Özellikle Ruslar, propaganda yapmamak (II.madde) madde-sine asla uymadılar. Ayrıca, silâhlı kıtaları terhis etmeyi taahhüt etmişken, bunu da yapmadılar. Türkiye'ye Rusya'daki müslümanları himâye hakkı tanınmışken, Sovyet Hükümeti bu konuda da zorluk çıkardı.

Öte yandan Türklerin Bakü'yü işgali üzerine, Sovyet Hükümeti, Türkiye'nin Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı hareket ettiğini iddia etmiş ve Türk kuvvetlerinin bu barışla tesbit edilen sınıra çekilmesini istemişti. Böylece 1877-78 sınırı Sovyetlerce de kabul edilmiş (55), Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ait olacağı tanınmıştı.

B. TÜRK-KAFKAS KONFEDERASYONU İLİŞKİLERİ

1. Kafkaslarda Durum

1917 yılında, Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordularının bir üssü durumunda olan Kafkasya, idarî taksimatta bir sömürge olarak Çar Naibleri tarafından idare ediliyordu. İhtilâlden sonra naipliğin yerini "Geçici Hükümetin" tayin edeceği özel bir komite almıştır. Bu komitenin başına Rus Harlamov,

(53) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.430-440.

(54) Bilge; a.g.e., s.22. Kurat; a.g.m., s.404. Yerasimos; a.g.e., s.50-54, Belge 6-8.

(55) Gürün; Türk-Sovyet ilişkileri s.4-5.

üyeliklerine Azarbeycan'dan Mehmet Yusuf Caferzâde, Ermenilerden M.Babacanyan, Gürcülerden Chenkeli getirilmiş (56), Kafkasya ayrı bir idârî ve seçim bölgesine ayrılmıştır.

Rus ihtilâlcileri arasında Gürcüler ve Ermeniler önemli rol oynamakta idiler. Rus Menşeviklerinin liderleri arasında özellikle Gürcüler başta geliyordu. Gegeçkori, Chenkeli, Mdievani vb. gibi kişiler Rus Sosyalist hareketinin en başta gelen simâlarındandı. Bu kişiler aynı zamanda Kafkas milletlerinin siyasi ve sosyal hareketlerinde de etkili olmuşlardır.

1917 ihtilâli sonrası "Özel Komite" Kafkasya'yı ayrı bir seçim bölgesi olarak kabul etmiş ve tamamıyla gizli ve hür bir seçim yapılmıştı "Kurucular Meclisi'ne" seçimi Azarbeycan'da "Türk Adem-i Merkeziyet Musavat Fırkası" çoğunlukla, Ermenistan'da İhtilâlcî-Sosyalist Taşnaksütyun Partisi kazandı. Kurucu Meclis'e seçilen millet vekilleri Petrograd'a gitme hazırlığı yapıyorlardı. 25 Ekim 1917'de (7 Kasım) Bolşevikler iktidarı silâhla ele geçirdiler. Bu durum Mâverâ-yı Kafkas Komitesi'nce tasvip edilmedi. Yapılan toplantıda Mâverâ-yı Kafkas için ayrı bir idare organı yapılmasına karar verilerek 15-28 Kasım (1917) tarihinde "Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği" nin teşkili ilân edildi. Bu "Komiserlik" Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinden kurulan bir çeşit "federasyon" idi. Mahalli idareler her kesimin kendi elinde bulunuyordu. Merkezi Tiflis olmak üzere bir hükümet organı meydana getirildi. (57)

"Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği" bir deklarasyon yayınlayarak Sovyet Hükûmeti'ni tanımadığını ilân etmekle beraber Rusya ile bağlarını büsbütün kesmiş değildi. Kendisini büyük

(56) Baykara; a.g.e., s.245. Uras; a.g.e., s.639. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.459.

(57) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.462. Bayur; Wassen-Giray; a.g.e., s.168. Baykara; a.g.e., s.245-246. Wassen-Giray Cabağı; Kafkas-Rus Mücadelesi, İstanbul, 1967, s.75, Swietochowski; a.g.e., s.147-162. Öke; Ermeni Sorunu, s.126.

Rus Cumhuriyeti'nin bir parçası kabul ediyor, öte yandan Bolşevik iktidarının çok sürmeyeceğine inanıyorlardı. (58)

Ekim ihtilâlinin getirdiği Sosyalizmle birlikte Milliyetçilik akımı, Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlılar arasında büyük etki yapmıştı. Özellikle Türkiye ile Ermeniler arasındaki "Ermeni Milli Hareketi" Rusların desteği ile faaliyetini daha da artırmıştı. "Büyük Ermenistan" kurma hayali taşıyan Ermeniler için "Türk Ermenistan"ı denilen saha Rus kıtalarının işgali altındaydı.

Öte yandan Rus idaresindeki Erivan (Revan) Gümrü (Aleksandropol) ve Kars şehirlerinden başka, Ermenilerin de bulundukları, Erzurum, Erzincan, Muş, Van ve Bitlis şehirleri savaş sırasında Ruslarca işgal edilmişti. Ermeniler, aynı zamanda "Küçük Ermenistan" denilen Kilikya üzerinde de hak iddia ederek, buraların kendilerine verilmesini istiyorlardı.

Ruslar sıcak denizlere ulaşmak için "Büyük Ermenistan"ı bir basamak olarak kabul ediyorlardı. Rus himayesindeki bir Ermenistan Rusya'nın emellerine ulaşmasına hizmet edeceğinden Ruslar, "Büyük Ermenistan"ı desteklemişlerdir.

1917 ihtilâli sonrasında Rus Ordusunda "Milli Birlikler" teşkiline gidilince Ermeni ve Gürcülerden de birlikler oluşturuldu. (59) Azerbaycan'da ise henüz düzenli bir ordu mevcut değildi. Yıkılan Çarlık Rusya'sından Azerbaycan'a "Dikiy Divizviye Vahşi Tümen'in" ancak Azerbaycan Süvari Alayı

(58) Talât Paşa'nın Hatıraları, s.85. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.462. Öke; Ermeni Sorunu, s.126-127. Bayur; a.g.e., s.95.

Bu deklarasyonda "Bütün sosyalistler ve demokratik parti ve teşekküllerin kendi aralarında anlaşmaları neticesinde bir hükümet kurulmuştur. Bu hükümet, Umumi Rusya Kurucular Meclisi kuruluncaya kadar iktidarda kalacaktır. Şayet Rusya, hakayıkının cereyanı neticesinde bunun toplanması mümkün olmazsa, bu hükümet Mavera-yi Kafkasya'dan ve Kafkas cephesinden seçilen Kurucular Meclisinin içtimasına kadar iş başında kalabilecektir. Rusya ihtilâlinde ilân edilmiş bulunan ve milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat kendilerinin tayin etmek selahiyetine malik bulunduklarını ihtiva eden prensibe sadık kalan Máverâ-yı Kafkas Komiseriyatı, Mavera-yi Kafkasya'da millet meselesini çabuk ve adilane bir surette halledilmesi yolunda en enerjik tedbirleri alacaktır. "Bkz. Mehmetzâde Mirza Bala; "Kafkas İstiklâli'nin 40.Yıldönümü Münasebetiyle" Dergi Sayı. 12, 1958, s.6-7.

(59) Talât Paşa'nın Hatıraları, s.89. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.463.

kalmıştı. Bu alay jandarma görevi yapıyordu. Ancak yetenekli ve disiplinli değildi. Öte yandan bir ordu kurmaları için de subay ve kadroları mevcut değildi. (60)

1918 yılı başlarında Ermenilerin tam teşkilâtli bir kolorduları vardı. Bu kolordu, iki okçu (tüfekçi) tümen, üç gönüllü tugay, bir süvari tugayı ve birkaç milis tugayından oluşuyordu. Kafkas Cephesi'ndeki Rus birliklerinde Ermeni askeri oldukça çoktu. Bunların çoğunluğu Rus işgali altındaki Erzurum, Erzincan, Van, ve Eleşkirt halkı olup Rus ordusu'na ve oradan da Ermeni kıtalarına gönüllü olarak katılmışlardı. Rus Ordusu'nda Ermeni Zabıtları de kendi milli kıtalarında görev aldılar.

İhtilâl sonrasında dağılan Rus Ordusu'nun silâhları özellikle ağır makineli tüfekleri Ermenilerin eline geçti. (61) Ermeni askeri 16000 piyâde, 1000 süvâri ve 4000 milisten oluşuyordu. Gürcüler ise 10000 kişilik bir askerî kuvvete sahiptiler. Tiflis'teki Rus harp malzemesi bakımından Gürcüler de iyi durumda idiler. Ancak Ermeni ve Gürcü birliklerinin harp kabiliyeti zayıf olduğundan Çarlık Rusya Ordusu'nun yerlerini tutmaları söz konusu değildi. İhtilâl sonrası disiplinsiz Rus kıtalarının yerini alan Ermeni ve Gürcü askerleri bu suretle Türk ordusunun karşısında yer almışlardı. (62)

Öte yandan Ermeni ve Gürcü birlikleri İngiliz ve Fransızlar tarafından da destek görüyorlardı. Çünkü İngiltere ve Fransa dağılan ve çöken Rus Ordusunun yerine Türkiye'ye karşı Doğu Anadolu'nun ve Kafkasların Hristiyan halkı olan Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir set kurmayı amaçlıyorlardı. (63)

13-26 Kasım 1917 tarihinde Sovyet Hükûmeti'nin Alman karargâhına mütâreke için müracaatı üzerine 21 Kasım (4 Aralık) 1917'de kısmî mütâreke imzalanmış, 2 (15) Aralık'ta da bütün Batı Cephesi'nde ateşkes ilân edilmişti. Kafkas Cephesinde ise bir müddetten beri çarpışma olmadığından cephede sükûnet hakimdi.

Bu sırada Rus karargâhı Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmişti. 3 ncü Ordu Komutanı Vahip Paşa 17/30 Kasım 1917 tarihinde Rus generaline bir mektup göndererek mütâreke teklifinde bulundu. Bu teklif üzerine Rus generali durumu

(60) Baykara; a.g.e., s.241-242. Aydemir; a.g.e., s.353.

(61) Ş.Süreyya Aydemir; Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, c.3. İstanbul, 1985, s.352.

(62) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.464.

(63) Yerasimos; a.g.e., s.14, Baykara; a.g.e., s.241. Bayur; a.g.e., s.95.

Tiflisteki Maverâ-yı Kafkas Komiserliğine bildirdi. Yapılan görüşmeler sonucunda 5/18 Aralık 1917 tarihinde Ruslarla Türkler arasında Erzincan'da mütâreke imzalandı. (64) Erzincan Mütârekesi Petrograd'daki Sovyet Hükûmeti ile değil Tiflisteki "Maverâ-yı Kafkas Komiserliği" ve Kafkas Cephesi Rus Ordusu Kumandanlığı adına imzalanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti bu mütâreke ile "Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği'ni" bir hükûmet olarak tanımış oluyordu. (65)

Enver Paşa, Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti ile barış yapılması için Tiflis'e bir heyet gönderilmesi niyetindeydi. Vehip Paşa, Enver Paşa'nın bu isteğini Kafkas Kuvvetleri Komutanı olan Gürcü Generali Odişelitze'ye 1/14 Ocak 1918 tarihli bir yazı ile bildirdi. (66)

Tiflis Hükûmeti Enver Paşa'nın bir Türk heyeti gönderilmesi teklifini kabul etmedi. Çünkü Petrograd'da toplanacak Kurucular Meclisi'nde barışa ait kararlar onaylanıncaya kadar Türkiye ile temasa geçmek istemiyordu. Kurucular Meclisinin 5-18 Ocak 1918 de Bolşeviklerce dağıtılması üzerine Maverâ-yı Kafkas Seymi'nde yapılan tartışmalar sonucu, Vehip Paşa'dan teklifi hakkında cevap verilmesi için üç haftalık süre istendi. (67)

2. Türk İlerleyişi-Trabzon Görüşmeleri

1917 Ekim Devrimi sonrasında Rus Ordusu dağılmış aralarında disiplin kalmamıştı. Cephe gerisindeki askerler başıboş dolaşmakta ve Bolşevik propagandasına kapılarak birçok yolsuzluklar yapmaktaydılar. Birçoğu da ahaliye saldırmaktan geri durmuyordu. Dağılan Rus Ordusu'nun yerini Ermeni ve Gürcülerden oluşan kitalar almaya başladı. Özellikle Ermeniler, hayâl ettikleri "Büyük Ermenistan'ı" kurmak için faaliyete geçtiler. Ermeni çeteleri müslüman köy ve kasabaları basarak, yağma ediyor, halka tecâvüz ediyorlardı. (68) Rus ordusu

(64) Mirza Bala; Sovyet Cumhuriyeti'nin Menşei Hakkında, Dergi, Sayı 4, s.21, Mirza Balâ; Kafkasya İstiklâlini 40.Yıldönümü Münasebetiyle, s.18, Baykara; a.g.e., s.248. Mahmut Goloğlu; Erzurum Kongresi, Ankara, 1968, s.3. Swietochowski; a.g.e., s.162. Tefvik Bıyıklıoğlu Birinci Dünya Harbinde Doğu Hudut Politikası ve Rus Çarlığı'nın Doğu Anadolu üzerindeki ihtirasları, İstanbul, 1958, s.15.

(65) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.464.

(66) Yerasimos; a.g.e., s.17, Kurat; Türkiye ve Rusya, s.465. Bayur; a.g.e., s.170.

(67) Öke; Ermeni Sorunu, s.127. Kurat, Türkiye ve Rusya, s.465.

(68) Ermeni Mezalimi hakkında geniş bilgi için bkz. ATBD s.81-85. Rus Generali Mayewski; Ermenilerin yaptığı katliamlar, Ankara, 1986.

karargâhının Erzurum'a naklinden sonra ve özellikle 11 Ocak 1918 tarihli Ermenilere ait kararnâmenin yayınlanmasından sonra Ermenilerin baskı ve zulümleri daha da artmıştı.

Vehip Paşa bu durumu protesto ederek Rus ve Gürcü askerî makamlarına yazılar gönderdi. İlk yazısı 9-22 Ocak 1918 tarihli idi ve Ermeni mezâliminin hemen durdurulmasını talep ediyordu. Bunu 29 Ocak-1 Şubat 1918 tarihinde General Przeval'skiy'ye gönderilen mektup izledi. (69) Aynı tarihte Vehip Paşa tarafından General Odişelitze'ye bir de telgraf çekildi.

Ermeni mezâlimi özellikle Bayburt ve Trabzon çevresinde idi. General Odişelitze, Vehip Paşa'nın ileri sürdüğü Ermeni mezâlimi hakkındaki iddiaların çok abartılı olduğunu belirtmekle beraber müslüman ahalinin korunacağı teminatını verdi. (70)

Odişelitze'nin bu teminatına rağmen Ermeni mezâlimi devam etti. Bu sırada 10 Şubat 1918 tarihinde Rusların Almanların taleplerini kabul etmemesi üzerine Brest-Litovsk'da görüşmeler kesilmiş ve Almanya Rusya'ya karşı 17 Şubat'ta taarruza başlayacağını ilân etmişti.

Enver Paşa bu durum karşısında Rus işgali altındaki sahanın ancak askeri kuvvetle kurtulabileceğine hükmederek bu konuda Vehip Paşa'ya gerekli emirleri verdi.

Erzincan'dan Erzurum'a kadar uzanan sahada özellikle Van gölü çevresinde Ruslar tarafından teşkilâtlandırılan ve silâhlandırılan Ermeni çeteleri müslüman halka karşı tedhiş hareketine başlamıştı. (71) Bu mezâlim karşısında Ruslar seyirci kalıyor hatta onları destekliyorlardı. Bu durum karşısında Türk askerî kuvvetlerinin biran önce buraları kurtarması gerekiyordu. Nitekim III.ncü Ordu Komutanı Vehip Paşa, Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine 5 Şubat 1918'den itibaren Erzincan Mütarekesi'nin yürürlükten kalktığını ilân etti. Türk kuvvetleri 12 Şubat'tan itibaren mütâreke ile tesbit edilen

(69) ATASE Arşivi; No.4/3671, Kıs.2905, Dosya, 433, F.6-33 6-34. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.465.

(70) ATASE ARŞİVİ; No.4/3671, Kıs.2907, Dos.440, F.12-14. ATASE Arşivi; No.4/3671, Kıs.2909, Dosya, 452, F.2-80.

(71) ATASE Arşivi 1/2, Kıs.525, Dosya. 2046, F.6-2
ATASE Arşivi 4/3671, Kıs.2905, Dos.433, F.6-21, 6-22, 6-23, 6-33, 6-34.

ATASE Arşivi; 4/3671, Kıs.2905, Dos.433, F.4-39, 4-40.

demorkasyon hattını aşarak Erzincan istikâmetine doğru ilerlemeye başladı. (72)

13 Şubat'ta Erzincan'ın geri alınmasından sonra (73) Türk Ordusu Erzurum yolunda biraz durakladı. Bu sırada Tiflis'te toplanan Mâverâ-yı Kafkas Seym'i uzun tartışmalar sonrasında Türkiye ile görüşmeyi kabul etti. (74)

Görüşme yeri olarak hâlâ Rus işgali altındaki Trabzon seçildi. Ancak Maverâ-yı Kafkas heyetinin Trabzon'a doğru yola çıkacağı gün (4 Mart 1918) Sovyet Hâriciye Komiseri yardımcısı Karahan'dan gelen "Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılacağına" dair telgraf üzerine Türkiye ile barış müzâkerelerine başlayacak olan heyetin seyâhati durduruldu. (75)

Maverâ-yı Kafkas Hükümeti Karahan'ın telgrafı üzerine Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılmasını engellemek için Brest-Litovsk'u tanımadığını ilân ederek olayı protesto etti.

Brest-Litovsk Antlaşması ile Türk-Rus sınır hattı 1877-78 yılındaki gibi olacaktı. Buna bağlı olarak Kars, Ardahan ve Batum'dan Rusların çekilmesi gerekiyordu. Vehip Paşa 25 Şubat (10 Mart) tarihinde radyo-telgraf mesajı ile Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nden bu sahanın boşaltılarak Ermeni ve Gürcü kıtaların oralardan alınmasını istedi. (76)

Bu sırada Türkiye ile görüşmelerde bulunmak üzere Seym tarafından görevlendirilen kalabalık bir heyet 8/9 Mart gecesi Trabzon'a geldi. Başkan Chenkeli idi. (77)

(72) ATBD, Sayı 85, Belge No.2027

W.E.D.Allen and Paul Muratoff 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s.429. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.466. Kâzım Karabekir; Erzincan ve Erzurumun Kurtuluşu, İstanbul, 1939, s.90 vd. Yerasimos; a.g.e.; s.19. Fahrettin Kırzioğlu; Kars Tarihi, İstanbul, 1953, s.535. Fahrettin Kırzioğlu; Kâzım Karabekir, Ankara, 1991, s.68. Aydemir; a.g.e., s.353.

(73) Karabekir; Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, s.90, Kırzioğlu; Kâzım Karabekir, s.69. Yerasimos; a.g.e., s.15. Öke; Ermeni Sorunu, s.127, Talât Paşa'nın Hatıraları, s.93.

(74) Cem-Ender Arslanoğlu; Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakata-ı Milliyesi, Ankara, 1986, s.120.

(75) Yerasimos; a.g.e., s.19, Kurat; Türkiye ve Rusya, s.466.

(76) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.467, Allen W.E.D., Paul Muratoff; a.g.e. s.431.

(77) Öke; Ermeni Sorunu, s.128. Bayur; a.g.e., s.186.

Albay Hüseyin Rauf Bey'in başkanlığındaki Türk heyeti de 12 Mart günü Trabzon'a geldi. (78) Trabzon 24 Şubat'ta düşman işgalinden kurtarılmıştı. İlerleyen Türk kuvvetleri 12 Mart'ta Erzurum'u ele geçirdiler. 14 Mart tarihinde 1914 yılındaki Türk-Rus sınırına varılmıştı. (79)

13 Nisan günü Türk ve Kafkas murahhasları arasında yapılan görüşme sonucu müzâkerelerin resmen 14 Nisan'da yapılması kararlaştırıldı. Genel durumun değerlendirilmesi için 13 Mart tarihinde Müslüman azınlıkla Hüseyin Rauf Bey arasında gizli bir görüşme yapılmıştı. Azerbaycan ve Dağıstanlılar Türk Ordusu'nun Kafkaslara girmesini bekliyorlardı. İngilizlerin Ermenileri teşkilâtlandırması, öte yandan yeniden Kafkaslarda Bolşevik tehlikesinin gittikçe artması buradaki Müslümanlar için büyük bir tehlike haline gelmişti.

Barış müzâkereleri ancak şimdiki Kafkas Hükûmeti'nin kendisini resmen müstakil bir hükûmet olarak ilân etmesi ile gerçekleşebilmiştir.

14 Mart günü Hüseyin Rauf Bey'in başkanlığında başlayan ilk oturumda müzâkerelerin esası tesbit edildi. Müslüman murahhasların verdiği gizli malumata göre, Kafkaslılar henüz hükûmet şekillerini belirlemedikleri gibi, Ruslardan yardım alabilmek için onları gücendirmekten çekinerek bağımsızlıklarını ilân etmiyorlardı. Müslümanlar Hristiyanlarla beraber hükûmet kuramayacaklarına inandıklarından Türklere karşı bağlılık gösteriyorlar, silâh ve subayları olmadığından Türk Ordusu'nun biran evvel harekete geçmesini temenni ediyorlardı. (80)

Mâverâ-yı Kafkas heyeti başkanı Chenkeli Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin "Brest-Litovsk Barışı'nı" tanımadığını belirterek 1914 sınırı ve Ermeni isteklerinde ısrar etti.

Osmanlı heyeti ise Brest-Litovsk Antlaşmasının uygulanmasını istedi. Öte yandan Mâverâ-yı Kafkaslılara, Ermenilerin Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Müslümanlara uyguladığı mezâlimi anlatarak hangi fırkadan olursa olsun tüm Kafkas

(78) Cabağı; a.g.e., s.76, Bayur; a.g.e., s.186. Gürün; Türk Sovyet İlişkileri, s.2, Sadi Koçaş; Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967, s.218.

(79) Kâzım Karabekir; Doğu'nun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve ötesi) Haz.Prof.Dr.Enver Konukçu, Erzurum, 1990, s.69-108. W.E.D. Allen Muratoff P. a.g.e., s.431. Yerasimos; a.g.e., s.21. Cem-Ender Arslanoğlu; a.g.e., s.129.

(80) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.469.

Müslümanlarının Osmanlı-Türk Ordusu'nun Kafkasya'ya girmesini beklediğini hatırlattı. (81)

Rauf Bey'in görüşü çok açıktı. Kafkaslar önce kendisini tanımalıydı. Ancak hukukî bir varlık edindikten sonra Osmanlı Hükûmeti temsilcileri ile görüşebilirdi. Koşul yerine getirilmeye kadar ortada tek bir hukukî varlık vardı. Bu da Sovyet Rusya Hükûmeti ve Brest-Litovsk Barışı idi. (82)

Bu arada Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman etkileri altında bocalayan Menşevikler, Taşnaklar ve Müsâvatçılar Trabzon ve Tiflis'te bitmez tükenmez tartışmalara dalmışlardı.

Trabzon'da yapılan barış görüşmelerinin çıkmaza girmesi üzerine Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nde 26 Mart'ta Gürcü Gegeçkori'nin başkanlığında yeni bir hükûmet kuruldu. Kabine de beş vekili olmakla birlikte yine Ermeni ve Gürcüler en önemli mevkîlerde idiler. Yani hükûmetin temel görüşlerinde bir değişiklik olmamakla birlikte 22 Mart'ta Tiflis'e gitmiş olan heyet bir takım bölgesel imtiyazlar tanıyan tekliflerle geri dönmüştü. Ardahan ve bazı yerlerin Türkiye'ye bırakılabileceği fakat Batum'un muhakkak Gürcülerin elinde kalmasını Kars'ın Ermenilere verilmesini istiyordu. (83)

Türk heyeti, Brest-Litovsk anlaşması gereğince üç sancağın tamamıyla, Türkiye'ye verilmesinde ısrar ediyor, özellikle Batum'dan vazgeçemiyordu. 6 Nisan 1918'de Hüseyin Rauf, Kafkas Murahhas heyetine bir ültimatom göndererek Brest-Litovsk Muahedesinin tanınmasını ve Türkiye ile kesin müzâkerelerde bulunabilmek için Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin kendisini müstakil bir devlet olarak Rusya'dan ayırdığını ilân etmesini istedi. (84) Bu ültimatom üzerine Tiflis'te toplanan Seym'de Ermeni, Gürcü ve Azeriler arasında şiddetli münakaşalar oldu. (85)

(81) Öke; Ermeni Sorunu, s.128. Bayur; a.g.e., s.186.

(82) Yerasimos; a.g.e., s.21. Bayur; a.g.e., s.187, Kurat; Türkiye ve Rusya, s.470-471, Cabağı; a.g.e., s.77. İsmail Berkok; Büyük Harpte Şımalı Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri, Askerî Mecmua, Sayı 94, (1934), s.3-4.

(83) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.472, Uras; a.g.e., s.643. Allen Muratoff; a.g.e., s.431-432.

(84) Yerasimos; a.g.e., s.22, Bayur; a.g.e., s.188, Kurat; Türkiye ve Rusya, s.472.

(85) Gürcüler Batum ve Acara'yı almak için Türklerle uyuşarak onlara Kars ve Ardahan'ı bırakıyorlardı. Ermeniler buraları istiyor ve Acara'yı terk ediyorlardı. Azeriler ise Acara'da. Müslüman bir idareye taraftar oluyorlardı. Uras; a.g.e., s.644, Kurat; Türkiye ve Rusya, s.473.

Tiflis'te münakaşalar devam ederken III. Ordu Komutanı Vehip Paşa aldığı emir üzerine askerî harekâta yeniden başladı. 5 Nisan'da Sarıkamış Ermenilerden alındı. (86) Bu arada Tiflis'deki Diyet Meclisi'nde Brest-Litovsk anlaşmasına karar verilmişti. Heyet Başkanı Chenkeli, Tiflis'ten aldığı telgrafa dayanarak 10 Nisan'da Türk heyetine, 11 Nisan'da III.ncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya Türk ulti-matomunu kabul ettiğini bildirdi. Nitekim 11 Mayıs 1918'de Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti kendisini müstakil bir devlet olarak ilân etti. (87)

Öte yandan 14 Nisan'da Batum, 25 Nisan'da Kars Türk kuvvetleri tarafından ele geçirildi. (88)

Ruslar tarafından çok iyi tahkîm edilmiş bir kale haline getirilen Batum şehrinin ele geçirilmesi ile çok miktarda harp malzemesi ve petrol stokları ganimet olarak Türklerin eline geçti. 18 Kasım 1877 tarihinde Rusların eline düşerek 40 yıl 5 ay 25 gün düşman elinde kalan Kars kalesi de hiçbir mukâvemetle karşılaşmadan ele geçirildi. Nisan ayı sonlarında üç sancak Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir. Türk kuvvetleri Brest-Litovsk barışının şartlarını askerî gücü ile sağlamış oluyordu. (89)

Türk askerî hareketinin baskısı sonucunda Tiflis Seym'i Trabzon'da Türk heyeti tarafından konan şartları kabul etmek zorunda kaldı. 11 Mayıs 1918'de Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti kendisini müstakil bir devlet olarak ilân etti. Hükûmet başkanı ve Hariciye vekili Chenkeli başkanlığındaki bir heyet Türkiye ile kesin bir barış imzalamak için Batum'a gitti.

3. Batum Konferansı ve Antlaşması (11 Mayıs-4 Haziran 1918)

Konferans, 11 Mayıs 1918 tarihinde toplandı. Osmanlı murahhasları Halil Menteşe ve Vehip Paşa idi. Mâverâ-yı

(86) Mucip Kemalyeri; Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu?.. İstanbul 1972, s.115. Kırzioğlu; Kars Tarihi, s.555. Fahrettin Kırzioğlu; Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ankara, 1970, s.85.

(87) Koçaş; a.g.e., s.218. Necia Bağlun; Türk Ermeni İlişkileri (Abdülhamit'in Cülûsundan Zamanımıza Kadar) Ankara, 1970, s.68, Kurat; Türkiye ve Rusya, s.473. Karabekir; Doğu'nun Kurtuluşu, s.322. Baykara; a.g.e., s.245.

(88) Öke; Ermeni Sorunu, s.128. Yerasimos; a.g.e., s.22. Kırzioğlu; Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s.86-87. Kurat; a.g.e., s.399.

(89) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.473. Allen-Muratoff; a.g.e., s.436.

Kafkas Hükûmeti'ni Gürcü Chenkeli, Ermeni Katchoz ve Azeri Türkü Resülzâde Mehmet Emin Bey temsil etmekte idi. Ayrıca konferansa Halil Bey'in isteği üzerine Dağıstan'ı temsilen Haydar Hammat da katılmıştı. (90)

Halil Bey'in başkanlığındaki Türk heyetinin görüşü Trabzon'daki kadar açıktır. Brest-Litovsk Barışı artık tarafları bağlamamaktadır ve iki tarafın üç aydan beri savaş halinde bulunmaları Osmanlı Hükûmeti için yeni isteklere yol açmaktadır. Çünkü, Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti Trabzon Konferansı'nda Brest-Litovsk Antlaşmasını tanıdığını bildirdikten sonra sözünden dönmüş ve yeniden savaşa başlamıştı.

Türkiye sınırlarında ancak zayıf bir Ermenistan'a müsâma-ha edebilirdi. Yalnız Ermenistan'ın değil Gürcistan'ın da kuvvetli olmaması gerekiyordu. Türk heyeti yeni bir teklifte bulundu. Buna göre Ahıska ve Ahılkelek, Iğdır-Gümrü ve Gümrü-Culfa demir yolu isteniyordu. Böylece 1828 sınırına ulaşılmış olacaktı. (91)

Ahalisi itibarıyla Müslüman Gürcü ve Türklerden oluşan Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri halkı, 13/26 Nisan tarihinde aldıkları toplu bir kararla Türkiye'ye katılmak istemişlerdi. Sovyetlerin 8 Kasım 1917'de ilân ettikleri "Barış Decreti" ne özellikle 15 Kasım 1917'de ilân edilen "Milletlerin kendi mukadderâtlarını kendilerinin belirleme hakkı"nı tanıyan beyannâmeye dayanarak böyle bir kararı almışlardı. Böylece Sovyet Hükûmeti ve dolayısıyla Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti bu karara karşı çıkamayacaktı. (92)

Ahıska ve Ahılkelek ahalisinin Osmanlı Devleti'ne başvurusu bu iki nahiyenin Osmanlı Devleti murahhaslarına bildirildi. Ancak Gürcü murahhaslar bunu asla kabul etmek istemediler. Bunun üzerine Halil Bey, yalnız Batum'un değil Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerinin de Türkiye'ye bırakılmasını talep etti. Kafkas murahhasları bunu da kabul etmek zorunda kaldılar. Böylece Türk Taburları Brest-Litovsk'ta tesbit edilen sınırı aşmış oluyordu. (93)

(90) Bayur; a.g.e., s.190.

(91) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.474-476. Yerasimos; a.g.e., s.22. Bayur; a.g.e., s.190.

Gürün; Ermeni Dosyası, s.235, Berkok; a.g.e., s.4. Swietochowski; a.g.e., s.165-171.

(92) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.475.

(93) Yerasimos; a.g.e., s.25. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.475. Öke; Ermeni Sorunu, s.128.

Aslında savaş durmuş değildi. Yakup Şevki Paşa kuvvetleri, 14 Mayıs'ta İran'daki İngilizlere karşı asker yollamak için Gümrü-Culfa üzerinden yol istemiş, cevap alamayınca 15 Mayıs'ta Gümrü'yü işgal etmiş, Karakilis yakınlarında Ermenileri bozguna uğratmıştı.

Aynı sıralarda Bakü'deki Ermeni ve Bolşevik birlikleri Gümrü-Karakilis'te Ermeni Ordusu'nun yardımına gelmek için ileri yürüyüşe geçmiş ve yol üzerindeki Müslüman köyleri yakıp yıkmıştı. (94)

Bu durum Osmanlı ordusunun Bakü'ye kadar gitmesinin etkenlerinden biri olacaktır.

Osmanlıların Kafkasya'da kurulacak yeni düzene ilişkin girişimleri ellerine alması başta Rusları endişelendirdi. Bolşevikler Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nin Osmanlılarla anlaşmak üzere olduklarını anlayınca Tiflis'e tel çekerek "Batum da alınan kararları tanımayacağını" bildirdi. (95) Bolşevikler Gürcülerden ümidi kesmişler, Kafkasya'da yegâne müttefikler olarak Taşnakları görmeye başlamışlardı. Taşnaklar ise Gürcülerin barışa Azerbeycanlıların zorladığını düşünerek Müslümanlar üzerindeki baskılarını artırarak Nisan 1918'de Bakü'de Azerbeycan milli parlamentosunu basmış ve şehirdeki Bolşeviklerle birleşerek Müslüman mahallelerini yerle bir etmişlerdir. (96)

Bolşevikler, Sovyet ekonomisinin Bakü petrolü olmadan ayakta kalamayacağını anladıklarından aslen Ermeni olan komünist ileri gelenlerinden Stephan Saumyan'ı Kafkasya'yı nüfûzları altına alabilmek için geniş yetkiyle bölgeye gönderdiler. Bir yandan Türklerin ileri harekâtı, diğer yandan Gürcülerin hâkimiyeti karşısında başarılı olamayan Şaumyan bir süre sonra dikkatini Bakü'ye çevirdi. Bakü'deki petrol kuyularında çalışan işçilere, cepheden dönen Rus askerlerine ve şehirdeki Taşnak yanlısı Ermenilere telkinlerde bulunarak Müslümanlara karşı ayaklandırdı. Sonunda Taşnak-Bolşevik işbirliği sonunda "Kızıl Cumhuriyeti" kurulmuş ve katliamlar başlamıştır. (97)

(94) Gürün; Ermeni Dosyası, s.235. Bayur; a.g.e., s.191. Gürün; Türk-Sovyet İlişkileri, s.3.

(95) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.476. Öke; Ermeni Sorunu, s.129.

(96) Öke; Ermeni Sorunu, s.128.

(97) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.478-480. Bayur; a.g.e., s.193. Bıyıklıoğlu; a.g.e., s.16. Baykara; a.g.e., s.249-250. Bilge; a.g.e., s.22.

Tarihe "Mart Olayları" olarak geçen ve üç gün süren katliamlar sonunda ihtiyar, kadın ve çocuk 20.000 Azerbaycanlı hayatını yitirdi. Bu katliâm sonrasında Bolşevikler en yakın müttefiklerinin Ermeniler olduğunu, Müslümanlar ise kendilerini bu durumdan ancak Osmanlı Türkiyesi'nin kurtarabileceğine inanacaklardır.

Kendilerinin siyasi alanda yalnız kaldıkları izlenimine kapılan Gürcüler ise Almanya'ya yanaşmaya çalışacaktır. Bu amaçla Berlin'e bir heyet gönderilir. Almanya Türkiye'nin tek başına Kafkaslar ve özellikle Bakû petrolüne el koymasından çekinmektedir. Bu nedenle Gürcisten Menşevik Hükûmeti'nin koruyucusu durumuna girerek onu destekleyecektir.

Batum Konferansı'nda Sovyet Hükûmeti, Kafkaslardaki olaylarla yakından ilgilenmekte idi. Özellikle Maverâ-yı Kafkas meselelerinin halledilmesi ve Türkiye ile Kafkaslılar arasındaki müzâkereleri endişe ile takip ediyordu. Sovyetleri daha çok Batum şehri ve limanı ilgilendiriyordu. Buraların Türkiye'ye bırakılmasını Brest-Litovsk'ta kabul ettikleri halde yine de buna engel olmaya çalışıyorlardı. Çiçerin Rusya'nın sesini Batum Konferansı'nda gayri resmi olsa da duyurmak istiyordu. Ancak isteklerinin kabul edilmemesi üzerine, Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'ne "Batum'da alınan kararları tanımayacağını" bildirdi. (98)

Batum'da varılan kararlar Seym tarafından onaylanmadan Osmanlı Devleti tarafından konferderasyon halindeki zümrenin bağımsız birer devlet haline gelmeleri önerisi ileri sürüldü ve bu gerçekleştiği takdirde kati bir barışın yapılabileceği Kafkas Murahhas heyetine bildirildi. Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan Kafkas Cumhuriyeti'nde üç devletin birarada yapmalarının imkânsız olduğunu gören Osmanlı Devleti, yapılacak barışın devamlı ve kesin olması için böyle bir öneri getirmiştir. (99)

Bunun üzerine Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti Seym'i Tiflis'te yaptığı son toplantısında kendisini feshederek Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin sona erdiğini bildirdi (26 Mayıs 1918). (100)

(98) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.476.

(99) Öke; Ermeni Sorunu, s.131.

(100) Uras; a.g.e., s.647. Gürün; Türk Sovyet İlişkileri, s.3. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.476, Öke; Ermeni Sorunu, s.131. Gürün; Ermeni Dosyası, s.236. Yerasimos; a.g.e., s.25. Feyzi Aküzüm; Mehmet Emin Resûlîzadeye Göre Çeşitli Cepheleriyle Azerbaycan, İstiklâl Mücadelesi, Ankara, 1977, s.6. Bıyıklıoğlu; a.g.e., s.17. Baykara; a.g.e. s.253-255. Berkok; a.g.e., s.4. H.Raif Ayyıldız; Ermenistan İstanbul, 1946, s.8. Swietochowski; a.g.e., s.172.

26 Mayıs 1918 günü Gürcistan, bağımsızlığını ilân etti. Bunu aynı gün Ermeniler tâkip etti. Azerbaycan ise 28 Mayıs günü bağımsızlığını ilân etti. (101) Bu müstakil devletlerle yani Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile Batum'da ayrı ayrı barış anlaşmaları imzalandı.

Gürcistan'la yapılan barış gereğince Türkiye, Batum şeh-
rinden başka Ahıska ve Ahılkelek nâhiyelerini alarak 1828
yılındaki sınırına ulaştı. Bu Brest-Litovsk'a aykırı idi. (102)

Aynı gün imzalanan "Osmanlı İmparatorluğu" ile Ermenis-
tan Cumhuriyeti arasındaki Barış ve Dostluk Anlaşması" Türk-
lerin Kafkasya'daki Ermeni yurdu üzerinde herhangi bir tasarı-
fta bulunmaya niyetli olmadıklarını gösteren önemli bir
belgedir. 14 madde ve 3 ekten oluşan anlaşmaya göre Osman-
lı Hükûmeti zaptetmiş olduğu topraklardan çekiliyor ve Yeni
Bâyezıt, Gümrü, Erivan ve Şarur'u Ermenilere bırakıyordu.
Buna karşılık olarak da Ermenistan'da yaşayan Müslümanlara
din ve kültürel haklar tanınmasını istiyordu (Madde IV). En
önemlisi, Ermeni Hükûmeti Türkiye üzerine yönlendirilebilecek
çetelerin topraklarını üs olarak kullanmalarını engellemeyi
taahhüt ediyordu (Madde V). Diğer maddeler iki ülke arasında
dostluk ilişkilerinin kurulması hakkındaydı. (103) Böylece
Kafkaslarda savaş sona ermiş ve normal ilişkiler başlamış
oluyordu.

Batum görüşmelerinde Türkiye ile Azerbaycan arasındaki
yakınlık iyice artmış ve iki devlet arasında gizli anlaşmalar
imzalanmıştı. Anlaşmanın IV. maddesi gereğince, Azerbaycan
hükûmeti asayışı sağlamak için Türkiye'den askeri yardım
istemek hakkına sahipti. (104)

Yine Gürcistan ve Ermenistan ile yapılan anlaşmalara
göre Tiflis'te ve Erivan'da birer "Müftü" bulunacak ve hutbe-
lerde "Halife" sıfatı ile Osmanlı Padişahı'nın adı zikredilecekti.
Öte yandan bir de Türkiye ile Gürcistan ve Azerbaycan arasın-
da bir "Petrol Anlaşması" imzalandı. Anlaşma gereğince Ba-
kû'den Batum'a borularla petrolün aktarılması garanti ediliyordu.
(105)

(101) Bilge; a.g.e., s.23. Koçuş; a.g.e., s.219. Başgün; a.g.e., s.68.
Baykara; a.g.e., s.254. H.Raif Ayyıldız; Gürcistan, İstanbul,
1946, s.8.

(102) Bıyıklıoğlu; a.g.e., s.17. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.477.

(103) Öke; Ermeni Sorunu, s.131. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.
R.G.Hovannissian, Armenida On the Road to Independence, 1918 (Los
Angeles, 1967).

(104) Yerasimos; a.g.e., s.25. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.477.

(105) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.478.

C. TÜRK İLERİ HAREKATI VE KAFKASLAR

1. Elviye-i Selâse'nin Anavatana Katılması

Brest-Litovsk'un Elviye-i Selase'ye ait maddesi (4. Madde) gereğince Rusya, Doğu Anadolu vilâyetlerinin en çabuk bir şekilde tahliyesini sağlamak ve bunların düzenli bir şekilde Türkiye'ye iade edilmesi için elinden geleni yapmayı taahhüt ediyordu. Aynı madde ile "Ardahan, Kars ve Batum sancaklarından Rus askerlerinin hemen tahliyesi kararlaştırılmıştı. (106) Rus murahhaslarının ısrarı üzerine yapılan değişiklik gereğince Rusya bu bölgelerde Devletler Hukuku ve Milletlerarası Hukuk bakımından tanzim edilecek yeniden teşkilâtlandırma işine karışmayacak ve komşu devletlerle ve özellikle Türkiye ile anlaşmak suretiyle yeni nizamın düzenlenmesi meselesi bölgede yaşayan halka bırakılacaktı. Ve başta Türkiye ve diğer komşular bu plebisite nezaret edeceklerdi. (107)

Brest-Litovsk anlaşması imzalanmadan önce Rus kuvvetleri Doğu Anadolu'dan Kars ve Ardahan'dan çekilip gitmeye başlamıştı. Ancak onların yerine Ruslar tarafından silâhlendirilen Ermeni ve Gürcü birlikleri konmuştu. Ermeni birlikleri ve çeteleri yerli ahâliye baskı ve zulüm yapmaya başlamışlar, Ruslar da bunlara seyirci kalmışlardı. Sovyet Rusya, Doğu Anadolu vilâyetlerinin düzenli bir şekilde iadesini taahhüt etmekle birlikte bunu yapmamışlar ve hatta buralarda başlayan Ermeni mezâlimini durdurmak için hiçbir girişimde bulunmamışlardır.

Bu durum karşısında buraların Türk askerleri tarafından kurtarılmasından başka çare kalmamıştı. Elviye-i Selâse Vehip Paşa'nın emri ile işgal edilerek 1877-78 sınırına ulaşılmış öte yandan Ahıska ve Ahilkelek nâhiyeleri de Türkiye'ye katılmıştı.

Ancak Brest-Litovsk Antlaşması gereğince üç sancakta plebisit yapılması gerekiyordu. İstanbul Hkmeti plebisiti gerçekleştirmek için Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Abdülhalik (Renda) Bey'in başkanlığında, Şâkir Kesebir, Necâti, Asaf Talât ve Hilmi (Uran) Beyleri Mülkiye Müfettişi olarak görevlendirdi. (108) Heyette ayrıca İttihat Terakki'nin ileri gelenlerinden Dr.Nazım Bey, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Hariciye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ile Batum Mutasarrıflığına tayin edilen Cemil (Bilsel) Bey vardı. (109)

(106) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.489.

(107) Yerasimos; a.g.e., s.43. Dstr, 2.Tertip, x, 1928, s.409.

(108) Hilmi Uran; Hatıralarım, Ankara 1959, s.86.

(109) Hilmi Uran; a.g.e., s.90.

Hükûmet Elviye-i Selâse'de idâri yönden çeşitli çalışmalar yapılmasını da istediğinden Kars ve Batum sancaklarına adliye memurları da tayin edilmiştir.

Kısa sürede yapılan çalışmalar sonucu Rus istatistik ve haritalarına dayanılarak 62 seçim mıntıkasına ayrılan Elviye-i Selâse'de 12 Haziran 1918'de plebisit yapılmaya başlandı. Plebisite 15 yaşını doldurmuş erkek nüfus katılıyordu. Oylama-
dan önce Ermeni ve Gürcü çetelerinin asayişi bozma teşebbüs-
lerini önlemek için "Örf-i idâre" ilân edilmiş, oylama Gürcü,
Ermeni ve İran gibi Elviye-i Selâse'nin komşularının temsilcile-
ri olmaksızın, Türk askeri makamlarının nezaretinde yapılmıştır.
Ancak bu durum daha sonra Kafkas Devletleri ve Rusya'nın
plebisite itiraz etmelerine neden olmuştur.

Oylama, Batum'da (Müslüman ve Gürcüler Türk vatandaş-
lığını kabul edip, oy kullanmışlardır) ve Artvin'de yapıldıktan
sonra, Kars Sancağı'nda gerçekleştirilmiştir. (110) Ve kuvvet
ve zora başvurmadan en az masrafla en hilesiz ve dağdasız
yapılmış olduğundan dolayı dünyada benzeri olmayan tek halk
oylamasıdır. (111)

Sonuçlar Ağustos ayı içinde ilân edildi. Türk resmi ma-
kamlarına göre şu sonuçlar alınmıştı.

Ardahan sancağından 241 Müslüman, 21 Rus, 3 Rus Molo-
kan Köyü vardı; bunların nüfusu 68.873 Müslüman ve 15.007
gayri Müslim olmak üzere toplam 83.880 kişi idi. Bunlardan
Müslüman erkek nüfus 35.867 ve gayri Müslim erkek nüfus
6962 olup, hepsi 42.818 kişi idi. Bu son rakamdan 22.654 oy
sahibi idi. Bunlardan ancak 54 kişi Osmanlı Devletine ilhalkın
aleyhine oy vermişler ve 22.600 kişi evet pusulasını kullanmış-
lardı.

Oltu çevresinde; 147 köy olup, bunun 6'sı Rum idi. Müslü-
manlar 18.206, gayri müslimler de 1888 kişi idi. Erkek nüfus:
Müslüman 9070 gayri müslim de 925 olup, hepsi ittifakla
"evet" demişti.

Kars bölgesine gelmiş, islam ahali 65.248 ve gayri müslim
1675 nüfus olup, hepsi 66.293 kişi idi. Bundan erkekler
33.006 Müslüman, 840 gayri müslim, hepsi 33.846 kişi idi. Oy
hakkı olanlar da 19.446 kişi olup, bunlardan ancak Magarcık-
Molokan köyündeki 70 Rus çekimser kalmıştı.

(110) Fahrettin Erdoğın; Türk Elleriinde Hatıralarım, İstanbul, 1954,
s.162. TBMM Zabıt Ceridesi, 1336, III, s.91-92.

(111) Cemil Bilsel; Lozan, İstanbul, 1933, s.383.

Kağızman nahiyesinde 28.372 Müslüman ve 1107 gayri Müslim olup 29.565 kişi vardı. Erkek nüfus, Müslüman 14.607 ve 590 gayri Müslim olup, toplam 15.194 kişi idi. Oy hakkı olanlar 8198 kişi olup, bunlardan başka Başköy'de ve Horasan da yaşayan 140 Rum çekimser kalmıştı.

Artvin çevresinde İslam ahalisi 35.552 ve gayri Müslim 2194 olup yekûnû 64.028 kişi idi. Oy sahibi de 16.317 kişi idi. Bunlardan 16.309 "evet" ve 3 kişi de "hayır" pusulası kullandı.

Batum şehrinde 4312 kişi oy hakkına sahipti (Erkek nüfus 9646 kişi). Bunlardan 2669 kişi "evet" ve 160 kişi "hayır" demiş ve 1483 kişi de çekimser kalmıştı.

Genel neticeye göre; bu üç sancakta erkek nüfusun sayısı 138-582 Müslüman ve 23.326 gayri Müslim olup toplam 161.908 kişi idi. Oy sahibi olanlar 87.048 kişi idi. Bunlardan 86.129 kişi "evet" 441 kişi "hayır" demiş ve 1693 kişi çekimser kalmıştı. (112)

Bu oylama, kuvvet ve zora başvurmada, en az masrafla, en gailisiz ve en dağdasız yapılmış olmasından dolayı, dünyada benzeri olmayan tek halk oylamasıdır. (113)

Abdülhâlik Bey başkanlığında 20 kişilik bir heyet Elviye-i Selase'deki oylamanın mazbatalarını götürmek ve Padişah'tan ilhâkı istemek için İstanbul'a gitti. Heyet İstanbul'a ulaştığında Sultan Reşat ölmüş yerine VI. Mehmet Vahidettin geçmişti.

15 Ağustos 1918 günü Sultan Vahidettin, "Elviye-i Selâse halkına "başlığı altında yayınladığı bir Hatt-ı Hümayûn'da Osmanlılarla, Elviye-i Selase halkı arasındaki köklü ve eski bağların koparılamayacağını isbat edildiğini, ilhâkın resmen kabulüyle artık Osmanlı topraklarından sayılan bu yerlerde idari işlerin ona göre yapılacağı bildiriliyordu. (114)

14 Eylül 1918'de padişah'ın ilhak beyânnamesinde söz verdiği şekilde Elviye-i Selâse'de idari teşkilâtın kurulması için beş maddelik bir karnâme hazırlandı. Karnâmeye göre:

(112) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.451-452.

(113) Bilsel; a.g.e., s.383.

(114) Hatt-ı Hümayûnun metni hakkında Bkz. Uran; a.g.e., s.104.

Madde 1 : Batum, Kars ve Ardahan ile mülhâkâtında Batum ve Kars livâlarından mürekkeb Batum vilâyeti teşkil edilmiştir.

Batum Livâsı : Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maredit, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin, Ardanuç ve Şavşat kazalarıyla otuzbeş nâhiyeden.

Kars Livâsı : Ardahan, Göle, Çıldır, Nefs-i Kars, Şüregel, Akbaba, Zarşat, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahcivan, Oltu, Tavuskert ve Pasof kazaları ile altmışbeş nahiye den oluşmuştur.

Madde 2 : Elviye-i mezkûre-i husûsiyetleri itibariyle umumiye-i vilâyet kanununa tevîkân Elviye-i gayr-i mülhakada olup, yalnız idareyi umumiyelerinden dolayı vilayete merbut olacaklardır.

Madde 3 : Mevâdd-ı anffede mezkûr vilâyet ve liva kaza ve nahiyeler birinci sınıf olunmuştur.

Madde 4 : İşbu kararnâme tarih-i neşrinden itibaren mer'idir.

Madde 5 : İşbu kararnâmenin icrasına Heyet-i Vükelâ memurdur.

Meclis-i Umûmî'nin içtimâında kunûnuyeti teklif olunmak üzere işbu kararnâmenin mevki-i mer'îyyete vaz'ını irâde eyledim.

Dahiliye Nâzırı
İsmail

Sadrazam Vekili
ve Harbiye
Nâzırı
Enver

Şeyhülislâm
ve Efkâf-ı
Hümâyun Nâzırı
Musa Kâzım

Ticaret ve Ziraat
Nâzırı Mustafa
Şeref

Bahriye Nâzırı
Ahmet Cemal

İâşe Nazırı
Kemâl (115)

Posta ve Telgraf ve
Maliye Nâzırı Vekili
Hüseyin Hâşim

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre yapılan bu oylama sonunda Elviye-i Selâse anavatana katılmış oluyordu. Ancak Batum'u kaybetmeyi hazmedemeyen Gürcü Hükûmeti referan-

dum sonuçlarına tepki göstererek referandumun meşru olmadığını iddia etti. Bunu Ermeni ve Rusların itirazları izledi.

Batum meselesi daha sonraları da Ankara Hükûmeti ile Sovyet Rusya arasında itilâflara neden olmuştur.

2. Türk İleri Harekâtının Devamı ve Bakû'nün Ele Geçirilmesi

Bakû, önceleri Rusya daha sonra Sovyet Hükûmeti için önem taşıyan bir kentti. Bakû petrolü olmadan zaten çökmüş olan Sovyet ekonomisinin ayakta kalması söz konusu olamazdı. Özellikle iç savaşın başlaması üzerine akaryakıt Ruslar için en hayati bir madde haline gelmişti. Bu nedenle Sovyet idaresi kurulur kurulmaz Kafkasların ve özellikle Bakû'nün elde tutulabilmesi yolunda gerekli tedbirlere başvuruldu. Buna bağlı olmak üzere, aslen Ermeni olan ve Komünist ileri gelenlerinden Stephan Şaumyan geniş yetkilerle Kafkasya'ya gönderildi. (116)

Şaumyan, Tiflis'teki Gürcü Menşeviklerinin nüfûz ve faaliyetleri karşısında Maverâ-yı Kafkas'ta Bolşevik idaresini kuramadı. Bütün dikkatini bu nedenle Bakû'ye çevirdi. Bakû'deki petrol çalışan binlerce Rus amelesinden başka kalabalık bir Ermeni kitlesi de mevcuttu. Cepheden dönmekte olan birçok Rus askeri de şehirde başıboş dolaşmakta idi. Bakû'deki Ermenilerin ekserisi "Taşnaksütyun" teşkilâtına mensup kişilerin tesiri altında idi. Bu bütün Ermenileri aynı çatı altında topluyordu. (117)

Bolşevik Partisi Bakû'de oldukça kuvvetli idi. Bolşevik propagandası Rus ameleleri ve askerleri arasında birçok taraftar kazanmıştı. Azerbaycan Musavat İdaresi ise dayanak askeri kuvveti olmadığından, Ermeni ve Bolşevik tahrikâtı karşısında aciz durumda idi. Şaumyan Bakû'deki Ermenilere Rus askeri ve amelelerine dayanarak 18 Mart tarihinde bir hükûmet darbesi ile idareyi ele aldı Bakû'de bir "Kızıl Cumhuriyet" kuruldu. (118)

Bu kızıl idare tamamıyla Müslüman ahaliye karşı katliama başladı. 18 Mart-1 Nisan tarihleri arasında Bakû'de Ermeniler tarafından Azerilere karşı katliamlar yapıldı ve 20 bin kadar müslüman öldürüldü. (119)

(116) Öke; Ermeni Sorunu, s.129.

Swietochowski; a.g.e., s.140-141.

(117) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.479.

(118) Bayur; a.g.e., s.205.

(119) Öke; Ermeni Sorunu, s.128.

Ayrıntılı bilgi için Bkz. F.Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia 1917-1921 (New-York 1951)

Bakü'yü ellerinde tutan Kızılar; bunu Astarhan'dan yardım olarak gerçekleştirebiliyorlardı. Volga Nehri yolu ile yardım alabilen Astarhan şehrine Bakû'den gönderilen petrol daha içerilere ulaştırılarak Sovyet Rusya'nın akaryakıt ihtiyacı karşılanıyordu. (120)

Bu durum karşısında Ermeni zulmü altında inleyen Müslümanlar bu durumdan ancak Türkiye'nin yardımı ile kurtulabileceklerine inanıyorlar ve Türklerin Bakû'ye gelmesini dört gözle bekliyorlardı.

1918 yılının ilkbaharında Azerbaycan'da durum böyle olduğu gibi Kuzey Kafkasya'da Dağıstan'da buna benzer bir durum vardı. Bolşevik işgaline uğrayan Dağıstanlılar da Türkiye den yardım bekliyorlardı. (121)

Gürcüler Kafkas Konfederasyonu'nun dağılmasının ardından siyasi sistemde yalnız kaldıkları izlenimine kapılarak Almanya'ya yanaşmaya başladı. Almanya, Türkiye'nin tek başına Kafkaslar ve özellikle Bakû petrolüne el koymasından çekiniyordu. Bu nedenle Gürcülerin müracaatlarını geri çevirmeyerek Gürcistan'ın hâmisi olmayı kabul ettiler. İlk olarak Almanya kendi çıkarlarını gözetmek üzere Batum'a General Otto Van Lossow'u gönderdi. Yapılan gizli bir toplantıda verilen bazı ekonomik ayrıcalıklar karşılığında Almanya Gürcistan'ı "koruyucu kanatları arasına almayı" taahhüt ediyordu. (122) Almanya'nın bu konudaki ikinci gayreti Gürcistan'a önce beşbin, sonra oniki bin civarında asker çıkarmak olacaktır. Üçüncü olarak Almanlar Hindenburg aracılığı ile Enver Paşa'dan Osmanlı-Türk askeri gücünün Kafkasya'dan çekilmesini talep edecek kadar ileri gitmişlerdir. (123) Almanlarla Osmanlılar müttefiklere karşı çarpışırken bir anda Kafkasya'da karşı karşıya gelmişlerdir.

Almanlar, Türklerin Kafkasya'da söz sahibi olmalarını müttefiğinin ve dolayısıyla kendilerinin savaş başarısı olarak algılamaktan uzaktılar. Almanya Osmanlı Devleti'nin Kars, Ardahan ve Batum'la yetinip savaş gücünü Mezopotamya ve Filistin Cephelerine saklamalarını istiyordu.

(120) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.479-480

Halil Kut; Halil Paşa'nın Hatıraları, Derleyen Aydemir Ş.Süreyya Akşam 14-15 ARALIK 1967.

(121) a.g.m. Akşam, 8 Aralık 1967.

(122) Bayur; a.g.e., s.198-200. Öke; Ermeni Sorunu, s.130.

(123) Halil Paşa'nın Hatıraları, Akşam, 8 Aralık 1967

Öte yandan Almanya'nın savaşın sonuna gelebilmesi için Kafkasya petrollerine ihtiyacı vardı ve özellikle bu önemli hammadde kaynağını Türkiye ile paylaşma gibi bir niyeti de yoktu. Kafkasya'ya hakim olan Almanya, İngilizleri köşeye sıkıştırarak onların ulaşım yollarını ele geçirerek Weltpolitik'in icaplarını yerine getirebilirdi. 1917 devriminin yarattığı fırsatlardan yararlanarak Doğuya açılma siyasetlerini "Berlin-Bağdat" biçiminde değil, "Berlin-Buhara" doğrultusunda gerçekleştirmeliydiler. (124)

Almanlar yalnızca Gürcülerle anlaşmakla yetinmediler. Türk Hükümetinin haberi olmaksızın, Bakû konusunda Sovyet Rusya ile de anlaşma yoluna gittiler. Berlin'deki Rus Sovyet Büyükelçisi Joffe, Türklerin Bakû'ye yürümleri halinde İran'daki İngiliz kuvvetlerinin de Bakû'ye gelerek orayı zaptedeceklerini söylüyordu. Bakû Sovyetlerin elinde kaldıkça Almanlara istedikleri miktarda petrol verileceği temin edildi. Bu esaslar çerçevesinde 27 Ağustos 1918 tarihinde Almanya ile Rusya arasında Brest-Litovsk anlaşmasına ek olarak 14 maddeden oluşan bir anlaşma imzalandı. (125)

Nisan sonlarında Türk askerî birlikleri 1877-78 yılı sınıra ulaştıkları zaman gerekirse Azerbaycan'ı Bolşevik işgalinden kurtarmak için ileri harekete geçmeleri mümkündü. Özellikle Bakû'nün zengin petrol kaynaklarına sahip olması böyle bir hareketi mecbur kılacaktı. A.Nimet Kurat'a göre, Bakû'nün Türk kuvvetleri tarafından işgaline ne zaman karar verildiği tesbit edilememektedir.

Bakû daha Bolşeviklerin elinde iken, Gence'de kurulmuş olan Azerbaycan Milli Komitesi, Enver Paşa'ya gizlice bir murahhas göndererek Türkiye'nin yardımına zemin hazırladı. Naki Keykurun ve Osmanlı ordusuna mensup Hüsamettin Tugaç Bey, Milli Komite Reisi Nesip Bey tarafından Kafkas murahhası olarak gönderildi. (126)

Binbir güçlük içinde İstanbul'a ulaşan Kafkas Heyeti Ahmet Ağaoğlu ile görüştü. Hükümet yardımı görüşülürken Azerbaycan sınırları içinde durmadan artan huzursuzluklar, Türkiye yardımının şekil ve tarzı üzerinde halkı iki cepheye ayırdı.

(124) Öke; Ermeni Sorunu, s.130.

(125) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.510-511. Bayur; a.g.e., s.227-234 Yerasimos; a.g.e., s.28.

(126) Naki KEYKURUN; Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi'nin Hatıraları, İstanbul, 1964. s.55-57. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.669-670.

Aydın kesim, Türkiye'nin yardımının zaruri olduğunu kabul etmekle beraber Azerbaycan'ın müstakil bir devlet olmasını istiyordu.

Öte yandan tüccar, din uleması, kısmen de menfaatlerine düşkün kimseler ise ilhâkçı idiler. Hiçbir siyasi düşünce ve ideolojiye sahip olmayan ikinci grup kendi başına bir heyet kurarak Batum'da Osmanlı Ordusu Şark Cepheleeri Komutanı Vekili Vehip Paşa'ya gönderdi. Heyetin tercümanlığını Ahmet Ağaoğlu yapıyordu. (127)

Daha sonra bu hususta Millî Şûra Reisi Mehmet Emin Resûlzade, Başvekili Fettah Han ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Beyler'den oluşan bir heyet İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa ile görüşüp anlaşmak istediler. Ancak Paşa, kendisinin asker olduğunu, siyâsetten anlamadığını bu hususta Ahmet Ağaoğlu ile görüşmelerini bildirdi. (128)

Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki siyasetleri büyük bir "İslâm Devleti" kurmaktı. Kurulacak bu devlet Türkiye'nin idaresinde bir İslâm Devleti olmayacaktı. Amaç Rusya ile Türkiye arasında bir tampon devlet kurmaktı. (129)

Bakû İstikâmetinde askerî hareketin yapılabilmesi için, Bakû'ye giden Batum-Tiflis-Bakû demiryolundan asker ve mâlzeme nakli gerekiyordu. Bu nedenle Batum'da barış müzakereleri devam ederken Türk askerî yetkilileri tarafından Ermenilere bir ültimatom gönderilerek Tiflis-Bakû demiryolu üzerinde önemli bir istasyon olan Gümrü'nün boşaltılması istendi. Öte yandan Türkler, Gümrü'de bulunan ve Türk sınırını tehdit eden Ermeni askerlerini buradan uzaklaştırmak için Gümrü'yü işgal etmek istiyorlardı. 15 Mayıs 1918 tarihinde Gümrü Türkler tarafından işgal edildi. Ancak Erivan'ın güneyindeki Ermeni kuvvetleri Türk ilerleyişine engel oldu. 3 ncü Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan 10 Haziran 1918'de Tiflis'e yürüme emri alan Türk birlikleri, karşılarında Gürcü-Alman kuvvetlerini buldular. Tiflis üzerine yürümeleri her fırsatta engelenen Türkler, Bakû'yü ele geçirmek için başka çareler aramaya başladılar.

Diğer yandan Kafkaslardaki gelişmeler Sovyet Hükümeti'nce endişe ile takip ediliyordu. Türk Kuvvetlerinin Gümrü'yü

(127) Bayur; a.g.e., s.239. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Keykurun; a.g.e., s.76-78.

(128) Bayur; a.g.e., s.246.

(129) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.526.

alarak Bakû istikâmetinde ilerlemeleri üzerine Çiçerin, 28 Mayıs 1918 tarihinde Galip Kemali Bey'e bir nota verdi. Notada Sovyet Hükûmeti'nin Brest-Litovsk'la Kars, Ardahan ve Batum sancakları gibi önemli büyük bir sahanın Türkiye'ye bırakılması sırasında büyük fedakârlıklara katlanıldığı, bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'na asla toprak bırakılamayacağı belirtiliyordu. (130)

Türk Ordusunun doğrudan müdahalesi halinde Almanların mukâbelesi söz konusu olacağından başka bir çözüm yolu bulundu. Azerbaycan sahasında "İslam Ordusu" adı ile bir kuvvet oluşturulacaktı. Türk birliklerinden meydana gelecek bu kuvvet, Azerbaycanlı gönüllülerle takviye edilecekti.

Öte yandan İngilizlerin Tebriz ve Azerbaycan'a girmelerine engel olmak için Yakup Şevki Paşa kumandasında 9 ncu Ordu adıyla yeni bir ordu kurulacaktı.

Enver Paşa, amcası Halil Paşa'yı "Şark Ordular Grup Komutanı" sıfatıyla Kardeşi Yarbay Nuri Bey'i (Killigil) Fahrî Ferik yaparak "İslam Ordusu Komutanı" olarak Azerbaycan'a gönderdi. Görevleri bir Azerbaycan Ordusu kurarak Bakû'yü almaktı. (131)

Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da seçtiği ilk hareket merkezi Gence idi. Gence'ye geçmek için Zengezor doğusu ve Karabağ gibi Ermenilerin güçlü oldukları yerleri aşmak lâzımdı. Bakû o sıralarda Kafkasya'nın en karışık şehriydi. Şehre Bolşevik komitesi el koymuştu. Başlarında Şaumyan isimli bir Ermeni'nin bulunduğu mahallî bir ihtilâl komitesi şehri elinde tutuyordu. Gürcistan ve Ermenistan'da ise milli mahiyetlere yönelinebiliyordu. Bakû kozmopolit bir şehirdi. Rus, Ermeni nüfusu Türk-Müslüman nüfusun yanında önemli yer alıyordu. Buranın bir petrol şehri oluşu da Bakû'nün bu kozmopolit görünüşünde etkiliydi. (132)

İslâm Ordusu'nun temelini 9 ncu Ordudan 5 nci Kafkas ve 15 nci Fırkalar oluşturuyordu. Askerlerin çoğu yerli Azeri-

(130) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.529-530.

Yerasimos; a.g.e., s.28.

(131) Keykurun; a.g.e., s.71.

Bayur; a.g.e., s.213-214.

Samih Nafiz Tansu; İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1957, s.204.

Aydemir; a.g.e., s.360. Bıyıklıoğlu; Birinci Dünya Harbinde Osmanlı

Doğu Hudut Politikası, s.20.

(132) Aydemir; a.g.e., s.362.

lerden alınan gönüllüler idi. 5 nci Kafkas Fıkrası Tiflis-Bakü demiryolu üzerinde o sırada Azerbaycan Hükûmeti'nin kaldığı Gence'ye yürüdü.

5 nci Kafkas Fıkrası'nın mevcudu 6 bin kadardı. 10-12 bin kadar da Azeri gönüllüsü katıldı. İslam Ordusu müstakıl Azerbaycan Devleti'nin askerî kuvvetlerinin temelini teşkil etmekte idi. İslam Ordusu'nun teşkil edilmesindeki amaç, Bakû'yü Ermeni komiseri Şaumyan'ın başında bulunduğu Kızıl idareden kurtararak şehri gerçek sahipleri olan Azerbaycanlılara teslim etmektir. (133)

Bakû şehri 18 Mart 1918 tarihinden itibaren Moskova'dan Kafkaslar Fevkâlâde Komiseri olarak gönderilen Ermeni Stephan Şaumyan başkanlığındaki Bakû Sovyeti'nin elinde bulunuyordu. Şaumyan müslüman ahaliye zulüm yapıyordu ve en büyük destekleyicisi yalnız şehirdeki Ruslar değil Ermenilerdi.

Şaumyan'ın en çok korktuğu Türklerin Bakû'yü ele geçirmeleri idi. Ancak asıl büyük tehlike İran'dan geldi. İran'daki İngiliz kuvvetleri Bakû'yü ele geçirmek için harekete geçmişlerdi Öte yandan Haziran ayı başlarında İngilizlerin Bakû'ye geleceği şâyîâsının yayılması üzerine 9 ncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, İngilizlerin yolunu kesmek maksadıyla (Tebriz üzerinden Azerbaycan'a yürümelerini engellemek için) Urmiye gölü civarını ve Tebriz'i işgal etti. Bir süre sonra İslam Ordusu'nun Bakû üzerine hareketi başladı.

Bakû Sovyeti, şehrin müdâfası için çeşitli tedbirlere başvurdu. Bakû'deki Rus ameleleri ve ahaliden Kızıl kıtalar oluşturuldu. Petrol ocaklarındaki bütün Rus ve Ermeni ameleler seferber edildi. Eli silâh tutan bütün Ermeniler silah altına alındı. Böylece 10-12 bin kişilik düzensiz bir kuvvet teşkil edildi. Bakû'nün müdâfası Ermeniler tarafından yapılacaktı. (134)

Kafkaslardaki gelişmeler üzerine İngilizler Irak'taki kuvvetlerinin bir kısmını İran'ın şimaline gönderdiler. Bakû'nün Türklerin eline geçmesi İngiliz menfaatlerine ters düşüyordu. Türkler ve Almanlar Bakû petrollerini ele geçirirlerse Alman Harp Ekonomisi büyük yarar sağlayacağı gibi Enver Paşa'nın "Pan-Türkist" emelleri de gerçekleşecek Türkler Bakû'den Türkistan'a sıçrayarak Hindistan yolunu tehtide başlayacaklardı. (135)

(133) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.531.

(134) a.g.e., s.532.

(135) a.g.e., s.533.

Bu endişe karşısında İngiliz kıtalarına İran'ın Hazar Denizi sahilindeki Enzeli limanına gitmeleri emredildi. Sayıları az olmasına rağmen İngiliz kıtaları oradaki Rus kıtalarının hiçbir tepkisini görmeden kolaylıkla Enzeli'ye girdiler. Daha sonra kendilerine Albay Biçerekov başkanlığında Kazaklar da katıldı.

Nuri Paşa, yaptığı bütün teşebbüslere rağmen Temmuz başlarında Bakû'yü ele geçiremedi. Çünkü İslam Ordusu silah ve cephane sıkıntısı çekiyordu ve Batum-Tiflis yolu kapalı olduğundan (Almanlar tarafından tutulmuştu) gerekli malzeme ve silah getirilemiyordu.

10 Temmuz'da Nuri Paşa adına Bakû ahalisine bir beyanname gönderilerek şehrin teslimi istendi. Ancak bu istekleri reddedildi. (136)

Kızıl idarenin baskısından bıkan Bakû'deki Hıristiyan halk İngilizlerin gelmesini dört gözle bekliyordu. 25 Temmuz 1918'de Bakû Sovyeti bir toplantı yaptı. Toplantıda şehrin müdâfası için İngiliz askerlerinin davetine karar verildi. Şaumyan ve arkadaşları buna şiddetle karşı koymak istedilerse de başarılı olamadılar. Enzeli'deki İngiliz Generali Dunsterville'ye bir heyet göndererek Bakû'ye gelmesini istediler. (137)

Bakû'ye giren İngilizlerin bir daha buradan çıkmayacaklarına inanan Stalin 21 Temmuz 1918'de Şaumyan'a bir telgraf çekerek "Bakû'nün kesinlikle elde tutulmasını, İngilizlerin katiyyen davet edilmemelerini" emretmiştir. (138)

Ancak bu emre rağmen, Bakû Sovyeti İngilizleri davet etmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Bakû'de bir yönetim değişikliği oldu. Başta Şaumyan olmak üzere pek çok Sovyet Bolşevik Komiseri hapse atıldı ve daha sonra idam edildi. (139)

İngilizlerin Bakû'ye gelmesi ile şehrin ele geçirilmesi hususu iyice önem kazandı. İngilizlerin Bakû'de güçlenmelerine fırsat verilmemesi gerekiyordu. Bu nedenle askeri hazırlıklara hız verildi. Enver Paşa, Halil ve Nuri Paşa'lara emir göndererek Bakû'ye taarruzu bizzat idare etmelerini bildirdi.

Bu arada 27 Ağustos tarihinde Alman-Rus anlaşması imzalandı. Anlaşma gereğince Almanya'nın desteğine karşılık

(136) a.g.e., s.534.

(137) Bayur; a.g.e., s.224. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.534.

(138) Bayur; a.g.e., s.224.

(139) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.535. Aydemir; a.g.e., s.419.

Bayur; a.g.e., s.224.

Ruslar, Bakû petrollerinin bir kısmını Almanlara veriyordu. Anlaşma İstanbul'da büyük tepkilere neden oldu.

Eylül başlarında İslam Ordusu ve diğer Türk birliklerinin hazırlıkları bitmek üzereydi. İslam Ordusu'nun mevcudu 5 nci Kafkas Fıkrası ile birlikte 7-8 bin kişi kadardı. Azeri gönüllüler de 6-7 bin kişi civarında idi.

Bakû'deki kuvvetlere gelince az sayıda İngiliz askeri vardı. Ermeni-Rus milis kuvvetleri de 7-8 bin kadardı.

Türk hücumu 14 Eylül günü başladı. Harekâta Nuri ve Halil Paşa'lar kumanda ediyordu. Türk hücumu karşısında İngilizler gemilerle Bakû'yü terkettiler. Bunu Ermenilerin şehri terki izledi. 15 Eylül günü müslüman ahalinin sevinç gözyaşları içinde Türk askerleri Bakû'ye girdiler. (140)

Bu olayın hemen ardından Millî Azerbaycan Hükûmeti Gence'den Bakû'ye taşındı. Böylece Milli Azerbaycan Hükûmeti öz başkentine kavuşmuş oluyordu.

Bakû'nün ele geçirilişinden sonra Şimâl-i Kafkas Cumhuriyeti'nden bir heyet İstanbul'a gelerek Enver Paşa'dan askeri yardım talebinde bulundu.

Dağıstan'a hareketle görevlendirilen 15 nci Fırka 6 Ekim 1918'de Derbent şehrini aldı. (141)

13 Ekim tarihinde Derbent şehrinde Hükûmet Konağı önünde "Şimâli Kafkas Cumhuriyetinin" bayrağı çekilerek hükûmetin kurulduğu resmen ilan edildi.

Osmanlı-Türk kuvvetlerinin Bakû ve Dağıstan'a kadar ilerlemesi büyük bir başarı idi. Türk harekâtı sonunda Bakû ve Dağıstan'da müstakil iki devlet kuruluyordu. Böylece Enver Paşa'nın öteden beri tasarladığı ve Türkiye'nin ilerdeki emniyeti bakımından zarurî gördüğü büyük bir İslâm Devleti'nin temelleri atılmış oluyordu.

Ancak bu başarıların devamı Türk Devleti'nin İtilâf Devletlerine karşı savaşı kazanması ile mümkün olabilirdi. Mondros Mütarekesi ile savaştan yenik çıktığını kabul eden Türkiye,

(140) Keykurun; a.g.e., s.81. Kurat; Türkiye ve Rusya, s.540.

M.Emin Resûlzaade; Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Ankara, 1951, s.5.

Bıyıklıoğlu; Birinci Dünya Harbinde Doğu Hudut....., s.19.

Baykara; a.g.e., s.266.

(141) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.541.

Allen And Muratoff, a.g.e., s.479.

Azerbaycan ve Dağıstan'dan ayrılmak zorunda kalacaktır. Bu suretle onca şehit verilerek çok zor elde edilen bu başarılar boşa gitmiş olacaktır.

3. Kafkaslarda Gelişen Olaylar Karşısında Türk-Sovyet İlişkilerinin Kesilmesi

Bakû'nün Türk kıtaları tarafından işgali, Bolşevik Rusya, Almanya ve İngiltere arasında hoşnutsuzluk yarattı. Sovyetlerle iyi olmayan ilişkiler Bakû'nün Türklerce işgaliyle tamamen kesildi.

Bakû işgal edilmeden önce korkuya kapılan Sovyet Rusya, Almanlarla anlaşarak, diplomatik yollarla meseleyi halletmeye çalıştı. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin bir yandan Berlin Büyükelçisi Joffe'ye talimatlar yağdırırken diğer yandan da Moskova'daki Galip Kemali Bey'le irtibatını sürdürüyordu.

Çiçerin Joffe'ye gönderdiği talimatlarda Bakû petrolünün Sovyet ekonomisi ve Rusya ile ekonomik ilişkilere girecek devletler için büyük önem taşıdığını ifade ediyordu. 27 Ağustos 1918'de iki ülke arasında yapılan anlaşma gereğince Sovyet Rusya, Bakû petrolünün bir kısmını Almanlara verecek, Almanlar da Bakû'nün Türklerin eline düşmesine engel olacaktı.

15 Eylül'de Türklerin Bakû'yü kurtarmaları üzerine Çiçerin 18 Eylül'de Joffe'ye bir telgraf çekerek Türkiye'nin Brest-Litovsk'u kaba bir şekilde bozduğunu ve Sovyet Hükûmeti'nin bundan böyle kendisini Türkiye ile barış halinde saymayacağını bildiriyordu. (142)

Bu arada Moskova'daki Alman büyükelçisinin öldürülmesi iki devletin arasını bir hayli açtı. (143) Almanlar bir taraftan ilerlerken, Brest-Litovsk'a uygun hareket etmeyi de unutmuyorlardı.

Sovyet Hükûmeti Türkiye ile ilişkilerini kestiğini, 20 Eylül 1918'de yayınladığı bir bildiri ile açıkladı. Bu notada "Brest-Litovsk barışı ile Rusya ve Türkiye arasında yeni esaslara göre arazi ve siyasi hususların tanzim edilmiş olduğu, Kars, Ardahan ve Batum çevrelerinin komşu devletler ve özellikle Türkiye'nin iştirâki ile yeni nizamın kurulması tespit edildiği halde, Türkiye'nin buraları askerî işgâl altına aldıktan sonra tek taraflı bir plebisit yaptığı ancak mevcut barış

(142) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.550.

(143) Yerasimos; a.g.e., s.73-74, Belge 17

Kurat; Türkiye ve Rusya, s.550.

ahlâkına aykırı olan bu plebisitin Sovyet hükümetince tanınmadığı ve bura ahalisinin kendi mukadderatlarını tayin hakkını muhafaza ettikleri" bildiriliyordu.

Nota şöyle devam ediyordu: "Barış akdi ile Türkiye ve Rusya arasında harp hali sona ermesine rağmen, barışın hemen akdinden çok az bir süre geçmişken Türkiye askerî harekate başlamış ve bu harekâtını şu ana kadar devam ettirmektedir. Muntazam Türk kuvvetleri eşkiyâ çeteleri ile birlikte (Azerbaycan gönüllüleri kastediliyor) Sovyet arazisini işgal altında tutmaktadırlar. Şehirleri yağma ve Hristiyan ahaliye kadın ve çocuklara her türlü baskı ve eziyet yapmaktadırlar.

Sovyet Hükümeti, Türkiye tarafından girilen bu askeri hareketlerden ötürü birçok defa protesto da bulunmuş ise de bunlar hiç dikkat nazarına alınmamıştır. Nihayet bu yılın Temmuzunda Türk Ordusu Bakû'ye karşı harekete geçmiş ve Sovyet askerlerinin kahramanca mukâvemetine rağmen Sovyet-Rusya Cumhuriyeti'nin en mühim şehirlerinden biri olan Bakû'ye girmiştir.

Sovyet Hükümeti'nin bu yoldaki bütün protestoları; ya olayları inkâr red ile karşılanmış veya Bakû üzerine harekette bulunan kuvvetlerin yerli ahaliden teşekkül etmiş gayr-i muntazam kıtalar tarafından yapılmış olduğu iddia edilmiştir. Halbuki şehir Türk birlikleri tarafından alınmıştır. Bu hareketlerle, Brest-Litovsk Barışı Türk Hükümeti tarafından sistemli bir şekilde haleldâr edilmiştir. Türk Hükümeti bu davranışı ile Brest-Litovsk Antlaşması'nın artık hükmü kalmadığını kabul ettiğini de ortaya koymuş bulunmaktadır. Bu durum karşısında Sovyet Hükümeti de Osmanlı Devleti'nin bu kâbil davranışları ile Rusya ve Türkiye arasında akdedilmiş olan Brest-Litovsk muâhededesindeki barış hükümlerini fiilen kaldırmış olduğunu tanımak mecburiyetinde olduğunu beyan eder" (İmza : Dışişleri Komiseri : Çiçerin). (144)

Sovyet Hükümeti 20 Eylül tarihli bir nota ile hem Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ilhâkını tanımadığını hem de Brest-Litovsk'un feshedildiğini ilân ediyordu.

Notanın verilmesinin ardından durum Berlin'e bildirildi. Bu defa meselenin Berlin'de görüşülmesi kararlaştırıldı. 21 Eylül'de başlayan Talât Paşa-Joffe görüşmeleri sonunda, Talât Paşa; "Türkiye'nin Rusya aleyhinde asla arazi genişletmek niyetinde olmadığını ve Kafkaslardaki Türk birliklerini hemen çekeceğini" beyan etti. (145)

(144) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.550-552.

(145) Kurat; a.g.e., s.554.

Ancak Sovyet Dışışleri Komiseri Çiçerin, Talât Paşa'nın bu teklifini yeterli bulmadı. Yapılan teklife, Bakû'nün Türk kıt'aları tarafından Rusya'ya tesliminin eklenmesini istedi. Talât Paşa ise "Türklerin herhangi bir sahayı Sovyet Rusya'ya teslim edemeyeceklerini, çünkü Kafkaslardaki milletlerin iç işlerine asla karışmayacaklarını "kati bir lisânla ifade etti. (146)

6 Ekim 1918'de Ahmet Nesimi Bey, Berlin vasıtası ile Sovyet Dışışleri Komiserliği'ne uzun bir nota gönderdi.

Bu notada: "Brest-Litovsk müşterek barış anlaşmasının mahiyeti ve Türkiye ile Rusya'ya ait eklenen hususi maddeler üzerinde durulduktan sonra, Rusya'nın işgal altındaki sahayı süratle boşaltması ve silahlı silahsızlandırmayı taahhüt etmişken Rusya bunları yerine getirememiş ve Türkiye silah zoruyla bu kıtaları tard etmek zorunda kalmıştır. Türk kıtaları tespit edilen varlığında Kafkaslarda bir "Maverâ-yı Kafkas Federasyonu" adında Gürcü, Ermeni ve Azerilerin meydana getirdiği bir teşkilâtla karşılaştılar. Rus Hükümeti oralarda emniyeti muhafaza edecek bir durumda olmadığından, Osmanlı kuvvetleri, Kars, Ardahan ve Batum çevrelerini işgal etmek mecburiyetinde kaldılar" deniyordu.

Nota devamla, Kafkaslardaki gelişmelerin oralardaki gelişmelerin sonucu olduğunu, Türkiye'nin askerî emniyeti için İngilizlerin Bakû'den çıkarılmaları gerektiğini, burada yapılan zulümlerin ve yağmaların ise asılsız olduğunu belirtiyordu.

Ahmet Nesimi Bey, notasının son bölümünde Türkiye'nin Sovyet Rusya ile dost geçinmek istediğini ve hiçbir zaman Brest-Litovsk barışına aykırı hareket etmediğini anlatmış, Türk askeri hareketinin Türkiye'nin varlığını tehdit eden Ermeni ve İngilizlere karşı yapıldığını ve amaca ulaşıldıktan sonra Brest-Litovsk sınırına çekileceğini uygun bir dille ifade etmişti. (147)

Sovyet hükümeti 10 Ekim'de bu notaya cevap verdi. Notalarında Türklerle aynı görüşü paylaşmadıklarını, Türklerin Elviye-i Selâse'yi zorla işgal ettikleri, plebisit hakkındaki görüşlerini muhafaza ettikleri belirtiliyor, Bakû'nün işgali konusunda Türkiye'nin haklılığı hiçbir gerekçeye dayanmak deniyordu. Elviye-i Selâse Sovyetler'e teslim edilmeli, yeni

(146) Kurat; a.g.e., s.554-555.

(147) Yerasimos; a.g.e., s.32...

Kurat; Türkiye ve Rusya, s.560.

bir plebisit yapılmalıydı. Türk kıtaları yalnızca Dağıstan ve Azerbaycan'ı değil Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını da boşaltmalı idi. Kars ve Ardahan Ermenilere, Batum ise Gürcülere verilecek ve bu devletlerin hepsi Sovyetlerin tahakkümü altında olacaktı.

Bu nota Sovyet Hükûmeti'nin Kafkaslardaki emellerini ve Türkiye'ye karşı tutumlarını açığa vurması bakımından önemlidir. Nota'nın açıklanmasının ardından Sovyet matbuâtında (özellikle İzvestiya gazetesinde) Türkiye ve Türler aleyhinde şiddetli yazılar yayınlanmaya başlandı. Bu yazılarda Türklerin Ermenileri katlettikleri ima ediliyordu. Halbuki Bakû'de onbinlerce Türk katledilirken kayıtsız kalınmıştı.

Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul etmesi ve müttefik donanmasının Çanakkale'yi geçerek İstanbul'a gelmesi Sovyetlerin hoşuna gitmedi. Öte yandan bu sıralarda Sovyet Hükûmeti de yer yer çıkan iç savaşlar nedeniyle sallantıya uğramıştı. Antlaşma Devletleri de Sovyetlere karşı harb edenleri destekliyordu.

Bu şartlar altında Sovyet Hükûmeti'nin de devam edip etmeyeceği belli değildi. Durum böyleyken Sovyet hükûmeti, emperyalist devletler tarafından bölünen İslâm Dünyası'na hoş görünmek maksadıyla Osmanlı Hükûmeti'ne bir muhtıra göndermek gereğini duydu. 15 Şubat 1919 tarihinde Çiçerin imzasıyla yazılan muhtırada Sovyetlerin bütün devletlerle bu arada Türkiye ile barış içinde yaşamak istediği, Rusların Türkiye'ye karşı hiçbir kötü niyet taşımadığı belirtiliyordu. Bu ilkeler daha sonra başlayacak olan Millî Mücadele döneminde de Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir nokta teşkil edecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ VE SONRASINDA KAFKASLAR

Brest-Litovsk Barışı'ndan sonra Almanya'nın Rus cephesinden kuvvetlerinin büyük kısmını Batı Cephesine çekmesi mümkün olmakla beraber Almanlar, Fransız, İngiliz-Amerikan ordularına karşı üstünlük elde edemediler. Buna bakmaksızın Alman Başkomutanlığı kesin sonuç almak için arka arkaya taarruzlarda bulundular.

Ancak Almanların askeri gücü tükenmiş, Rus propagandasının da tesiriyle cephe gerisinde ihtilâller meydana gelmeye başlamıştı. Bu nedenle Almanya, mütâreke istemek zorunda kaldı, 11 KASIM 1918 tarihinde mütareke akdedilerek harbe son verildi.

Almanya'nın yenilgisi müttefiklerinden daha geç oldu. İlk çöken cephe Bulgar cephesi idi. İtilâf Devletleri Balkanlarda bir cephe açmak için Selânik'e asker çıkararak Fransız General d'Espere'in kumandasında Bulgarlara karşı Makedonya'da bir cephe açmışlardı. Fransız kuvvetleri 15-20 Eylül tarihlerinde Bulgar cephesini yarıncı Makedonya cephesi çökmüş, 30 eylül tarihinde Bulgarlar mütareke imzalayarak harpten çekilmişlerdir. Almanya ile Türkiye arasındaki bağlantının kesilmesi ile İstanbul İtilâf Devletleri'nin tehditi altına girmiştir.

Avusturya da 5 Ekim'de mütareke isteyince savaşmak hem imkansız hem de anlamsız hale geldi.

Doğu Cephesi'ndeki Türk Kuvvetleri Bakû'yü işgal etmiş, bir yandan Tebriz'e diğer yandan Dağıstan'a kadar uzanmıştı. Ancak Türk kuvvetleri Güney'de Irak ve Suriye cephesinde İngilizler karşısında bozularak kuzeye çekiliyordu.

Bu durum karşısında Osmanlı Devleti mütâreke istemek zorunda kalmıştır. (148)

14 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti mütareke isteğinde bulundu. Kut-ül-Amare'de esir edilen İngiliz Generali Townshand'in aracılığı ile Osmanlı Devleti'nin mütareke isteği kabul edildi.

(148) İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal; Son Sadrazamlar, İstanbul, 1982, s.1986.

27 Ekim 1918'de Mondros'ta başlayan mütareke görüşmelerine Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşad Bey, Yarbay Sadullah Bey, İngiltere ve müttefikler adına Amiral Calthorpe katıldı. (149)

Mütareke görüşmelerinde İngiliz Amirali Calthorpe çok ağır şartlar taşıyan maddelerin kabulünü istemekle birlikte, Türk heyeti, İstanbul'dan aldıkları talimat üzerine itirazda bulunmuş, değişiklik yapılmasını istemişlerdir.

Elviye-i Selase'yi ilgilendiren ilk madde, 7. maddedir. "İhtilâl ve ihtişaş çıktığında, herhangi bir sevkül-ceyş noktasını işgali" şeklindeki bu madde pek çok tartışmalara sebep oldu. Bu şekliyle kabul edemeyeceğimizi belirtmemiz üzerine "Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda, herhangi sevkül-ceyş noktasının hakkını haiz olacaklardır" şeklinde değiştirdi. (150)

11.madde ile İran'ın batı kısmında ve Maver'a'yı Kafkas'taki Osmanlı Kuvvetlerinin derhal harpten evvelki sınır (1914 sınırı) gerisine çekilmesi isteniyordu.

Elviye-i Selase ile ilgili olan 11.maddenin en son görüşüldüğü 29 Ekim 1918 günü sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Rauf Bey'e bir telgraf göndererek mütareke maddeleri hakkında düşüncelerini bildirdi.

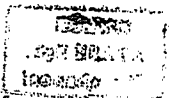
11.maddede değişiklikler yapılmasını ve Elviye-i Selâse'nin barışın imzalanmasına kadar Türklerde kalmasının sağlanmasını istiyordu. Calthorpe, toplantıda 11.maddeyi okuduğu zaman Rauf Bey telgraftaki direktifler doğrultusunda maddeye karşı çıkmıştır.

"İran'ın kuzeybatı kısmının boşaltılıp, eski hudut içine dönülmesi için o taraftaki komutana; hükûmetçe verilen emir yerine getirilmiştir. (151) Kafkasya'daki vaziyeti ise: ikiye ayırmak doğru olur buranın bir kısmı Ruslarla yapılan anlaşma üzerine geri aldığımız üç sancaktan ibarettir. Diğer kısmı da bu bölgenin doğusundaki Kafkasya arazisidir. Bu ikinci kısım

(149) Selahattin Tansel; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara, 1977, s.17-21.

(150) Sabahattin Selek; Anadolu İhtilâli, İstanbul, 1973, s.20. Tansel; a.g.e., s.21. Ali Türkgeldi; Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara, 1948, s.70.

(151) Gerek Almanlar gerekse Ruslar ile yapılan görüşmeler sonucu Talat Paşa, Osmanlı Devletinin Elviye-i Selâse dışında, Kafkasları terk etmesini kabul etmiştir. Bayur; a.g.e., s.247-248.

bize ait değildir. Berlin muâhededesi ile "Harp tazminâtı" karşılığı olarak Ruslar tarafından işgal ve bu defa Brest-Litovsk'da yine Ruslar tarafından bize iade edilmiş olan üç sancak bölgesinin boşaltılması, hâlâ sükûn içinde bulunan bu bölgede, mutlak suretle hükûmetsizlik ve anarşi doğurur. Bu da herhalde İtilâf Devletleri'nin işine yarayacak bir hal olmaz. Aksine, istiklâllerini ilân ile henüz hükûmet kurmaya çalışmakta olan yanıımızdaki Kafkas milletlerinin de varlıklarını tehlikeye düşürür ki bu da ihtilâlcı Rus idâresinin, tekrar buralara dönmesini gerektirecek, İtilâf Devletleri'nin de hiç de istenmeyecek ve belki de önlenemeyecek oldu bittilerle vâhim akibetler husûle getirir.

Bu sebeplerle üç sancağımızın boşaltılmasını isteyen maddenin silinmesini isterim" (152) dedi.

Türk heyetinin görüşleri doğrultusunda 11.madde "İran'ın Şimâligarbi kısmındaki kuvâ-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ifâ edilen emir icra edilecektir. Mâverâ-yı Kafkas'ın evvelce kuvâ-yı Osmâniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmî mutebâkisi müttetikler tarafından vaziyeti mahalliye tetkik edilerek talep olunursa, tahliye edilecektir" (153) şeklinde değiştirildi. Buna göre İtilâf Devletleri gerekli incelemeleri yaptıktan sonra Elviye-i Selâse'nin tahliye edilip edilmeyeceğine karar vereceklerdi. Böylece Kars ve Ardahan'ın elimizde kalması sağlanıyordu.

Mutârekenin 15.maddesinde "Kâffe-i hutûtu hadîdiyenin, İtilâf Murâkabe Zâbitlerinin idaresine tevdi, Mâverâ-yı Kafkas'ta Elyevm Osmanlı idaresinde bulunan hutûtu Hadîdiye'ye dahildir ve bunlar serbest ve tam olarak İtilâf memurunun emrine verilecektir. Bu maddeye Bakû ve Batum'un İtilâf kuvvetleri tarafından işgali de dahildir" denilmekte idi.

Kafkaslardaki bütün demiryollarının İtilâf Devletleri emrine verilmesinin memleketin zaruri ihtiyaçlarının temini ve terhis edilecek askerlerin memleketlerine gönderilmesi sırasında, problem yaratacağını düşünen Rauf Bey'in bu meseleyi dile getirmesi üzerine Calthorpe, bu konuda memleketin ihtiyaçlarını dikkate alacaklarını maksatlarının halkı mahrum etmek olmadığını" söyledi (154). Buna bağlı olarak maddeye "Ahalinin

(152) Rauf Orbay; Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, Meşrutiyet-ten Zamanımıza Kadar, I, s.304.

(153) Türkgeldi; a.g.e., s.71.

(154) Türkgeldi; a.g.e., s.71.

ihtiyacının tatmini, nazarı dikkate alınacaktır" açıklaması eklendi.

Batum mülkî idaresine karışılmadan ve Türkiye'nin ekonomik menfaatlerine zarar verilmeden işgâl edilecektir. Müttefiklerin Batum'u işgal etmelerinde Almanların Kafkaslara sızmalarına engel olmak istemeleri etkili olmuştur. (155)

Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi "Ermeni Vilâyet-i Sittesi'nde iğtişâş zuhûrunda mezkûr vilâyetlerin İtilâf Devletleri tarafından işgali hakkının mahfûziyeti" şeklinde idi.

Türk delegelerinin itirazlarına rağmen ancak "Ermeni Vilâyat-ı Sittesi" ifadesi "Vilâyât-ı Sitte" şeklinde değiştirildi.

Yapılan bütün itirazlarına rağmen Osmanlı delegeleri şartları çok ağır olan bu mütârekeyi imzalamak zorunda kalmıştır. Ancak uygulama şartları daha da ağır olmuştur.

A. MÜTAREKE DÖNEMİNDE ELVİYE-İ SELÂSE

1. Mütareke Şartlarının Kafkaslarda Uygulanması

Kars, Ardahan ve Batum'un Türk sınırları içinde kalacağını kabul eden Ahmet İzzet Paşa kabinesince daha mütareke görüşmeleri başlamadan 21 Ekim 1918'de IX. Ordu Kumandanlığı'na verilen emirle Brest-Litovsk'la kazanılan toprakların dışındaki yerlerin 24 Ekim tarihinden itibaren 6 hafta içinde boşaltılması istendi. (156) Emir gereğince Şark Orduları Grup Kumandanlığı kaldırılarak VI. ve IX. Ordular Umûmi Karargâha bağlandı. (157)

Mütareke sonrasında İngilizler 11 Kasım 1918'de Mondros Mütarekesi'nin 11.maddesine ek olarak bir nota verdiler. Nota ile, bütün Türk birliklerinin elemanları ve cepheleri ile beraber Elviye-i Selâse'yi terk etmeleri isteniyordu. (158)

Bu Mondros Mütârekesi'ne tamamen tersti. Mütareke'nin 11. maddesinde, İtilâf Devletleri'nin bölgede bir inceleme yaptıktan sonra böyle bir kararı verebilecekleri belirtiliyordu.

(155) Yerasimos; a.g.e., s.212-213.

(156) Fevzi Çakmak; Büyük Harp'te Şark Cephesi Hareketleri, Ankara, 1936, s.274. T.İ.H. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I, Ankara, 1992, s.221.

(157) Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s.226.

(158) Tevfik Bıyıklıoğlu; "Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar" Belleten XXI/84 Ekim 1957'den ayrı basım Ankara, 1957, s.573-574.

Zaten kısa bir süre önce bölgede yapılan plebisit, Osmanlı Devleti'nin o bölgedeki hukukî, tarihî, millî ve ırkî üstünlüğünü kanıtlamıştı. İtilâf Devletleri bölgede inceleme yapacak olsa yine aynı sonuç elde edilecekti. Buna göze alamayan müttefikler 11.maddeyi kendi istedikleri biçimde yorumlamışlardır.

23 Kasım 1918'de Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi; İngiliz İrtibat Subayı Yarbay Murphy'e birliklerinin kışı Elviye-i Selâse'de geçirebilmesi için müracaatta bulundu. (159)

Murphy'nin 24 Kasım'da verdiği cevapta "İtilâf Harp Konseyi, sonradan işgal olunan üç livâdan kıtaların tahliye işinin mütareke hükümlerine göre yapılmasını kararlaştırmıştır." deniyordu. (160)

Elviye-i Selâse'nin boşaltılmasının kaçınılmaz hale gelmesi üzerine 25 Kasım 1918'de IX. Ordu kumandanına Elviye-i Selâse'nin tahliyesi bildirildi.

Ancak IX. Ordu kumandanı Yakup Şevki Paşa, 26 Kasım 1918 tarihli yazısında bu emre itiraz etti. "Mütareke şartlarında Elviye-i Selâse'nin boşaltılması, yerinde tedkikât yapıldıktan sonra bırakılmıştı. Evvelâ bir heyet gelip görmelidir. Osmanlı askeri burasını boşaltırsa kim işgal edecektir. Ermeniler ve Gürcülerin bir hakkı yoktur. Ruslar gelirse buna itiraz olunamaz. Bu memleketleri boşaltıp, anarşi içinde bırakmak ve yüzbinlerce insanı heder etmek, insanlığa aykırıdır. Brest-Litovsk hududu dışında ve Elviye-i Selâse'de Müslümanlar, Ermeni ve Gürcü hakimiyetine girmemeye ve müdafaa etmeye karar vermişlerdir." (161)

Ancak bütün itirazlara rağmen Türk Kuvvetleri Elviye-i Selâse'den geri çekilmek zorunda kaldı.

Mütareke'nin 15.maddesine göre Bakü'nün İngilizler tarafından işgâline muafakat edilmiştir. Ancak Bakü'nün İngilizlere teslimi konusunda Türk hükûmeti ile İngilizler arasında herhangi bir anlaşma yapılmış değildir.

Ancak Azerbaycan'daki Türk kuvvetleri kumandanına, Bakü'nün tahliyesi ve İngilizlerin girmelerine karşı durulmaması hususunda gereken emir gönderilmiştir. (162)

(159) ATASE Arşivi, Kıs.56, Dos.19 (223), F.17-8.

(160) Bıyıklıoğlu; a.g.m., s.575.

(161) a.g.m., s.576.

(162) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.585.

Azerbaycan'da büyük bir endişe ve heyecan hakim sürmekte idi. Azerbaycan Hükûmeti Reisi Feth Ali Han, Sadrazam İzzet Paşa'ya müracaat ederek, durum hakkında bilgi ve tavsiyeler istedi.

11 Kasım 1918 tarihinde verilen gizli bir cevapta "Türk-İslâm devleti olarak teşekkülüne başlanan Azerbaycan şayet varsa, mümkün mertebe gizli faaliyetlerden çekinmesi, komşularıyla (bilhassa Ermenilerle) ve İngilizlerle iyi geçinmeleri, her hususta anlaşmaları" tavsiye ediliyordu. (163)

Bakü'deki Türk Kıtaları, Türk-İslâm ahalinin gözyaşları arasında şehri terk ettiler. 18 Eylül tarihinde General Thomson kumandasında bir İngiliz fırkası şehre girdi. Onlara kuzeyden gelen Bicherakov Kazaklarından 500 kadar asker de katıldı. (164) General Thomson, Milli Azerbaycan Hükûmetini yerinde bıraktı. Böylece yerli Azerbaycan Hükûmeti İngiliz işgali altında icrâatına devam edebildi.

Daha sonra Paris'te toplanacak olan Barış Konferansı'na mümessil göndermek ve özellikle Azerbaycan'ı resmen tanıtmak İtilâf Devletleri nezdinde teşebbüste bulunmak üzere Alimerdan Topçubaşı Bey riyâsetinde bir heyet İstanbul üzerinden Paris'e hareket edecektir.

2. Türk Ordusu'nun Elviye-i Selâse'den Çekilmesi

a. Batum'un Terki

Kafkasların boşaltılmasından sonra sıra Elviye-i Selâse'ye gelmişti. Bölgede zayıflayan Alman nüfûzunun yerini İngiliz nüfuzu aldı. Bu durumda Kafkaslarda Rus-İngiliz çıkar kavgası söz konusu idi. Çünkü Ruslar Türklerin burayı boşaltmasından doğan otorite boşluğundan yararlanarak Bolşevik propagandası ile bölgede yerleşmeyi amaçlıyorlardı.

Mondros Mütarekesi'nin 15.maddesinde Batum'un işgâli belirtiliyor ancak kesin bir zaman belirlenmiyordu.

Mütareke'nin imzasından yaklaşık on gün sonra Müttefik Devletler Kars, Ardahan ve Batum'un hemen boşaltılmasını istediler. (165)

(163) a.g.e., s.586.

(164) Allen and Muratoff; a.g.e., s.447. Türklerin Bakü'yü terketmesi hk. bkz. Keykurun; a.g.e., s.84.

(165) Tevfik Bıyıklıoğlu; Anadolu İhtilâli, Ankara, 1959, s.22.

Ancak İngilizlerin isteği hemen gerçekleşmedi. Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa boşaltma işinde çok ağır davranıyordu. 4 Aralık 1918'de henüz Arpaçay'ın gerisine çekilmişti. (166) İngilizler bu durumda ilgili memurların ihmâli ve kötü niyetinin olduğu kanısına vararak Osmanlı Hükümeti'ni sıkıştırıyorlardı. (167)

Osmanlı Dışişleri Bakanlığı, İngilizlerin baskısı karşısında, ihmâli olanların Harbiye Nezâretince cezalandırılmasını istedi. (168) Buna karşılık Harbiye Nezâreti kendi elemanlarının suçlu olduğunu kesinlikle kabul etmiyor, gecikmeyi doğal sebeplere, şartlara ve İtilâf Devletlerinin yerine getirilmesi mümkün olmayan bir takım isteklerine bağlıyordu. (169)

Bu yazışmalar sırasında İngilizler Batum'u işgal ettiler. 17/18 Aralık 1918'de Batum'a gelen iki İngiliz gemisi 18 Aralık'ta limanı kontrol altına aldı.

24 Aralık 1918'de şehre İngiliz askerleri çıktı. İngiliz Kıtâat kumandanı, Batum Müstahkem kumandanı Cemal Paşa'ya Batum'un işgal edildiğini ve İngiliz bayrakları çektiklerini bildirerek Türk bayrağı çekilmemesini istedi. (170)

İngiliz işgâl komutanı, halka yayınladığı bildiride Batum ve dolayları ile Kars ve Ardahan'ın Barış Konferansı'nın kararına kadar İngilizler tarafından işgâl edileceğini ilân etti (171)

26 Aralık'ta General Cooke Collis Batum Askerî Valisi olarak tayin edildi. Şehrin idaresi bu asker valinin kontrolünde çeşitli milletlerden oluşan bir heyete bırakıldı. (172) Bu suretle Osmanla idaresi sona erdirildi.

İngilizlerin Batum'dan Osmanlı Mülki teşkilâtının da çekilmesini istemesi üzerine Dâhiliye Vekâleti 25 Aralık'ta Batum mutasarrıfına Batum Mülki Hükümeti'nin İngilizlere teslim edilerek, memurların geri dönmelerini emretti. (173)

(166) Çakmak; a.g.e., s.275.

(167) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 41, Eylül 1962, Belge 972

(168) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 47, Belge 972

(169) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 41, Belge 973

(170) M.Tayyib Gökbilgin; Millî Mücadele Başlarken, Ankara, 1955, s.35.

(171) Gökbilgin; a.g.e., s.35.

(172) T.İ.H. Mondros Mütârekesi....., s.235.

Tansel; a.g.e., s.52.

(173) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 48, Belge 125

Aynı gün Batum mülkî idaresi ve limanını teslim alan İngilizler limana bir reis tayin ettiler. (174)

30 Aralık 1918'de Batum'daki İngiliz işgal komutanı, Y.Şevki Paşa'yı ziyaret ederek, Batum bölgesindeki, bütün askeri birliklerin tahliyesini istedi. (175)

Y.Şevki Paşa, hükûmetin ilgili emri ve İngiliz generali ile yaptığı konuşmadan sonra 3 Ocak 1919'da Harbiye Nezâretine gönderdiği yazıda, Ordu ve mülkî idarenin Batum'dan ayrılması halinde bölge de mahalli teşkilatın yapılması gerektiğinden bahsederek endişesini dile getiriyordu. (176)

Bu sırada Türk ordusunun Batum'da toplanan 25.000 subay ve eri, işgal kuvvetleri tarafından kışlarından atılmış, depolarındaki malzeme ve teçhizatlarına el konmuş, subay ve erlerin üzerleri aranarak kişisel eşyaları bile alınmıştı. Mevsimin kış oluşu, kömür ve araç yokluğu nedeniyle bu birliklerin sevkı yapılamıyordu. (177)

İstanbul'da Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa ile İstanbul İtilâf işgal Komutanı General Wilson arasında 6 Ocak 1919'da yapılan konuşmada, Batum'daki kıtalarımızın silâh, makineli tüfek ve toplarını beraberinde götürecekleri, yalnız terhis edilen erlerimizin silahlarının Batum'da depo edileceği kararlaştırıldı. (178)

7 Ocak 1919 günü 9.Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ile İngiliz Generali G.F.Wolkar, üç sancağın boşaltılması konusunda görüşmek üzere Kars istasyonunda buluştular. İngiliz generalinin isteklerine uyulduğu taktirde Kars ve Ardahan'da bulunan 13.000 Türk askeri için bir aylık yiyecek hakkı olan 400 ton yiyecek dışında, gıda maddeleri edilecek, Kars 12 Ocak 1919'da İngilizler tarafından işgal olunarak idaresi bir Ermeni heyetine teslim olunacak ve "üç sancak" 25 Ocak 1919'da tamamıyla boşaltılmış olacaktı. (179)

Ancak İngiliz Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, bu kararı ihlâl ederek, Batum'dan hiçbir Osmanlının silahını çıkarmaması için gerekli önlemleri aldı. Batum'dan karayolu ile yürüyecek Türk birlikleri, yalnız tüfek ve makinalı tüfekle-

(174) ATASE Arşivi, Kıs.56, Dos.13 (223), F.35

(175) ATASE Arşivi, Kıs.29, Dos.31-114, F.4-1

(176) ATASE Arşivi, Kıs.8, Dos.36, F.10

(177) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 41, Belge 976-980.

(178) ATASE Arşivi, Kıs.5, Dos.36, F.12-1, 12-2.

(179) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 41, Belge, 977.

rini görürebileceklerdi. Vapurla gidenlere bu kadar bile müsaade edilmemişti. (180)

b. Kars ve Ardahan'ın Terki

Mütâreke Antlaşması'nda Batum'un işgâli kabul edilmişti. Ancak Kars ve Ardahan sancaklarının İtilâf Devletleri'nce işgaline ait bir hüküm mevcut değildi. Osmanlı Devleti üç sancağın boşaltılması teklifini kabul ettiğine göre Kars ve Ardahan sancakları da bırakılacaktı.

Ordumuz Brest-Litovsk hâricindeki yerleri terk ederken, erzâk, silah ve cephane ambarlarını Kağızman, Sarıkamış, Kars, Ardahan, Çıldır ve Batum'da toplamıştı. (181)

Batum'da İngilizler, silâh ve teçhizatımızı Ermeni askerlere dağıtmışlar, ambarları kırarak istedikleri eşya ve yiyecek maddelerini almışlardı. Batum'un boşaltılması sırasında meydana gelen bu olayların önüne geçilememesi ordu için bir ders oldu. Kars ve Ardahan'da bu gibi olayların tekrar etmemesi için gerekli önlemlerin alınması gerekiyordu.

IX.Ordu Komutanı birliklerimiz çekilmeden Kars ve Ardahan'a İngiliz kuvvetlerinin gelmemelerini, gerekirse İngilizlere Gümrü'de 1000 ton arpa ve buğday verebileceğini, 30 Aralık 1918'de Harbiye Nezaretine bildirdi. (182) Yakup Şevki Paşa Ardahan ve Kars'ın boşaltma işini yavaştan almak, hiç olmazsa Şubat 1919'a kadar uzatmak niyetinde idi.

Y.Şevki Paşa, bu konuda 7 Ocak 1919'da İngiliz Generali Forestier Walker ile Kars'ta üç saatlik bir görüşme yapmıştır. Görüşmede General, tahliyenin ne zaman sona ereceğini sorduğunda, Y.Şevki Paşa sebeplerini de belirterek, ancak Şubat sonlarında mümkün olacağını söylemiştir. Buna kızan General, Paşa'ya geri çekilmeyi kasıtlı olarak uzattığını ve bu durum Dersaadete yazarak şikayette bulunacağını belirtti.

General Walker ordu Erzurum'dan çekilirken orduya, orada ancak bir ay yetecek kadar yiyecek götürmelerini, geri kalanının İngiliz memurlarına teslimini istedi. Ancak bu Y.Şevki Paşa tarafından kabul edilmedi.

Yapılan görüşmede Elviye-i Selâse'nin 25 Ocak 1919 tarihine kadar boşaltılması kararlaştırıldı.

(180) T.İ.H. Mondros Mütarekesi ve..... s.237.

(181) T.İ.H. Mondros Mütarekesi ve..... s.240-241.

(182) T.İ.H. Mondros Mütarekesi ve..... s.239..

IX.Ordu Karargâhı 13 Ocak'ta Erzurum'a nakledildi. 25 Ocak'ta bütün Türk birliklerinin Elviye-i Selâseyi terki tamamlandı.

B. MİLLÎ ŞÛRA HÜKÜMETLERİNİN KURULUŞU VE DİRENİŞ FAALİYETLERİ

1. Kars Millî Şûra Hükûmeti Dönemi (5 Kasım 1918-18 Ocak 1919)

a. Anavatana İlâhık ve Mütareke Dönemi Arasında Elviye-i Selâse

1877-78 Osmanlı-Rus harbinden, Rusların Doğu Anadolu'yu terketmelerine kadar geçen dönemde, Çarlık idaresi tarafından Ardahan sancağı ikiye ayrılmış (Kars ve Ardahan isminde) ve halkın toprak mülkiyeti elinden alınarak bütün Türk okulları kapatılmıştı.

Bu şartlar altında yöre halkı okuma yazma ve kültürünü koruyabilme bakımından çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Yoğun bir Ruslaştırma faaliyetine karşı yöre halkı kendi kültürünü canlı tutarak Türklüğünü koruyup geliştirebilmiştir. (183)

Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman sancaklarına ayrılan Merkez Kars oblastında (Askeri Vilayetler) Hicaz demiryolu ve Balkan Savaşlarında felakete uğrayanlara el altından toplanan yardımlar Osmanlı şebkenderi ve başka yollarla anayurda ulaştırılıyor, Ermeni Komitelerine karşı da Pasinler'de kurulan "Canbizar" teşkilâtına Kars ve çevresinde gönüllü fedailer yazılarak yöre halkının can, mal ve namusu korunmaya çalışılıyordu. (184)

I.Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti birden fazla cephede savaştı. Kuvvetlerini bu cephelere dağıtmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin bu durumundan yararlanan Ruslar, toparlanarak 1916 Şubat'ında Erzurum, daha sonra Görele'ye kadar bütün Karadeniz kıyılarını Erzincan, Muş, Bitlis ve Hakkari'yi işgal etti.

7 Kasım 1917 Bolşevik ihtilâli sonrasında çekilen Rus Ordusu'nun yerini Ermeni komitecileri almış, Erzincan'da Nisan 1918 yılından itibaren kaçarken uğradıkları köy ve kasabalarda

(183) M.Fahrettin Kırzioğlu; "Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti" Türk Kültürü, Sayı 72, Ekim 1968, s.950.

(184) a.g.m., s.551.

M.Fahrettin Kırzioğlu; Kars Tarihi, c.1, İstanbul, 1953, s.553-554.

binlerce masum halkı katletmişlerdir. (185) Bu katliamlar sırasında Batum, Ahıska, Ahilkelek ve Elviye-i Selâse Türkleri birer İslâm şûraları kurup şubelerini yaygınlaştırmaya başladılar.

1917 Nisan ayında resmîyet kazanan Kars'taki "İslâm Komitesi" 1909 yılında yine Kars'ta kurulan Cenbizâr Teşkilatı'nın bir devamı olup 30 Ekim 1918 mütârekesinden bir hafta sonra Kars'ta "Millî İslâm Şûrası" olarak kurulmuştur. (186)

Türk Ordusu mütareke şartları gereği 1914 sınırı gerisine çekilmeye başlayınca, topraklarımızı hukuken sahipsiz bırakmamak için Piroğlu Fahrettin Bey'in başkanlığında Kağızmanlı Ali Rıza, Sarıhaliloğlu Muhlis, Mamiloğlu Tevhiddin Bey'ler ve Kepenekçi Emin Ağa tarafından, merkezi Kars olmak üzere 5 Kasım 1918'de Kars Milli İslâm Şûrası kurulmuş oluyordu. (187)

Bu millî teşkilatın kurulmasında IX.Ordu Kumandanı Y.Şevki Paşa ile Kars mutasarrıfı Hilmi Bey'in Karşılıklı yardım ve teşvikleri olmuştur.

Mondros Mütarekesi şartları ve uygulamalarına karşı kurulan Kars Milli İslâm Şûrası aynı zamanda ilk Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olma özelliği de taşımakta idi.

Şûranın amacı, Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse'den askerî ve mülkî idaresi ile tamamen çekilmesi üzerine, boşalan topraklarımızdan askerî ve idarî teşkilât oluşturarak, buraları Ermeni ve Gürcülere kaptırmamak bunun için mücadele etmektir

(185) Ayrıntılı bilgi için bkz. M.Fahrettin Kırzioğlu; Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1920, Ankara, 1970.

(186) Kırzioğlu; a.g.e., s.8.

M.Fahrettin Kırzioğlu; Kars, İstanbul, 1943, s.40. Fahrettin, Erdoğan Türk Elleriinde Hatıralarım, İstanbul 1954, s.173. Cevat Dursunoğlu; Millî Mücadele'de Erzurum, Ankara, 1946, s.30. Kırzioğlu; Kars Tarihi I, s.556. Kırzioğlu; a.g.m., s.553. M.Fahrettin Kırzioğlu; "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadele'de Kars ve Atatürk'le İlgili Belgeler, Belleten, XLVIII/189-190 (Ocak-Nisan 1964), s.124. TBMM. Zabıt Ceridesi 1336-I, s.323.

(187) Kırzioğlu; Kars Tarihi I, s.556. Ayrıca bu konuda bkz. Alfred Rawlinson; Adventures in the Nearest Newyork 1923. G.Jaeschke Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1971, s.43.

Şûra kurulurken, en büyük destek, askeri ve mülkî idareler ile halktan alınmıştı. Öte yandan Wilson prensiplerinin 12.mad-desinde yer alan "Her milletin kendi mukadderatını kendisinin tayin etme hakkı" da bir destek teşkil ediyordu. (188)

Bütün bunlara bağlı olarak Kars, Gümrü, Ahılkelek, Ahıska çevresi oluşan bir meclis toplandı ve "Millî İstişâre Meclisi" adıyla 12 kişiden ibaret bir hükûmet kuruldu. (189)

b. Birinci Kars Kongresi

15 Kasım 1918'de yapılan I.Kars Kongresi'ne (190) Ahıska ve Ahılkelekten Efdal/Afzal, Behçet, Osman Server ve arkadaş-ları, Gümrü ve Akbaba adına Halilbeyoğlu Topal Ali Bey ve İsrafil Bey, Kağızman'dan Ali, Rıza Bey ve arkadaşları katıl-mışlardı. (191)

Kongrede, Piroğlu Fahrettin Bey'in başkanlığında 8 kişilik bir geçici heyet kuruldu. Heyette Sarıkamış/Yedikilise köylü Hayrullah, Erivan/İrevanlı Ahundoğlu Taki, Karaçantalı Hacıoğlu ile (Kars köylerinden Rum muhacirler adına) Rum Vafyeddin Efendi bulunuyordu.

Kongre sonunda "Kars İslâm Şûrası Merkez-i Umûmisi" kuruldu. Merkezi Umûminin ilk millî reisi Kepenekçi Emin Ağa, yardımcısı Fahrettin Bey'di.

Başlıca görevleri, zamanın bütün haberleşme araçları vasıtasıyla Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek sancak ve kazalarından 30 Kasım 1918'de Kars'ta yapılacak olan kongreye delege göndermelerinin istenmesi çekilen ordumuzdan boşalacak olan müstahkem yerlerin, bina ve silâhların teslim alınmaya başlanması ve kongreye delege istenen Elviye-i Selâse ve çevresinde Kars Millî İslâm Şubeleri açılmasına çalışması idi.

c. İkinci Kars Kongresi

Yapılan çağrı üzerine II.Kars Kongresi, 30 Kasım 1918 Cumartesi günü Kars'ta toplandı. Kongreye Ordubad, Nahcivan

(188) Fahir Armaoğlu; 20.Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980), Ankara, 1984, s.133.

(189) Kurat; Türkiye ve Rusya, s.587.

Samî Önal; Millî Mücadele'de Oltu, Ankara, 1968, s.41.

Fahrettin Erdoğan; a.g.e., s.169.

Mahmut Goloğlu; 3.Meşrutîyet, Ankara, 1970, s.278.

Kırzioğlu, "Cenûbi-garbî.....", s.957.

(190) Erdoğan; a.g.e., s.166.

(191) Erdoğan; a.g.e., s.167.

Kamerli, Sürmeli, Serdarabad, Doğu Şuragel, Ahilkelek, Ahıska Batum, Ardahan ve Kars sancak ve kazalarından 60 kadar halk mümessili katıldı. (192)

Kongre Başkanlığına Şüregel Kaymakamlığı ve Fahri Alay Kumandanlığı yapan Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey getirildi. (193)

Kongre üç gün sürmüş, 10 delegenin daha katılması ile toplam delege sayısı 70'e ulaşmıştır.

30 Kasım'da toplanan 2 Aralık'ta sona eren Kars Kongresi'nde şu kararlar alınmıştır. (194)

1. Batum'dan Ordubad'a kadar ve Ağrı'dan Azgur'a kadar halkının çoğu Türk ve Müslüman olan yerlerden Osmanlı Ordusu çekilince idare ve yurt korunması işlerine bakmak üzere merkezi Kars'ta olmak üzere "Kars Millî İslâm Şurâsı" adlı yeni bir hükûmetin kurulması kararlaştırıldı.

2. Oniki kişilik "Merkez Mümessilleri Heyeti" seçilerek Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey, ordumuzun tasfiyesi ile Milli İslâm Şûrası Reisliğine getirildi. Kepenekçi Emin Ağa da reis yardımcılığına seçildi.

3. Merkezi Kars olarak kabul edilen Milli Şûra Hükûmetine 29 Ekim 1918'de kurulan "Ahıska Hükûmet-i Muvakkatı" ile 3 Kasım 1918'de merkezi Iğdır olmak üzere kurulmuş olan "Aras Hükûmeti" ve Batum Millî Şûra'sı katılmışlardır. Böylece Batum'dan Ordubad'a Ağrı dağından Azgur'a kadarki bölgede halkın birliği sağlanmış oluyordu.

4. Daha önce kurulmuş olan 8 kişilik "Muvakkat Heyeti'nin üye sayısı 12'ye yükseltildi. (195) Bu 12 kişilik heyet hükûmetin parlamentosunu teşkil ediyordu.

5. Çekilen Türk Ordusu idareyi müttefikler adına İngiliz heyetine bırakırken elinde bulunan silâh ve cephaneyi de çeşitli yollarla Millî Şurâ'ya terk ediyordu. Bu silâh ve cepha-

(192) a.g.e., s.168-169. Kırzioğlu; Kars Tarihi I, s.556. Millî Mücadele'de Kars, s.8, "Cenûb-i garbî Kafkas Cumhuriyeti.....", s.957.

(193) Tansu; a.g.e., s.215. Erdoğan; a.g.e., s.169. Kırzioğlu; Kars Tarihi I, s.556-557.

Bıyıklıoğlu; Atatürk Anadolu'da, s.30.

(194) Kırzioğlu; "Cenûb-i garbî...", s.958, Millî Mücadele'de Kars, s.8,9.

(195) Merkez Mümessiller Heyetini oluşturanlar hakkında bkz. Kırzioğlu; Kars, s.41.

nenin teslim alınarak ilgili kişiler ile halka dağıtılmasına karar verilmiştir. Geri çekilen Türk Ordusu tarafından her bakımdan desteklenen bu askeri kuvvetler Aras boylarında Ermeniler, Kürt boyu ve Acara taraflarında da Gürcülere karşı Millî Şûra hudutlarını korumak üzere and içildi.

6. Kongrede Millî Şûra Hükûmeti tarafından her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'ne ve halifeliğine bağlı kalınarak, Türk bayrağının kullanılmasına, adalet ve idarî işlerin Osmanlı Devleti kanunlarına göre yürütülmesine karar verildi.

7. Oltu, Kağızman, Ardahan ve Nahcivan'da beşer kişilik Millî Şûraların kurulması kararlaştırıldı.

Bu arada mütârekenin hükûmlerine göre, 11 Kasım'da İngilizler Kars'a gelerek Ordu Kumandanlığı'ndan müstâhkem mevkii devir aldılar. 17 Aralık'ta Batum'a 7000 asker çıkaran İngilizler demiryolu ile Tiflis'e oradan da Kars'a Albay Temperley idaresinde bir birlik gönderdiler. İngilizler 12 Ocak 1919'da Kars mevkilerine yerleşmiş bulunuyorlardı. (196)

d. Birinci Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919)

5 Kasım 1918'de Kars Millî İslâm Şûrası'nın kurulmasının hemen ertesi günü Ardahan'da da faaliyetlere başlandı. Özellikle III.Fırka Kumandanı Kaymakam Halid Bey, Ardahan ve çevresinde halkın teşkilâtlanmasında önemli rol oynadı.

6 Kasım 1918'de Ardahan Hükûmeti Mahalliye Reisi Binbaşı Salih, IX.Ordu kumandanlığına bir telgraf göndererek Ardahan livâsındaki halkın bir mahallî cemiyet teşkil ederek, millî mukadderâtlarını hükûmete arz etmek üzere delege seçimi yapmayı istediklerini bildirdi. (197)

IX.Ordu Kumandanı Yakup Şevki, 7 Kasım 1918'de verdiği cevapta, Türk topraklarının ayrılmaz bir parçası olan Ardahan halkından kendi gelecekleri için delege seçip göndermelerini istedi. (198)

I.Ardahan Kongresine Halid Bey'in başkanlığında Dr.Hakkı Cenâb, Dr.Abidin, Ağacıkoğlu Dr.Fuad, Filibeli Hilmi, Baytar kaymakamı Arif ve Ebûlhindili Köseoğlu Cafer ile Ardahan eşrâfından Hâşimoğlu Râsim (Acar) Beyler katıldı.

(196) Kırzioğlu; Millî Mücadelede Kars, s.9.

(197) ATASE Arşivi, Kıs.251, Dos.4, F.11-1.

(198) ATASE Arşivi, Kıs.251, Dos.4, F-11.

Kongrede alınan kararlar gereği;

1. Devletimize İngilizlerin dikte ettirdiği Mondros Mütâreke şartları : her türlü çareye başvurularak uygulanmayacaktı.

2. Eldeki silâhları teslim etmek şöyle dursun düşmanla savaşılabilecek ve yeniden silâhlanılabilecekti.

3. Yeni kurulmuş olan Ahıska ve Elviye-i Selâse'yi teşkil eden topraklarımızla birlikte Mondros Mütarekesinin ağır şartlarına mahkûm edilen anavatanı da kurtarmak için geniş teşkilât kurup zafere ulaşınca kadar yılmadan çalışmak.

4. Derhal Millî İslâm Şûrası bölgeleri, temsilcileriyle Ardahan'da yeni bir kongre hazırlanacak. (199)

Alınan kararlar telgraf ve telefonlarla etrafa duyurularak İngiliz işgâlinin önce İngilizlerin Ardahan'a gelmeleri istendi.

I.Ardahan Kongresi, sadece Elviye-i Selâse'nin değil bütün yurdun kurtarılmasından bahsettiği için oldukça ilgi çekici bir durum arz eder.

e. İkinci Ardahan Kongresi (7-9 Ocak 1919)

II.Ardahan Kongresi, 7-9 Ocak 1919'da Hâşimoğlu Râsim Bey'in konağında yapıldı ve Kars, Erzurum ve Trabzon'dan delegeler katıldı. Kongreye birincisine katılan üyelerin dışında, Ahıska'dan Osman Server (Atabek), Ahilkelek'ten Mehmet Ali ve Afzal Bey, Kars'tan Cihangiroğlu İbrahim ve kardeşi Hasan Han, Kağızman'dan Ali Rıza, Çıldır'dan Dr.Esat (Oktay), Oltu'dan Tâhir Beyzâde Yusuf Ziyâ ve Şâkiroğlu Ahmet, Mehmet Râmiz, Olur'dan Hâşimoğlu Rüstem (Acar), Şüregel'den Akbabalı Hacıabbasoğlu Kerbelâlı Mehmet Bey'ler iştirâk ettiler. (200)

Üç gün devam eden çalışmalar sonrasında şu kararlar alındı. Alınan kararlar I.Ardahan Kongresi kararlarını destekler nitelikteydi ve daha geniş içerikliydi.

1. Merkez Kars olmak üzere, bütün şûralardan katılacak delegelerle "Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkat-ı Milliyesi"ni kurmak üzere, büyük bir kongre yapmak.

2. Geri çekilen IX.Ordu'dan alınacak silâh ve malzemeler, ordudan ayrılan gönüllü er ve erbaşlar halktan toplanan gönüllüler ile yine ordudan ayrılacak subayların idaresinde, düzenli asker birlikleri kurarak, Ermeni ve Gürcülere karşı koymak.

(199) Kırzioğlu; "Cenûb-ı garbî Kafkas....., s.959.

(200) Önal; a.g.e., s.42-43. Kırzioğlu; Millî Mücadele'de Kars, s.9-10.

3. Erzurum, Batum ve Trabzon'da çıkan Seda-yı Millet, Albayrak ve İkbâl gazeteleriyle halkı uyarmak, dış dünyaya yayın ve resmi belgelerle millî hakları tanıtmak.

4. Hiçbir suretle mevcut silâhlarımızı İngiltere ve onun ortaklarına (Gürcü ve Ermeniler) teslim etmemek ve 1914 sınırı gerisine çekilecek III. Fırka kumandanı Hâlit Bey'in Elviye-i Selâse'ye askerî yardım ve müdahalesini devam ettirmek. (201)

I. ve II. Ardahan Kongreleri tam zamanında toplanmış ve önemli kararlar alınmıştı. II. Ardahan Kongresinin ilk günü, İngiliz Generali F. Walker, Türk Ordusu'nun biran evvel Kars'ı terketmesi ve Kars'a Ermenilerin gelmesi hakkında Y. Şevki Paşa ile görüşmekteydi.

Ardahan Kongrelerinde alınan kararlar, hiç bir tâvîz vermeden uygulanmaya başlandı.

2. Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmeti Dönemi

Ardahan Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda 17/18 Ocak 1919 gecesi büyük Kars Kongresi vali konağında toplandı. Bütün şûra şubeleri birleştirilerek "Cenûbî-garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkata-i Milliyesi" kuruldu. Millî Şûra Hükûmeti'nin" ismi değiştirilerek yeniden kurulan bu hükûmet, Kars, Ardahan, Batum sancakları ve kazaları ile Nahçıvan, Ordubad, Culfa, Ahıska ve Ahilkelek'i kapsıyordu. Başkanlığına yine Cihangiroğlu İbrahim Bey seçildi. (202) Ardından hükûmet üyeleri seçilerek çalışmalarına başlandı. (203) Hükûmetin üyeleri şunlardan oluşuyordu.

1. Parlamento Reisi-Çıldırli Dr. Esat (Oktay) Bey.
2. Dahiliye Nazırı-Kağızmanlı Ali Rıza Bey
3. Adliye Nazırı-İrevanlı Hakim Ağababaoğlu, Abbas Ali Bey.

(201) Kırzioğlu; Millî Mücadele'de Kars. s.10, "Cenûb-ı garbî Kafkas..." s.961.

(202) Erdoğan; a.g.e., s.184. Kırzioğlu; Millî Mücadele'de Kars. s.18-19, T. Zafer Tunaya; Türkiye'de Siyasî Partiler, 1895-1952, İstanbul, 1952, s.486.

(203) A. Ender Gökdemir; Cenûbî garbî Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1989, s.90. Dursunoğlu; a.g.e., s.345, Bıyıklıoğlu; Anadolu İhtilâli, s.30. Erdoğan; a.g.e., s.181-182. T. İ. H. Mondros Mütarekesi ve..... s.164. Kırzioğlu; Millî mücadele'de Kars, s.19.

4. Hariciye Nazırı-Divriğili Fahrettin Bey.
5. Harbiye Nazırı-Cihangiroğlu Hasan Bey.
6. Maliye Nazırı-Gümrülü Hudadabeyoğlu Mehmet Bey.
7. Maarif Nazırı-Önce Türkiye Rumlarından Karsta yerleşen Mihâil sonra Kocaoğlu Mehmet Bey.
8. İcra Nazırı-Hasanbeyoğlu Mehmet Bey daha sonra Yusuf Bey.
9. Nafia Nazırı-İrevanlı Mühendis Mahmut Bey.
10. Ziraat, Orman ve Ticaret Nazırı-Nahçıvanlı A.Ekber Kâzım Bey.

Hükûmetin üyeleri arasında Rum ve Rus üyeleri olduğundan millilik vasfı yoktu. Hatta parlamento üyeleri içinde de Türk olmayan unsurlar vardı.

Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti esas teşkilatı 17-18 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan Millî Meclis kararı ile aşağıdaki müşterek kararları aldı.

1. Hükûmet Cenûb-i garbî Kafkas namını taşıyacaktır.
2. Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti hududunu Batum'dan Nahçıvan'a kadar çizmiş ve hududun muhâfazasını sulhun neticesine kadar bilfiil derûhte etmiştir.
3. Hükûmetin merkezi Kars, resmi bayrağı üç renk olup Türk Devleti'nin ayyıldızı havi bayrağı kabul edilmiştir. (Bayrak üç ufkî ve kalın çizgi şeklinde üstte vişne ortada beyaz, altta koyu yeşil renklerden oluşup, beyaz kısmın üzerindeki ayyıldız, kırmızı renktedir.)
4. Cenûb-i garbî Kafkas hudutları dahilinde resmi dil Türkçe'dir, muamelât-ı resmiye ve gayri resmî bütün tedrisât ve muhaberât Türkçe olacaktır.
5. Meclis-i Mebûsan intihâbı; onbin erkek nüfustan bir mebus seçilecek, onsekiz yaşını ikmâl eden her vatandaş (erkek) intihâba iştirâk edecektir.
6. Her vilâyet (Kars, Batum, Nahçıvan) ve kazalarda Millî Şûra Şübeleri açılacak, bunların faaliyeti için her türlü müzâheret edilecektir.

7. Türk millet ve hükûmetini rencide edici her türlü vaziyeti muameleden, kat'i surette ictinâb edilecektir.

8. Umum askerî şubé ve teşkilâtlar Türkiye Devleti'nin kabul ettiği usul dairesinde tatbik edilecektir. Türkiye Devle-

ti'yle irtibâtı temin için daimi bir heyet Türkiye'de bulúnacaktır.

9. Mülkiye Teşkilâtları konusunda 8 nci madde de bahsedilen usul aynen tatbik edilecektir.

10. Komşu devletlerle daima dost ve iyi geçinmeyi Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti düstûr addedecek, Meclis-i Mebûsan intihabından sonra bu husus hakkında bir kanun çıkarılacaktır.

11. Eğer Avrupa Hükûmetleri, Vilâyât-ı Sitte'yi Türkiye'den alıp ahér bir hükûmete verirlerse, hükûmetimiz, Türkiye'den ayrılmamayı katiyyen kabul etmiştir.

12. Ekâlliyyetlerin hakukları muhafaza edilecektir.

13. Müslümanlar arasında dinî mabedlere hürmet edilecek ve dini ayinlerin ileride birleştirilmesi için çalışılacaktır.

14. İntihâbların namzetsiz, demokrat ve bitaraf Türk'ün şan ve şerefine yaraşacak surette yapılmasına azami surette dikkat edilecektir.

15. Valiler ve kumandanların tayin ve azilleri, meclisin kararı ile olacaktır.

16. Millî Şûra, Meclis-i Mebûsan intihâbından sonra, bazı kanun maddelerinin tebdiline selâhiyetdar olacaktır.

17. Mebusların yaşları yirmibeşten eksik olmayacaktır.

18. Bu kanunun icrâsına Millî Şûra Hükûmeti mümessilleri ve hükûmet reisi memur edilmiştir. (204)

Tarihte ilk Türk Cumhuriyeti olan Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti, kabul ettiği bu anayasa ile varlığını resmen ilân etmiş oluyordu.

Kuzeyde Gürcistan, doğuda Ermenistan, güneyde Osmanlı Devleti, batıda yine Osmanlı Devleti Karadeniz ile çevrili bulunan Cenûb-ı garbî Kafkas Hükûmeti, Batum, Kars, Ardahan vilâyetleri ile Ahıska sancağı, Sürmeli civarı, Ahilkelek kazasının batısı ve Ecmiyazın Sancağı'nın güneybatı topraklarını içine alıyordu. (205) Nüfusunun % 72'sini Müslümanlar,

(204) Tunaya; a.g.e., s.485.

Erdoğan; a.g.e., s.185-186.

Kırzioğlu; "Cenûb-ı garbî...." s.963-964.

(205) Tansel; a.g.e., II, s.226.

% 20'sini Ermeniler, % 4'ünü Rumlar, % 3'ünü Ruslar, % 1,5'unu Gürcüler teşkil ediyordu.

Kars'ta kurulan Millî Hükümet çalışmalarına başladı. İstanbul'a gönderilen murahhas heyet (206) İstanbul'a varmış orada gerek Osmanlı Hükûmeti gerekse Fransız ve İngiliz Hükûmetleri ile görüşmelere başlamıştı. Artık kurulan yeni hükümet devletler nezdinde tanıtım ve kabul ettirme çalışmaları başlamıştı. Bir içte siyasî ve askerî teşkilâtlanmaya hız verilirken öte yandan bölgede Türklüğün korunmasına, Ermeni kıyım ve katliamlarına karşı mücadeleye çalışılacaktır.

Hükûmet reisliğine seçilen Cihangiroğlu İbrahim Bey yeni kurulan hükümetin eksiklerini tamamlamak için hemen faaliyete geçti. Yönetici kadro tamamlanarak seçimlere geçildi. Mart ayı başlarına kadar süren seçimlerden sonra 1 Mart 1919'da hükûmet parlementsosunu toplanarak çalışmalarına başladı. (207)

Ordu mevcudu 8000'e ulaştırıldı ve bu konuda eksikliklerin tamamlanması amacıyla Osmanlı Hükûmetinden malzeme ve yardım istendi. (208)

Ermenistan ve Gürcistan kendilerinin hak iddia ettikleri topraklarda yeni bir Türk Devleti'nin kurulmasını hoş karşılamadılar.

Hükûmetin kuzey bölgeleri ve özellikle Ardahan'da hak iddia eden Gürcüler İngilizleri, Türklere yardımcı olmakla suçluyordu.

Azerbaycan, Cenûb-î garbi Kafkas Hükûmetini tanıyan tek Kafkas cumhuriyeti olmuştur. Azerbaycan Başbakanı Han. Hoyski "Bu hükûmete gösterilecek düşmanlığın, Azerbaycan'a

(206) İstanbul'a giden heyet Halilbeyoğlu Ali Bey ile Atbaşoğlu Asaf Bey'lerden oluşuyordu. Erdoğan; a.g.e., s.186.

Kırzioğlu; Millî Mücadelede Kars, s.20.

(207) a.g.e., s.23.

(208) Tansel; a.g.e., II, s.226-227, Cenûb-î garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin mevcut bir ordusu vardı. Ancak ordunun donanımı eksikti. Özellikle topu yoktu. Bu nedenle hükûmet, ordunun noksanlarını tamamlamak üzere Osmanlı Devleti'ne başvurarak 7 milyon lira borç para ile dört batarya kudretli cebel ve altı batarya seri sahra topu, 30 bin sandık çeşitli cephane, 20 doktor, kafi miktarda ilaç, bir kurmay subay, 30 bin kat elbise ve çamaşır, potin istedi. Harp Tarihi. Vesikaları Dergisi, Sayı 43, Belge 1007.

yapılmış bir düşmanlık gibi kabul edileceğini" açıkladı. Hoyski kabinesi General W.M.Thompson'un "Self determinasyon" hakkına saygı göstermesini; Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmetini Gürcü ve Ermeni saldırılarından korumasını istemiştir. (209)

a. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmetinin Ermenilerle Mücadelesi

Ermeni meselesi, Kars Millî Şûrasının kuruluşundan Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti'nin dağılmasına kadar mesele teşkil etmiştir. İngilizler önceleri Yakûp Şevki Paşa ile daha sonra da Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti ile görüşmeler yaparak meseleyi siyasi yollarla halletmeye çalışmışlardır.

1) Yakup Şevki Paşa-General Forestier Walker Görüşmesi:

6 Ocak 1919'da Gümrü'de Ermenistan Dışişleri Bakanı, Tigianian ile görüşen General Forestier Walker, ona İngiliz himayesinde bir Ermeni Hükûmeti kurma planlarından bahsediyordu. (210)

7 Ocak'ta Kars'a gelen General Walker 25 Ocak gününe kadar şehrin boşaltılmasını bildirirken, isteklerini şöyle sıralıyordu. Erzurum'a çekilecek ordu kendisine bir ay kadar yetecek yiyecek ve erzak götürecektir, 12 Ocak 1919'da Kars'a gelecek olan İngiliz subay ve erleriyle, yedi Ermeni hükûmet idaresini ele alacak, bütün demiryolları 15 Ocak günü Ermenilere teslim edilecek, geri çekilirken sadece Osmanlı malı silâh ve cephane götürülecek, Rus malı olanlar bırakılacak. (211)

Yakup Şevki Paşa, Generalin ilk isteğine karşı çıkararak tahliyenin ancak Şubat sonlarında tamamlanacağını bildirdi. Öte yandan İngilizlerce işgal edilen telsiz-telefon istasyonlarında Türk memurları da bulunacaktı. Yâkup Şevki Paşa, Gümrü'den Kars'a kadar olan demiryollarını teslim razı olmuş ancak Kars'tan öte kısımları tahliyede kullanılacağından şimdilik elimizde kalmasını sağlamıştır. Ordumuz geri çekilirken bırakmak zorunda kaldığı Rus silah ve cephaneler daha sonra halka dağıtılmıştır.

(209) Dr.Rıza Nur; Resimli Türk Tarihi II, İstanbul, 1924, s.264. Gökdemir; a.g.e., s.119.

(210) Ayrıntılı bilgi için bkz. Hovanissian, The Republic of Armenia, The First Year 1918-1919 I, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.

(211) ATASE Arşivi, Kıs.63, Dos.17, F.81, 81-1, 81-2.

ATASE Arşivi, Kıs.5, Dos.22, F.16-2

2) General W.H.Beach ve Kars'a Gelen Ermeni Hükûmeti Heyeti :

26 Aralık 1918'de Kars Hükûmeti'ni tanımayı kabul eden İngiliz Askerî Murahhası General W.H.Beach, kurmayı düşündükleri Ermeni hükûmetini oluşturacak elli, altmış kişilik bir heyetle 13 Ocak 1919'da Kars'a geldi. (212)

Generalin Ermenilerle geleceği haberi üzerine Kars'ta 2000 kişinin katıldığı bir miting yapıldı. (213) Daha önce İngilizlere verilmek üzere hazırlanan notada da Elviye-i Selâse' de çoğunluğun teşkil ettiği bir hükûmetin kurulduğu tek bir Ermeni'nin dahi Arpaçay'dan bu tarafa geçirilmeyeceği, Ermenilerin iskânına ve Kars'ta hükûmet kurmalarına izin verilmeyeceği bildirildi.

General W.H.Beach, Kars'ta kaldığı müddetçe Hükûmet heyeti ile görüşmeler yapmış ve hükûmeti resmen tanıdığını belirterek, Albay C.E.Temperley'in emri altında hükûmetin çalışmasını isteyerek Kars'tan ayrılmıştır. (20 Ocak 1919) (214)

Albay Temperley, Kars'ta kaldığı bir ay süresince, Ermenilerin Kars'a getirilmesinde ısrar etmiştir.

Öte yandan, General G.F.Milne, 6 Şubat tarihli raporunda Kars'ta zaruri tedbirler lazımdır" diyerek meselenin çözümünde zor kullanmak gerektiğini belirtiyordu.

3) Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti-V.Asser Görüşmesi :
İngiliz-Ermeni meselesinin çıkmaza girdiği günlerde yeni bir İngiliz generalinin Kars'a geleceğinin öğrenilmesi üzerine önlemler alındı.

1919 Şubat sonlarında, İngiliz Askerî Valisi olarak Temperley'in yerine General V.Asser, Kars'a geldi.

Yapılan görüşmelerde İngilizler şu üç teklifte bulundular.

1) Cenûb-i garbî Hükûmeti Kars'tan başka tarafa karışmasın.

2) Kars'tan hicret eden Ermenileri Kars'a sokacaksınız.

3) Eğer Ermenileri kabul etmeksizin onlara Kars hudûdunda bir yer gösterin ve genel barışa kadar orada kalmalarını sağlayın. (215)

(212) ATASE Arşivi, Kıs.63, Dos.17-244, F.85-1.

(213) Erdoğan; a.g.e., s.177-181.

(214) Hovannisian; a.g.e., s.204.

(215) Gökdemir; a.g.e., s.166-167.

Hükûmet, birinci maddeye karşı çıkarak, İngiliz Hükûmeti'ni mantıksız hareket etmekle suçladı. Hükûmete bu ismin millet tarafından verildiği, Nahçıvan ve Batum'un kendi arzuları ile hükûmete katıldıkları, Batum ve Kars ahalisinin ayrılmaz bir bütün olduğu, İngiliz memurlarının kendi içişlerine karışmalarını şartıyla kabul edildiği bildirildi.

İkinci madde de ileri sürülen Ermenilerin Kars'a gelmesi isteği kesinlikle reddedildi. (216)

Ermenilerin iskânının istendiği üçüncü madde de reddedilerek, Ermenilerin hicret ettikleri zaman, Kars şehrinin dörtte üçünü yaktıklarını, kalan köylere Erivan'dan dörtüzyıkkırdört köyü terk ederek gelen muhâcirlerin yerleştirildikleri, bundan başka "babaları, kardeşleri Ermeniler tarafından kesilmiş Türkiye'den gelen felâketzedelerin bulunduğu" belirtilerek İngilizlerin böyle bir teklifte bulunmaya haklarının olmadığı bildirildi. (217)

Kars'taki olaylardan haberi olan ve Cenûb-i garbi hükûmeti ile temaslarını sürdüren Yâkub Şevki Paşa, 6 Mart 1918'de Harbiye Nezâreti'ne bir şifre yazarak İngilizlerin Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti ismini değiştirerek Batum vilâyeti ismi ile vasıflandıracaklarını belirterek olayı protesto etti. (218)

İngilizlerin hükûmetin ismini değiştirmelerindeki ana sebep, bölgedeki İngiliz çıkarlarının tehlikeye düşmesi idi. Nitekim, hükûmet, Güneybatı Kafkasya'da Batum, Ordubad, Ahıska ve Ahılkelek'ten Oltu'ya kadar olan bölgede söz sahibiydi. Ermeni ve Gürcülere vaad edilen bu topraklar üzerinde resmî bir hükûmetin varlığı İngilizlerin Kafkas siyasetine büyük bir sekte vuruyordu. Bu nedenle hükûmetin önce ismi değiştirilecek arkasından ortadan kaldırma yoluna gidilecekti.

General V.Asser'in Kars-Sarıkamış yolunu açmak için önce Ermeni ardından Rus amele getirme girişimleri, Cenub-i garbî Kafkas Hükûmeti'nin karşı çıkması üzerine sonuçsuz kalmıştır.

Kars'a gelen generallerin ve İngiliz yetkililerin değişmez istekleri, Ermenilerin Kars'a gelmeleri, Kars ve Sarıkamış'taki

(216) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 41, s.75.

Jaeschke; a.g.e., s.44.

(217) Erdoğan; a.g.e., s.181-190.

(218) ATASE Arşivi, Kıs.63, Dos.17. F.28.

erzâkın bir kısmının Ermenilere gönderilmesi şeklinde idi. Ve her defasında kabul edilmedi.

Hükûmete istediklerini kabul ettiremeyen İngilizler, olumsuz propaganda ile halk arasına nifak sokarak taraftar kazanmaya çalışmışlardır. (219)

b) Cenûb-i garbi Kafkas Hükûmeti'nin Gürcülerle Mücadelesi

Daha önce imzalanan Brest-Litovsk ve Batum anlaşmaları, Elviye-i Selâse, Ahıska ve Ahilkelek'teki Türk-Gürcü savaşlarını sona erdirememiştir.

Mondros Mütârekesi gereği, Türk Ordusu'nun bölgeden çekilmesi ile birlikte Gürcü saldırıları iyice artmıştı. 17/18 Ocak 1919'da Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti'nin kurulduğu günlerde Türk-Gürcü mücadelesi bütün gücü ile devam ediyordu.

Ahıskalı Osman Server Bey, IX.Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ve III.Fırka Kumandanı Halit Bey'den aldığı cephane ile gönüllü subay ve erlerden Gönüllü Milis Teşkilâtı kurarak Gürcülere karşı mücadele vermekteydi.

Ancak düzenli orduya sahip olan Gürcüler, 1 Mart 1919'da Azgur, 2 Mart'da Ahıska ve Ahilkelek sancaklarını işgâl ettiler. (220)

Gürcü idaresinden ve mezâliminden bıkan halk Osman Server Bey'den yardım istedi. Artvin, Ardahan yoluyla Posof'a gelerek halkı seferber edip isyan çıkarttı. (221) Ahıska'dan isyanın başında O.Server ile Afzal Beyler, Ahilkelek'te kaymakam Yasin ve Hırtıs Müdürü Murtaza Bey'ler vardı. (222)

Osman Server Bey, yerli halk, Kars Millî Şûrasından gelen 3000 kişilik bir kuvvetle ve III. Fırka'nın gönüllü erleriyle Gürcülerle savaşmaya başladı. (223) Ahıska civarında on üç gün süren çarpışmalar sonucu, Gürcüler, pekçok teçhizat ve

(219) Bu konuda Y.Şevki Paşa, 30 Mart 1919'da Harbiye Nezaretine bir şifre gönderdi. İngilizlerin Kürtleri Kars Millî Şûra'sından koparmaya çalıştıklarını belirterek uyarıda bulundu. ATASE Arşivi, Kıs.179 Dos.7, F.335-1

(220) Kırzioğlu; "Yüksek Mühendis Osman Server Atabek; 1886-1962, Kars İli Özel Sayı 1, Ankara, 1965; s.56.

(221) a.g.m., s.56.

(222) Kırzioğlu; "Yüksek Mühendis O.Server....." s.57.

(223) Erdoğan; a.g.e., s.187.

esir bırakarak, Ahıska ve Ahilkelek'i boşaltmak zorunda kalarak Borcum'a çekildiler. (224)

Türk kontrolüne giren Ahıska ve Ahilkelek'te idari işleri tekrar Millî Şûra Teşkilâtı üstlendi. Askerî işler ise Osman Server Bey'e verildi.

Ancak Mart ayı sonlarında, tekrar Ahıska ve Ahilkelek'i işgal eden Gürcüler Posof'a kadar ilerlediler. Gürcülerin Ahıska'daki mezalim ve yağmaları. (225) Batum İslâm Cemiyeti tarafından protesto edildi. Acara halkı da silâhları ile Ahıskalıların yardımına koştu. Ancak İngilizler, protestoları hiç dikkate almadıkları gibi, yapılan yardımları da engellemeye çalışmışlardır.

16 Mart 1919'da Gürcülerin, Ahıska-Ardahan yolu üzerindeki Posof zahireliğini almak istemeleri üzerine, Gürcü mezâliminden bıkan halk askerlere karşı harekete geçti. Posof askerleri ile Gürcü askerleri arasındaki çarpışmalar Gürcülerin yenilerek geri çekilmesiyle sona erdi.

Cenûb-ı garbî Hükûmeti Gürcülerle çarpışmaktansa meseleleri görüşme yoluyla halletmek istediğinden Gürcülere anlaşma teklifinde bulundular. (226)

Anlaşma yoluna gitmeyen Gürcüler, seferberlik ilân ederek topladıkları 28.000 kişi ile tekrar harekete geçtiler.

Osman Server Bey, Azgur üzerinden Ahıska'ya yürüyen Gürcülerin ağır kuvveti karşısında Posof'a çekilmek zorunda kaldı. İlerleyen Gürcüler 20 Nisan 1919'da Ardahan'ı işgal ederek Merdenek'e ulaştılar. (227) Gürcüler yöre halkına zulüm yapıyorlar, yağma ve talanda bulunuyorlardı. (228)

Ardahan'ın işgalinden sonra Nahçıvanlı İbrahim Kadioğlu (Kadimov) Gürcüler tarafından Ardahan Mutasarrıfı olarak tayin edildi. (229)

(224) Erdoğan; a.g.e., s.187-188.

(225) Allen-Muratoff, P.; a.g.e., s.462.

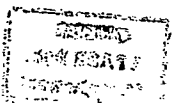
(226) a.g.e., s.465.

(227) ATASE Arşivi, Kıs.23, Dos.151, F.54.

Erdoğan; a.g.e., s.209-210.

(228) a.g.e., s.239.

(229) ATASE Arşivi, Kıs.83, Dos.75, F.21-16.

c. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin İngilizlerce Dağıtılması

Elviye-i Selâse'de gelişen olaylar Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti'nin kaderini belirlemişti.

General Milne ile birlikte Batum'da bulunan Thompson, 4 Nisan 1919'da General Davie'yi Erivan'dan tayin etmişti. General Erivan'dan başka Kars, Nahçıvan ve Boraçlı bölgelelerinden de sorumlu idi.

General Davie'ye verilen talimatlar gereği,

a. Kars vilâyeti ve Nahçıvan bölgesi, Paris Konferansı kararına kadar Ermeni Hükûmetinin yetkisine verilmeli idi.

b. Boraçlı Askerî Valiliği kaldırılarak, bu bölge Gürcü ve Ermenilere verilmeli ya da iki taraf arasında taksim edilmeli.

c. Eski Rus sınırında düzenlemeye başlanılmalı.

d. Kars Şûrası en kısa zamanda dağılmalı ve liderleri sınır dışı edilmeli.

e. En ufak bir şüpheye sahip olan Türkler tutuklanarak Tiflis'e gönderilmeli.

f. Hazırlıklar 30 Nisan'a kadar tamamlanarak, İngiliz askerleri geri çekilmeli orada sadece Ermeni Hükûmeti ile bir misyon kalmalı.

6 Nisan 1919'da General Davie Kars'a geldi. Ardından General Milne'nin 1 Nisan'da Tiflis'ten takviye birliklerin Kars'a yollanmasını isteyen emri gereğince (230) ikibinden fazla İngiliz askeri Kars'a nakledildi. Ayrıca Kars'a 2500 kadar da Ermeni askeri geldi.

Hükûmet toplanarak, İngiliz İşgal Heyet-i Askerî Temsilciliğinden Kars ve Ahilkelek'e asker çıkarmalarındaki maksatlarının öğrenilmesine karar verdi.

Ancak bu gerçekleşmemiş İngiliz Askerî Murahhası General Preston 12 Nisan tarihinde hükûmete bilgi vereceğini belirterek meclisi toplantıya çağırmıştır.

13 Nisan'da meclise gelen Preston'un isteği üzerine İbrahim Cihangiroğlu, hükûmet üyelerini tanıtırken dışarıdan tüfek sesleri gelmeye başladı. Meclisin etrafını kuşatan İngiliz asker-

(230) Rawlinson; a.g.e., s.160.

leri Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti'ni dağıttılar ve bütün hükûmet üyelerini tutukladılar. (231)

Tutuklananların isimleri şunlardır :

1. Hükûmet Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey.
 2. Harbiye Nâzırı, Cihangiroğlu Hasan Bey.
 3. Dahiliye Nazırı, Ali Rıza Bey.
 4. Kars Valisi Alibeycioğlu Mehmet Bey.
 5. Polis Umum Müdürü Mamiloğlu Tevhididdin Bey.
 6. Muhacir Müdürü, Rum İstefon Vafyeddin
 7. Mâliye Nezareti Azasından Cihangiroğlu Aziz Bey.
 8. Kars Polis Komiseri Saldıoğlu Musa Bey.
 9. Rum Milletvekili Paulo Çarnasa.
 10. Parlamento Azasından Polonyalı Göçmen Simon Rocinski.
 11. PTT Umum Müdürü Mehmetoğlu Muhlis Bey.
 12. Kars Şûrası İaşe Mümessili Yusifoğlu Yusuf Bey.
- (232)

İngilizler tarafından tutuklanan bu kişiler Kars'tan Tiflis'e Tiflis'ten Batum'a sevkedildiler. Daha sonra İstanbul'a götürülen tutuklular, 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürgün olarak gönderildiler. (233)

Kars'ın işgali ancak 17 Nisan'da Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sıtkı Bey tarafından Erzurum'da Fahrettin Bey'e bildirildi. (234) Fahrettin Bey aynı gün, başta Osmanlı Devleti olmak üzere İngiltere, Fransa ve Amerika'nın İstanbul temsilcilerine protesto yazıları gönderdi. (235)

Hükûmet'in basılmasının ardından köy ve kasabaların üzerinde Türkçe ve Rusça beyannâmeler dağıtıldı. İngiliz

(231) Erdoğan; a.g.e., s.206-207.

Dursunoğlu; a.g.e., s.46-47.

Kırzioğlu; Kars Tarihi I, s.558.

(232) Bilâl Şimsir; Malta Sürgünleri, İstanbul 1985, s.111-112.

Kırzioğlu; "Cihangiroğlu İbrahim Aydın....", s.143.

(233) Erdoğan; a.g.e., s.205-207. Allen and Muratoff, a.g.e., s.462.

(234) Kırzioğlu; Millî Mücadele'de Kars, s.51-53.

(235) Erdoğan; a.g.e., s.210-211.

Kırzioğlu; Millî Mücadele'de Kars, s.60-61.

Başkumandanı, Thompson imzasıyla yayınlanan beyannameler dağıtıldı. İngiliz Başkumandanı, Thompson imzasıyla yayınlanan beyannamede Kars ve çevresinde huzur ve asayişin bundan böyle İngilizler tarafından sağlanacağı bildiriliyordu. (236)

İngilizlerin hükûmeti dağıtıp Kars'ı işgallerinden sonra daha önce alınan karar gereğince "Ermeni yöneticileri gelinceye kadar ve bütün vilâyet Ermeni Cumhuriyeti tarafından teslim alınincaya kadar mahalli konseyin tavsiye edeceği kişilerle bir hükûmet kurmak için harekete geçildi.

General Davie'nin İngiliz Hükûmeti'nin emri altında çalışacak bir hükûmet heyetinin kurulmasını isteyen emri üzerine, Askerî Vali Preston dağılan parlamento üyelerinden bir heyet teşkil edilmesini istedi. (237)

14 Nisan günü Meşhedî Samed Ağa'nın başkan Dr.Esat Bey'in yardımcısı olduğu bir geçici hükûmet kuruldu. 6 Türk, 1 Rum ve 1 Rus'dan oluşan 8 kişilik Halk İdare Heyeti'nde, Mahmut Hidayet Bey, Dr.Canbolat Bey, Gümrülü Sultanbeyoğlu Haşim, Süregel Aküzümköylü Esadullah, Yenigazili Hayrullah, Posof'un Çuvaskal köyünden Arif Ağaoğlu Aziz Beyler vardı. (238)

Bu arada İngiliz üniforması altında Ermenileri Kars'a taşıyan İngilizler, General Osebyans ve General Karganov'u Kars'a getirerek 30 Nisan 1919 günü idareyi Ermenilere teslim ettiler. (239) Böylece İngilizler Kafkasya'dan çekilmeden önce Kars'ı Ermenilere vermiş oluyorlardı. Buna rağmen Ermeniler ancak Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Zarzat'a hâkim olmuşlardır. Akbaba, Çıldır, Oltu, Göle, Allahüekber Dağı, Karkurut/Ortakale, Parnavut ve Oltu'da kurulan Millî Şûralar Kars'ın kurtuluşuna kadar Ermenilerle savaşmışlardır.

Kars vilâyeti dahilinde kurulan bu şûraların en önemlisi Oltu şûrasıdır.

Elviye-i Selâse içindeki bu teşkilâtlanmalar İtilâf Devletleri'ni rahatsız etti. Amiral A.Calthorpe, İstanbul Hükûmeti'ne

(236) Dursunoğlu; a.g.e., s.46. Erdoğan; a.g.e., s.205-206.

Hovannissian; a.g.e., s.218.

(237) Kırzioğlu; Millî Mücadele'de..., s.22, "Cenûb-î garbî.." s.965.

(238) Gökdemir; a.g.e., s.160.

Hovannissian; a.g.e., s.220.

Kırzioğlu; Millî Mücadelede Kars, s.54.

(239) Kırzioğlu; Millî Mücadelede Kars, s.12-54.

bir nota vererek uyarıda bulundu. 30 Nisan 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti bu konuda kolordulardan bilgi istedi. (240)

3. Mahallî Şûra Hükûmetleri Dönemi

a. Oltu Şûra Hükûmeti

İngiliz işgâlinde sonra Kars ile ilişkiler kesilmişti. Bunun üzerine Oltu İslâm Komitesi (241) derhal çalışmalara başlayarak memleketi sonuna kadar savunmaya karar verdi. Bunun için yerli bir İslâm Şûra Hükûmeti'nin kurulması gerekiyordu. Kısa zamanda komite üyeleri Karınca Düzünden Kaleboğazına Artvin'den Bardız ve Narman yaylalarına kadar olan bölgeleri kapsayan "Oltu Şûra Hükûmeti"ni kurdular. (242)

30 Ekim Mondros Mütârekkesi'nin 11 ve 15 nci maddeleri gereğince Türk sınırları dışında bırakılan Oltu (243) gâlip devletler tarafından Ermenilere bırakılmak isteniyordu. 5 Kasım 1918'de merkezi Kars'ta olan "Cenub-i garbî Kafkas Hükûmeti" adıyla yeni bir hükûmet kurulmuştu. Bu hükûmetin kurulması ve çalışmaları sırasında şûra şûbeleri açılmıştı. Oltu bu şûra hükûmetlerinden biri idi.

Oltu Şûra Şûbesi kurulunca İngilizler kuşkuya düştü. Kars'ta Yüzbaşı Folten ve yüzbaşı Farel derhal Oltu'ya geldiler. Yüzbaşı Farel bu bölgelerin Ermenilere ait olduğunu ve buralara Ermenilerin gelmesine izin verilmesini istedi. Bu Türkler tarafından kabul edilmeyince Farel yeni bir meclisin oluşturulmasını istedi. Böylece Şûra Hükûmeti'nin yerini almak üzere Oltu Meclis-i İdaresi" kuruldu. Beş Türk ve bir Rum'dan oluşan mecliste başkan Râmiz Bey üyeler ise Şâkiroğlu Ahmet, Tâhîroğlu Yusuf Ziyâ, İzzet ve Mebus Ahmet Beyler ile Narmanlı Korkor (Kirkor) idi. (244)

Oltu Meclis-i İdaresinin almış olduğu bütün kararlar kendisini Oltu Mutasarrıfı tayin eden Yüzbaşı Farel tarafından onaylandıktan sonra geçerlilik kazanıyordu. İngiliz yüzbaşı, Oltu'da kaldığı üç haftalık süre içinde Oltu'da bozgunculuk yapmış ve meclis kararları üzerinde etkili olmak istemiştir. Meclise Rum üye soktuğu gibi Jandarma teşkilâtına da Rum

(240) Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, s.4, Belge No. 66.

ATASE Arşivi, Kıs.181, Dos.12-81, F.261.

(241) Önal; a.g.e., s.25, Goloğlu; 3.Meşrutîyet, s.279.

(242) Önal; "Oltu Şûra Hükûmeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi" Türk Kültürü, Sayı 72, (Ekim 1972) s.969.

(243) Önal; a.g.e., s.50.

(244) Önal; a.g.e., s.51.

jandarmalar alınması için idare meclisine baskı yapmış, fakat üyeler bu baskıya boyun eğmeyerek kararı imzalamamışlardır. (245)

Yüzbaşı Farel Kars'a döndükten sonra, 17 Mayıs 1919'da Oltu Meclis-i İdaresi, 100 kişilik jandarma teşkilâtının 80'i İslâm, 20'i Rum şeklindeki kararı, kabul etmeyerek, İngilizlerin kurduğu Meclis-i İdarenin kaldırılmasını istedi.

25 Mayıs 1919'da Oltu Meclis-i İdaresi kendini fesh ederek, Tâhirbeyzade Ziyâ Bey'in başkanlığında "Oltu Şûra Hükûmeti'ni" kurmuştur. (246)

Bu yeni hükûmetin sınırları Bardız yaylasından, Allahüekber dağı, Göle'nin Karınca Düzü-Tetirkoş Yaylası-Kanlı Dağı-Artvin hududuna kadar uzanıyordu.

Ermeniler bu defa işi politikaya döktüler. Oltu ve çevresinin Ermenilere ait olduğu yolunda beyannâmeler dağıtarak halka baskı yapmaya başladılar.

Oltu Şûra Hükûmeti bu beyannamelere karşı "Öz Türk babalarımızın mübarek yâdigarı olan yurdumuzda Ermeni baykuşu ötemez. Biz buraların Ermenistan olduğunu bilmiyoruz ve hiçbirimiz Ermeni boyunduruğu altına girmeye tahammül edemeyiz" (247) şeklinde cevap veriyordu.

Türklerin direnişi ve azimle karşı koymaları ve İngilizler ne de Ermenileri amaçlarından vazgeçiremedi. Bir yandan savaş devam ederken diğer yandan da politik görüşmeler yapılıyordu. İngiliz ve Ermeniler Oltu'yu Ermenistan sınırlarına katmaya kararlıydılar. Sürekli Oltu İslâm Şûrasını görüşmelere çağırıyorlardı. Sonunda bu çağrılardan biri kabul edildi. Rum asıllı Pasalof başkanlığındaki bir Ermeni heyeti Oltu'ya gelerek görüşmelere başladı.

Bunu İngiliz yüzbaşısı Folten ve Farel'in görüşmeleri izledi. İngiliz subaylarının ortak teklifi Oltu'nun Ermenilere teslimi şeklinde idi. Şûra Hükûmeti tarafından bu teklifler kabul edilmediği gibi görüşmeler için gelen Ermeni heyetleri de sınır dışı edildi.

Temmuz ayı ortalarında İngiliz yüzbaşısı Prissol Oltu'ya gelerek hükûmet üyeleri ile görüşme isteğinde bulunan bir mektup getirdi. Bu isteğin kabul edilmesi üzerine Oltu'da

(245) a.g.e., s.51, Kırzioğlu; Millî Mücadele'de Kars, s.67-68.

(246) Önal; a.g.e., s.52.

(247) Önal; a.g.m., s.971.

yapılan görüşmelerde yüzbaşı, İngiliz Hükûmeti'nin Oltu'nun Ermenilere bırakılmasına dair verdikleri emri bildirdi. İsteği olumsuz cevap alan yüzbaşı, hükûmetine karşı taşıdığı sorumluluktan dolayı bu konuda resmî bir nota vereceğini, Oltu halkından alacağı karşılığı da İngiliz yöneticilerine bildireceğini açıkladı. (248)

1 Ağustos 1919 tarihli İngiliz notasında Oltu ve dolaylarının, Ermenistan'a verilmiş olduğu öne sürülüyor, bu sebeple halkın en kısa zamanda silâh bırakarak Ermeni yönetimini benimsemesi isteniyordu. (249)

Yüzbaşı Prissol'un notası Şûra Hükûmeti üyelerini harekete geçirdi. İlçe ve köylerden toplanan halk Oltu'da büyük bir protesto yürüyüşü yaptı. İngiliz notasına verilen cevapta (7.8. 1919) İngilizlerin Ermeni hücum ve saldırılarına hizmet etmelerini isteniyordu. (250)

Siyasî görüşmeler devam ederken cephedeki çalkalanmalar da eksik olmuyordu. Ermenilerin yanında bir~de Rumlar teşkilatlanmaya başlamıştı. Türk köylerine giren Rumlar Müslüman halka işkence ediyordu. Oltu Şûra Hükûmeti Rumların bu insanlık dışı davranışlarını protesto ederek bundan sonra yapılan her harekete karşılık verileceği bildirildi.

31 Ağustos 1919 tarihinde Kafkas Rumları Başkanı İvan Kalçiyof bir mektup yazarak, Bardız, Posik, Pancurat ve Meri-nes Köyü Rumlarının serbest bırakılmasını istedi.

4 Eylül'de mektuba verilen cevapta, Rumların serbest bırakılabilecekleri, yalnız bu işin bazı şartlara bağlı olduğu belirtiliyordu. Şartların başında köyleri yakıp yıkılan, zarara uğrayan Türklere tazminat verilmesi gelmektedir. Bu şartlarla Rumlarla yapılan anlaşma sonunda Türklerin zararlarının karşılığı olarak Rumların mallarınha el konulmuş ve Rumlar Kars-Batum yoluyla Yunanistan'a göç etmişlerdi.

Oltu'nun Ermenistan'a verildiğini iddia ederek Ermenilere teslimini istemekten asla vazgeçmeyen Ermeniler, İngilizlerin siyasî oyunları ile Oltu'ya hâkim olamayınca Ekim 1919'da Oltu'yu işgal etmek için harekete geçtiler. Merdenek'e asker yağmaya başladılar.

(248) a.g.m., s.972.

(249) Önal; a.g.e., s.55. Hovanissian; a.g.e., II, s.79.

(250) Önal; a.g.e., s.55.

Ancak yapılacak askerî harekattan önce Oltu'nun kan dökmeden teslimi için Oltu Şûra Hükûmeti'ne bir heyet gönderdiler.

Heyet Dr.Esat Bey Başkanlığında Ardahan Mutasarrıfı Nahçıvanlı İbrahim Kadimov, Göleli Arslan Beyzâde Beyaz, Sârâ Beyler ve İsmail Ağa ile birlikte 21 Ekim 1919'da Oltu'ya geldi.

Heyet, Ermeni Hükûmeti'nin Oltu'nun kan dökülmeden teslimini aksi takdirde Oltu'ya taarruz edileceğini bildirdi. Ancak heyet üyeleri Oltu Şûra Hükûmeti tarafından silâhları alınarak tutuklandılar. (251)

Aslında bu heyetteki kişilerin esas gâyeleri Ermeni taarruzları hakkında Oltu'yu uyararak, hazırlanmalarını sağlamaktı. Bu durum Oltu Şûrası'nca biliniyordu. Hükûmetin bu heyeti tutuklamasındaki maksat onların Göle'ye gitmesine izin verilinceye kadar vakit kazanarak Ermeni taarruzuna karşı cephele-ri kuvvetlendirmekti. Bu hareket aynı zamanda Ermeni Hükûmeti'nin teklifine karşı gösterilen bir tepki idi. Böylece Ermenilerin kuvvetlenmeleri de önlenmiş olacaktı.

Oltu Şûra Hükûmeti Yusuf Ziya Bey başkanlığında 23-24 Ekim 1919 tarihinde toplanarak önemli savunma kararları aldı. Kararlar gereğince toplanan kuvvetlerle cephele bir kat daha güçlendirildi.

Oltu Hükûmeti cephelelerdeki durumu sağlamlaştırmak için Gürcülerle anlaşma yolları aramış Kağızman, Batum ve Azerbaycanla ilişkiler kurmuştur. Dış görüşmelerin yanı sıra içişle-ri-ndeki aksaklıklar da dikkatle izlenmiştir. Özellikle sancağın iç güvenliği ve düzeni konularına önemle el atılmış kanun dışı hareketlere izin verilmemiştir. (252)

12 Kasım 1919'da Şûra Hükûmeti'ni yöneten Oltu İslâm Komitesi "Mekâsıt-ı Aliyye Programını" tesbit etti. Program gereğince, bölgede Türklüğün korunmasına çalışılacak, Elviye-i Selâse'nin anavatanla birleşmesi sağlanacaktı. (253) Şayet Avrupalı devletler Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti idaresine verilmesine karşı çıkarlarsa, Wilson prensiplerinin 12 nci maddesine bağlı olarak millî esaslara dayanan Hükûmet-i Milliye uğrunda son damla kan verilinceye kadar mücadele edilecektir.

(251) a.g.e., s.57.

(252) a.g.e., s.57.

(253) a.g.e., s.60.

İslâm Terakki Komitesi 21 Şubat 1920 tarihinde ilk kongresini yaptı. Kongrede "Mekâsıt-ı Aliyye programı"na bazı ilâveler yapılarak üyelerin seçimi ve çalışma esasları tesbit edildi. Bundan sonraki çalışmalar kararnâmede yer alan hususlara uygun olarak yapılacak ve Oltu'nun bir an önce anavatanı ilhâkı sağlanacaktı. İşte Türkiye ile birleşmek için yapılan çalışmaların esasını Oltu'yu sülh konferansında temsil edecek delegenin seçimi teşkil edecektir. Seçilecek delege önce İstanbul'da İtilâf Devletleri temsilcileri ile görüşecek sonra da Türk delegelerle birlikte sülh konferansına katılacaktı. (254)

11 Mart'ta Tâhir Beyzâde Yâsin (Hâmişoğlu) Şûra Hükûmeti tarafından Oltu'ya temsilci seçildi. Bu konuda kendisine bir de vekâletname verildi. (255) Aynı gün Tâhir Beyzâde Yâsin Bey ve Hâmsizâde Rüstem Bey İstanbul Meclisi Mebûsanı'na milletvekili seçildiler.

12 Mart günü İstanbul'a hareket eden Oltu milletvekilleri 16 Mart'ta Erzurum'da İstanbul'un İtilâf Devletleri'nce işgal edildiğini ve Meclis-i Mebûsan'ın dağıtıldığını öğrendiler. Erzurum'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri ile ve 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir ile görüşmeler yaptılar.

23 Nisan 1920'de TBMM açılınca, Erzurum'da bekleyen Yâsin Bey, Oltu Şûra Hükûmeti'nin emri üzerine Ankara'ya hareket etti ve 17 Mayıs'ta TBMM'ne katıldı. Meclis kendisini Oltu Sancağı Milletvekili olarak kabul etti. Aynı oturumda Oltu'nun anavatanla birleştiği kabul edildi ve Oltu Mutasarrıflığı'na Yusuf Ziya Bey atandı.

b. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası

Mondros Mütârekesi gereğince Kafkasya'daki Türk Ordusu'nun 1914 sınırının gerisine çekilmesi üzerine bölgedeki İslâm ahali Ermeni, Gürcü ve Rus meselesi ile karşı karşıya kalmıştı. Bu zor durum karşısında yöre halkı kısa zamanda teşkilâtlanmaya başladı. Kars ve çevresinde Kars İslâm Şûrası Ahıska, Ahilkelek, Gümrü, Iğdır bölgelerinde Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası, Kars'ın güneyinden Ordubad'a kadar olan bölgede Aras Türk Hükûmeti kuruldu. (256)

21 Ekim 1918'de Osmanlı Hükûmeti'nin Kafkasya'nın boşaltılması emri üzerine (257) Ahıska, Ahilkelek, Iğdır, Gümrü

(254) Önal; a.g.m., s.979.

(255) a.g.m., s.979.

(256) Kırzioğlu; Milli Mücadele'de Kars, s.4. Gökdemir; a.g.e., s.44.

(257) T.İ.H. Mondros Mütarekesi ve....., s.221.

ve Nahçıvan halkı 9.Ordu Komutanı Y.Şevki Paşa'ya müracaat ederek, Osmanlı Ordusu'nun çekilmemesini hiç değilse kâfi miktarda asker bırakılmasını, ayrıca genel barış yapılıncaya kadar kendi hallerine müstakil kalmalarının sağlanmasını istedi. (258)

Yâkub Şevki Paşa, 1 Kasım 1918 tarihinde Ermeni Hârbiye Nezâretine durumu bildirdi. Ancak verilen cevapta, lüzumsuz hareketlerin devlete zarar vereceği bildirilerek ordunun hudut dışına çıkması isteniyordu. Böylece yöre halkı kendi kaderiyle başbaşa kalmıştı. Bu durum karşısında yöre halkı teşkilâtlanmaya başladı. Gürcülerle mücadele etmek üzere 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükûmet-i Muvakkata'sı kuruldu. Başına da Ömer Faik Bey getirildi. Ömer Faik Bey, 3.Ordu Komutanı Halit Bey ile yaptığı görüşmede, bölgedeki Türk askerlerinin çekilmemesini, ancak mecburen ayrılmak zorunda kalırsa yeni kurulan hükûmetin devamlılığın sağlanması için yardım beklediklerini bildirdi. (259)

Halit Bey durumu 9.Ordu Komutanı Yâkub Şevki Paşa'ya anlattı. Ancak 3.Ordunun Ahıska'da bırakılması mümkün değildi. Ahıska ve Ahilkelek halkının teşkilâtlarını kurmalarında Türk kuvvetleri büyük bir destek sağlıyordu.

Öte yandan bölgedeki galip güçler Türklerin biran önce bölgeyi boşaltmalarını istiyordu. Gürcü Mokayef, yöre halkına, askere alınmayacağı, şimdiye kadar ki kânunların yürürlükte kalacağı, Gürcü askerlerinin gelmesiyle huzur ve saadetin sağlanacağı yolunda vaadler vermiştir. (260)

Erivan'daki Osmanlı temsilcisi Abdülkerim Paşa, Yâkub Şevki Paşa'ya bir karışıklığa meydan vermeden Gürcülerle anlaşarak bölgeyi boşaltmasını bildirdi.

Yâkub Şevki Paşa, Gürcülerle yaptığı görüşmelerde onlardan boşaltma sırasında iyi niyetle davranmalarını, Gürcistan'la iyi ilişkiler kurmak istediklerini, komşuluk haklarına riâyet etmelerini istedi. (261)

20 Kasım 1918'de Gürcü Komutanı Mokayef Azgur'a gelerek, Türk kuvvetlerinin iki haftaya kadar Ahıska'yı boşaltmalarını aksi takdirde harekete geçeceğini bildirdi.

(258) Gökdemir; a.g.e., s.45.

(259) a.g.e., s.48.

(260) a.g.e., s.50.

(261) a.g.e., s.51.

Daha evvel 3.Fırka Komutanı Hâlit ve 9.Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşalarca Osman Server (Atabek) Bey'in başkanlığında oluşturulan birlik, yerli ahâlinin başvurusu üzerine top ve makineli tüfek bakımından teçhiz edilerek muhtemel bir Gürcü saldırısına karşı tedbir alındı. (262)

Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası aynı zamanda Elviye-i Selâse'deki bütün İslâm ahâliyi bir birlik etrafında toplamayı kararlaştırdı. 30 Kasım 1918'deki büyük kongreye Batum ve Nahçıvan'dan temsilciler katılmıştı. Ahıska ve Aras Hükûmetleri de Gürcü ve Ermeni saldırılarına karşı bu kongreye katılmak suretiyle Kars İslâm Şûrası ile bütünleşti ve bundan sonra bu şûranın bir kolu olarak çalışmalarına devam etti. (263)

c. Aras Türk Hükûmeti

Aras Türk Hükûmeti de Ahıska Hükûmeti gibi bölge halkının içine düştüğü çaresizlik ve tehlike karşısında kurulmuştur. Ordubad'dan Zengibasar bölgesine dağlarla Aras nehri arasını kapsamaktadır. (264)

Bölge halkı, Kemerli kasabasında toplanarak 3 Kasım 1918'de merkezi Iğdır olan Aras Türk Hükûmeti'ni kurdu. Başkanlığına Emir Bey Ekberzâde seçildi. (265)

Hükûmet kurulup, hükûmet üyeleri seçilince bir beyannâme yayınlanarak Revan, Eçmiyazin, Nahçıvan, Sürmeli ve Iğdır çevresinde bir hükûmet kurdukları ve kendi hakuklarını koruyacakları açıklandı.

Bu beyannâmenin yayınlanmasının ardından hükûmet yetkilileri 3.Fırka'ya müracaat ederek silâh ve malzeme istediler.

Hükûmet bir yandan Ermenilere karşı hazırlıklar yaparken bir yandan da İngiliz yanlısı birtakım gruplarla mücadele ediyordu.

27 Kasım 1918 tarihinde Yakup Şevki Paşa Ermenilere karşı tedbir alınması hususunda İtilâf Devletleri'ne bir rapor hazırladı. Raporda "Terk edilecek bölgede halkın Ermeni mezâlimine uğraması durumunda tedbir alınması, şayet bu halde yardım edilmezse Ermeni katliâmının daha da artacağı" belirtiliyordu. (266)

(262) a.g.e., s.53.

(263) a.g.e., s.72.

(264) Veysel Ünüvar; İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921, İstanbul 1948, s.9.

(265) Gökdemir; a.g.e., s.54.

(266) a.g.e., s.72.

Bunlar olurken Aras Hükümeti düzenli bir askerî birlik oluşturmak için çalışma içindeydi. Bu konuda 5.Fırka Komutanı Mîralay Rüştü Paşa ve 9.Ordu Komutanı Yâkup Şevki Paşa ile ilişkiye girdiler. Harbiye Nâzırı Cihangiroğlu İbrahim Bey taburların oluşumunda çok katkıda bulundu.

30 Kasım 1918'de Karş İslâm Şûrası büyük kongresi toplanınca Aras Türk Hükümeti de kongreye katıldı ve Kars İslâm Şûrası'na bağlanarak onun bir kolu olarak mücadelelerine devam etti.

4. Millî Şûra Hükümetlerinin Millî Mücadele ve Bölge Türklüğünün Korunmasındaki Etkileri

Kafkasya, büyük devletlerin jeopolitik ve stratejik açıdan dikkatini çeken bir bölge olma özelliği taşımakta idi. Bu nedenle tarih boyunca pekçok kavmin yaşamına sahne olmuştur.

I.Dünya Savaşı sonunda, Mondros Mütârekesi ile yenilgisini kabul etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, anlaşmanın 11 ve 15 nci maddeleri gereğince Kafkaslardan askerlerini çekti. Bu durumda bölgedeki Müslüman halk Ermeni ve Gürcü saldırıları ile karşı karşıya kaldı. Türk sınırına yakın yerlerde Müslüman Türk halkı kendilerini korumak ve savunmak üzere 9'ncu Ordunun da yardımları ile kısa sürede teşkilâtlandılar. Batum'dan Nahçıvan'a kadar uzanan bölgelerde yer yer millî şûralar kuruldu. Rus ve Ermenilerden alınan silâhlarla milis kuvvetleri meydana getirdiler.

Şûralar artık bölgede kimsesizliğe, katliam ve ölümlere karşı halkın tek dayanağı haline geldiler. Türk Ordusu'nun 1914 sınırının gerisine çekilmesinden sonra Ermenilere karşı yaklaşık birbuçuk yıl çarpıştılar. Bunlar Millî Şûraların Ermenilere karşı bir mücadelesi olduğu gibi, Doğu Cephesini örten ve koruyan böylece Türk Ordusuna bir yıl kazandıran bir çeşit oyalama mücadelesi idi.

İngilizler Batum'a asker çıkardıktan sonra Kars ve çevresinde hâkimiyeti ele geçirdiler. Erivan-Culfa demiryolunun kontrol ve idaresini de Ermenilere verdiler. Bu durumda Türkiye'nin Sovyet Rusya ve Azerbaycanla irtibatı kesilmiş oluyordu.

Başta Cenûb-i garbî Kafkas Hükümeti olmak üzere bütün Şûra kolları anavatanla birleşmek istiyordu. Parleментар sistemine sahip olan Cenûb-i garbî Kafkas Hükümeti Muvakkatası ve şûbeleri bölgede sevilen halk temsilcilerinden oluşuyordu. Bir cumhurbaşkanı, hükümet reisi, parlamentosu ve bakanlar kurulu olan bu hükümetin bir de 18 maddelik anayasası vardı.

Millî Şûra hükûmetleri aynı zamanda, Türk'ün azim ve iradesini ve bunun üzerinde bağımsızlık ve hürriyete olan düşkünlüğünü de ifâde etmektedir. Bölgesel veya topluca tehlikeli bir vaziyet karşısında yöre halkı hemen teşkilâtlanıyor hürriyet ve vatanını savunuyordu.

Elviye-i Selâse'de yaşayan halk buralarda oluşturduğu şûralarda Ermeni, Gürcü ve İngiliz oyunlarına kahramanca karşı koymakla bölge Türklüğünün korunmasını sağlamış, öte yandan Ermeni Gürcü ve Rusların daha içerilere sızmasına engel olmuştur. Yani Millî Mücadele'nin Doğu Cephesini Elviye-i Selâse'deki mücadele oluşturmuştur. Doğu Cephesi bu temel üzerine kurulmuştur.

Elviye-i Selâse'deki mücadele engel olarak değerlendirilecek olursa Anadolu sathında yapılan mücadelenin bir parçası, hatta ilkidir.

Sonuç olarak denilebilir ki Millî Şûra Hükûmetleri Doğu'da millî birlik ve beraberliğin gerçekleşmesini sağlamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE KAFKASLAR

A. MİLLİ MÜCADELE BAŞLANGICINDAN TBMM'NİN AÇILIŞINA KADAR GEÇEN SÜRE İÇİNDE BÖLGEDE GELİŞEN OLAYLAR

Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti'nin 12 NİSAN 1919'da İngilizlerce dağıtılmasında sonra, başta Kars olmak üzere bölgedeki İslâm ahali büyük bir Ermeni katliâmı ve baskısı ile karşı karşıya kaldı.

Mondros Mütârekesi'nin ardından, mütârekenin 7'nci maddesi gereğince 15 Mayıs 1919'da İzmir Yunanlılar tarafından işgâl edildi (267) memleket doğudan ve batıdan işgâl ediliyordu.

Karadeniz'in güneyinde Orta Anadolu'ya bir kapı olma özelliği taşıyan Samsun, taşıdığı stratejik önemden dolayı İngilizlerce işgal edildi. (9 Mart 1919) Samsun mütareke Türkiye'sinin en huzursuz bölgelerinden biri idi. Bölgenin etnik yapısı, harp içinde yaşadığı maceralar (Ermeni ve Rum tehciri) ve Pontuscu hazırlıklar bu huzursuzluğun başlıca kaynağı idi. Çoğu Rum olmak üzere elli kadar çete, Samsun civarı içinde huzur ve asayiş kökünden sarsmış bulunuyordu. Bütün bu özellikleri ile mütarekenin ilk aylarından itibaren Samsun bölgesi, İstanbul'daki İngiliz kumandanlığının dikkatini çekmiştir. (268)

İngilizlerin, bölgedeki asayişsizlik ve Türk halkın Rumlara karşı silâhlandırıldığı hakkında şikayetleri üzerine, İstanbul Hükûmeti olağanüstü yetkilerle güvenilir bir kumandanı bölgeye göndermeye karar verdi. Bu sıralarda Türk Genelkurmay'ı kaldırılan Ordu Kumandanlıklarının yerini müfettişlikler kurarak doldurmaya çalışıyordu. (269)

Geniş yetkilerle Anadolu'ya geçen M.Kemal gerçek düşüncesini fiiliyata geçirebilme fırsatını da elde etmiş oluyordu. İlk olarak 22 Mayıs 1919'da Sadâret Makamına bir rapor

(267) Sabahattin Selek; Anadolu ihtilâli, İstanbul 1973, s.228. Nimet Arsan; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri c.IV, s.23,24.

(268) Selek; a.g.e., s.207,208.

(269) Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1919-1921) tarihleri arasında 106 Belge Ankara 1982, s.21,22 Belge No.19-19a

yazan M.Kemal, raporunda, açık bir ifade ile Millî Mücadele'nin birliğe ve Türk Milliyetçiliğine dayalı olduğunu açıkladı. (270) 22 Haziran'da Amasya Tamimi'ni hazırlayan M.Kemal, vatanın kurtuluşunun milletin azim ve iradesine bağlı olduğunu belirterek, Türk Milletini mücadeleye çağırdı. (271)

1. Millî Mücadele'nin Doğu'da Teşkilatlanması Kongreler ve Elviye-i Selâse

Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmeti'nin dağılmasından sonra, Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkıyye'ye saldıracaklarını düşünen M.Kemal, 15'nci Kolordu'nun muhafazasından yanaydı. 28 Mayıs'ta Havza'dan Kâzım Karabekir'e çektiği telgrafta Gürcü ve Ermenilere karşı alınacak tedbirleri açıklarken, milletin topluca hazırlıklı olmalarını belirtiyordu.

Bu durum İngilizleri rahatsız etti. Osmanlı Hükûmeti üzerinde İngiliz baskısının artması üzerine 23 Haziran'da M.Kemal azledildi. (272)

Birkaç gün sonra da M.Kemal, Erzurum'a hareket ederek 3 Temmuz'da sıcak bir ilgi ile karşılandı. 23 Temmuz'da toplanan kongre önemli kararlar alarak bir Temsil Heyeti seçmiş temel faktör olarak da kayıtsız, şartsız millî hakimiyet prensibini benimsemiştir. (273)

M.Kemal Paşa Erzurum'a geldiğinde Cenûb-i garbî Kafkas Hükûmetinin Hâricîye Nâzırı Fahrettin Bey Erzurum'da idi.

Erzurum kongresinin toplanma hazırlıkları sürdüğü sırada Fahrettin Bey'in isteği üzerine Elviye-i Selâse temsilcileri, 15

(270) Nutuk c.I, İstanbul, 1971, s.30-33.

(271) Selahi Sonyel; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt I, Ankara 1987, s.79.

(272) Tansel; a.g.e., II, s.17, Gökbilgin; a.g.e., I, s.144.

(273) Nutuk, c.I, s.45-49, Dursunoğlu; a.g.e., s.121. Karabekir; İstiklal Harbimiz, s.77-80.

Temmuz 1919'da Kongre Başkanı M.Kemal Paşa'ya müracaat ederek kongreye katılmak istediklerini bildirdiler. (274)

Müracaat dilekçelerinde özetle, aynı uğurda can vermeye karar verdiklerini hukuk ve haklarının korunması ve savunulması için çalışacaklarını bu bakımdan da Fahrettin Bey ve Millî Şûra Azâsından Râsim Bey'i temsilci seçtiklerini kabul buyurmalarını rica ediyorlardı. (275)

23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi açıldığında Elviye-i Selâse adına Fahrettin ve Râsim Bey'ler katıldılar. (276)

(274) Vilâyât-ı Sitte Kongresi Riyâset-ı Huzur-ı Âlisine

Reis Efendi Hazretleri,

Elviye-i Selâse , Vilâyât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu telakki-yi mecibânen doğan kanaatle biz kardeşlerimiz de, sevgili Türkiye'nin öz ve necib evladlarıyla mücahedede yan yana oturmayı istiyoruz. Gelecek felaket size bize değil hepimize dir. İcab ettiği gün, siz kardeşlerimizle aynı saff-ı harp üzerinde can vermek için karar vermişiz. Ve bu hissimizden fedâkârlık yapmak niyetinde değiliz. Avrupa'nın özellikle İngilizlerin bizim için revâ gördükleri müteessip hareketler yüzünden zâyî edilen hukukumuz, henüz telâfi etmez bir halde değildir. İşte biz kardeşleriniz bu hukukumuzun ikad edecek büyük kongrede müdâfâsı için Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti sadık Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'le Ardahan eşrafından ve Millî Şûra azasından Rasim Bey'i selâhiyyet-i lâzimeyi hâiz murahhas sıfatıyla kongrede İsbat-ı Vücûd etmek üzere seçtik. Bu itimadnâmenin kâfi bir vesika olarak buyrulmasını ihtiramâtımızı ilaveten rica ederiz.

İmzalar

Ardahan Aşiret Rüesâsından
Mehmed
Çıldır Eşrafından (Sâbık)
Kars Şûra-yı Millî Reisî Dr.Esad

Ardahan Millî Şûra Azâsından
Hacı Hamidzâde Hâfız
Ardahan Millî Şûra Azâsından
Hacı Nebizâde Kâmil

15 Temmuz 1335

Ardahan Eşrafından ve
Ardahan Millî Şûra
Reisi Mehmed Ali

Ardahan Millî Şûra Azâsından
Abdullah Ağazâde
Kâmil
Ardahan Aşiret Rüesâsından
Bahri

ATASE Atatürk Özel Arşivi Kıs.5, Dos.1335, F.3

(275) Gökdemir; a.g.e., s.238.

(276) Erdoğan; a.g.e., s.228

Kongre'nin açış konuşmasında M.Kemal, söz Ermenistan'a gelince "İstîlâ fikri güden Ermeniler, Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar bütün Müslüman halkı baskı altında tutarak bazı yörelerde katliâm ve yağmacılıkta bulunuyorlar. Sınırımıza kadar Müslüman halkı yoketmek ve bir yandan 400.000 olduklarını iddia ettikleri Osmanlı Ermenilerine tutamak olmak üzere, onları ülkemize sürmek istiyorlar"(277) diyerek Elviye-i Selâse'deki Ermeni mezâlimine işaret ediyordu.

Fahrettin Bey hatıralarında M.Kemal ile aralarında geçen konuşmadan bahsetmektedir.

Erzurum Kongresi'nin toplandığı günün akşamı M.Kemal Paşa'nın kendisini görmek istemesi üzerine Fahrettin Bey yanına gider. Paşa, ona 24 saat içinde tutuklanması ve Trabzon'daki İngiliz torpidosuna teslimi hakkında İstanbul'dan telgraf aldığı haberini vererek "Hiç müteessir olmayınız, bizim mukadderâtımız da sizin mukadderâtınıza tâbidir. İngilizler, buradan hiçbirimizi alamazlar, metin olunuz. Ayaklarımıza çarık giyerek sonuna kadar dağların başında mücadele edeceğiz. Memleketi kurtaracağız" demiştir.

M.Kemal Paşa ile Fahrettin Bey arasında geçen bu görüşme sonunda, İngilizlerin kongreyi dağıtabileceği endişesi ile Elviye-i Selâse üye temsilcilerinin kongreye katılmamasına karar verilir. Alınan karar gereğince, temsilciler, teşkilâtlarına giderek, Azerbaycan'la Türkiye arasında irtibat sağlamakla görevlendirilir. (278) Bunun üzerine Fahrettin Bey, Erzurum'dan ayrılarak Oltu'ya gitti. Kars'ın kurtarılmasına kadar Oltu ve çevresinde faaliyetlerde bulundu.

Erzurum Kongresi'nde açıkça Elviye-i Selâse'den bahsedilmiyordu. Ancak 1'nci madde de çizilen millî sınırlar içine Elviye-i Selâse de dahil edilmiştir. (279)

Erzurum Kongresi'nden sonra Heyet-i Temsiliye BMM kurulup görevini ona devredinceye kadar Elviye-i Selâse meselesi ile ilgilenmiştir.

Sivas Kongresi'nde, Erzurum Kongresi'ndeki kararlar aynen kabul edildi. Bu Elviye-i Selâse açısından oldukça önem

(277) Nutuk c.III, Belge No.138, s.929.

(278) Erdoğan; a.g.e., s.228-229

(279) Ayrıntılı bilgi için bkz. Uluğ İğdemir; Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Ankara, 1975.

taşıymaktaydı. Öyleki her iki kongrede resmi temsilcilerinin olmamasına rağmen, Elviye-i Selâse meselesine sahip çıkarak, orayı kurtarılması için mücadele edilecek vatanın bir parçası olarak kabul edilmiştir.

Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarının daha sonraki Misâk-ı Millî'yi oluşturması ile Elviye-i Selâse bu defa da Misâk-ı Millî de yer almıştır. (280) 2'nci madde de yer alan Elviye-i Selâse'nin vatan sınırları içinde sayılması maddesi Türk Yurdu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu gösteriyordu.

2. Ermenistan ve Manda Meselesi

I'nci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda gündeme getirilen ve bu konferansta kabul edilen manda sistemi, Latince "Mandatum", Fransızca "Mandat" kelimelerinden gelmekte olup, "vekâlet" anlamında kullanılmıştır. (281)

Paris Barış Konferansı'nda ortaya atılan bu sistem, toprak ilhâkını önlemeye yönelik insancıl bir sistem olarak gözükmektedir. ABD Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'un 8 Ocak 1918'de Amerikan Senatosuna gönderdiği ondört maddelik muhtırasına dayanmaktadır. Bu muhtırada gelecekte kurulacak barışın temelleri iki önemli nokta üzerinde açıklanıyordu.

1. Büyük ve küçük, bütün devletlere siyasi bağımsızlıkları ve toprak bütünlüklerini karşılıklı olarak garanti altına almak imkanını sağlamak amacıyla bir milletler teşkilâtı kurmak. (madde 14)

2. Milletlerin kendi mukadderâtına kendilerinin hâkim olmaları ya da değişik bir ifade ile toprak sınırlarının milletler ilkesine göre düzenlenmesiydi. (282)

O zamanki dünya siyasal durumu içinde Wilson'un bu iki prensibi incelenecek olursa; savaşan milletlerin yaralarının sarılması için çekici bir teklif niteliğindedir. Artık devletler

(280) İsmail Soysal; Türkiye'nin Dış Münasebetleri ile İlgili Başlıca Siyasî Anlaşmaları (1920-1945) c.I, Ankara, 1983, s.15-16. M.. Gönübol - Cem Sar; Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965), Ankara, 1968, s.8-9.

(281) Edip Çelik; "Manda ve Vesâyât Rejimleri Hakkında Milletlerarası Adâlet Divânı'nın İstişâri Mutâlaası" M.Râşit Sevig'e Armağan, İstanbul 1956, s.264-265.

(282) Fahir Armaoğlu; 20.Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980, Ankara 1983, s:135.

arasında siyasal dengeyi sağlayacak olan uluslararası bir birlik kurulacak ve ulusların sorunları, silâha sarılmadan birlik aracılığı ile çözümlenebilecektir.

Ayrıca, "Milletlerin kendi mukadderatlarına kendilerinin hakim olması" prensibi özellikle yenik düşmüş, asker ve ekonomik gücü zayıflamış devletler için zayıf da olsa bir ümit ışığı olmuştur.

Mondros Mütârekesi'nin imzalanmasından sonra başlayan işgâller genişli nüfûz bölgeleri meydana getirme çabaları, Türk aydın ve idarecilerini "ülkenin toprak bütünlüğünün ortadan kalkacağı" endişesine sevk etmişti. Başkan Wilson'un harp sonunda ortaya attığı adil barış formülleri ve nutukları, harpten ve batmaktan kurtuluş için bir yol arayan Türk aydınlarında Amerika'ya karşı bir hayranlık ve umut yaratmıştı. (283)

Öte yandan, Ermeniler ve Rumlar, Türkler katliam yapıyor iddiası ile Batı ülkeleri ve Amerika'yı etkilemeye çalışıyorlardı.

Paris Konferansı'nda manda yönetimi altına alınacak ülkeler için kendilerini idareden yoksun denmektedir. Osmanlı Devleti de aynı kapsama sokulduğundan dolayı, "Türklerin kendi başlarına adaletli ve devamlı bir rejim kurup ülkelerini genişletemeyecekleri inancı" (284) aydınlar arasında yayılmıştı. Bu rejimi ancak ABD gibi güçlü bir devlet sağlayabilirdi.

Aynı zamanda Paris Barış Konferansı başta olmak üzere diğer barış konferanslarında da Osmanlı Devleti'nin tümü veya bazı bölgeleri için en çok önerilen manda Amerikan mandasıdır. Barış konferanslarındaki öneriler Türk aydın ve idarecilerini büyük ölçüde etkilemiştir.

a. Barış Konferanslarında ABD'ne Manda Önerisi

Paris Barış Konferansı'nın başlarında gündeme Amerika'nın Türkiye üzerinde bir mandayı üstlenmesi gelmiştir. Bu öneriler, önce Türkiye'nin tümünü kapsayan manda önerisi, daha sonra Ermenistan ve İstanbul ile Boğazlar mandası biçimindedir. Lloyd George tarafından önerilen Amerikan mandası, Fransa tarafından da destek görmüştü. (285) Bu fikir başkan Wilson

(283) Selek; Anadolu İhtilâli, İstanbul 1981, s.275.

(284) İzzet Öztoprak; Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921) Ankara 1981, s.80.

(285) Reşat Sagay; XIX ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, İstanbul 1972, s.164.

tarafından kabul edilmekle birlikte, Amerikan halkının ve senatonun görüşü henüz belirgin değildi. Rusya ile Türkiye arasında bir set çekmek isteyen İngiltere, Ermenistan'ın bir manda yönetimiyle kontrol altında tutulmasını ve bu mandanın da ABD'ne verilmesini istiyordu. (286) Böylece, İngiltere, Fransa, Rusya ve Türkiye'nin arasına ABD'nin bir tampon olarak konulması (287) İngilizlerin bölgeye nüfuz etmelerini daha da kolaylaştırabilecekti. Ayrıca İngiltere ekonomik sebeplerden dolayı Ermenistan'a yapamadığı yardımı Amerika kanalıyla gerçekleştirmiş olacaktı.

Çok karmaşık ve çıkar hesaplarının yapıldığı bu manda önerisi Yunanlıların İzmir'e çıkarılışı sırasında yoğunlaşırken ABD Başkanı Wilson istekli görülüyordu.

Lloyd George, özellikle İstanbul, Boğazlar ve Ermenistan için Amerikan'ın mandayı üzerine alması konusunda ısrar ediyordu. İngiltere bu bölgelerde Fransa'nın söz sahibi olmasına karşıydı. Fransa ise aynı şekilde İngiliz hakimiyetini benimsemiyordu. Öteki ilgili güçler, kendileri direkt olarak hakimiyetle altına alamayacakları için ABD mandasını kabul ettiler. Öte yandan ABD Ortadoğu'da emperyalist emeller beslemiyordu. ABD'nin varlığı, Bolşevizmin güneye yayılmasına bir engel oluşturarak, Akdeniz'deki İngiliz menfaatlerini korumada bir vasıta olacaktı. İngiliz hedefleri emperyalist kaynaklara yük olmadan karşılanacaktı ve İngiltere'nin duyarlı olduğu toprakların gasp edilmesi söz konusu olmayacaktı. (288)

21 Mayıs'taki İngiliz önerisi yine Lloyd George tarafından yapılıyordu. Bu öneride Anadolu'nun tümünü bırakıp İstanbul ve Ermenistan üzerinde ABD'nin manda kabul etmesi ileri sürülüyordu. Gerekçe olarak da "bölgede kan ve vahşetin durdurulması, Ermeni soykırımının ortadan kalkması, bölgedeki Hristiyan halkın huzurlu yaşaması Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini sürdürmesi, Yakın Doğu'da Amerikan menfaatlerinin korunması idi.

İlk bakışta gerekçeler ABD açısından kabul edilebilir ve mantıklı gibi gözükse de Wilson ve danışmanları, ABD Senatosunun ve Amerikan halkının, Yakın Doğu'da gereksiz sorumlu-

(286) John De Novo; American Interests and Policies in the Middle East 1900-1935, İstanbul Minneapolis 1963, s.418.

(287) Abdülhak Akşin; Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi c.1, İstanbul, 1966, s.72.

(288) Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Novo; a.g.e., s.118

luklar altına girmeyi onaylayacağını düşük bir ihtimal olduğunu söylemişlerdir. Böylece ABD bir İngiliz olup bittisiyle büyük bir sorumluluk altına girmemiştir.

Ermenistan üzerinde Amerikan mandasını önerenlerin başında Ermeniler gelmektedir. Nitekim Ermeniler Paris Barış Konferansı'nda sürekli temsilci bulundurmak istemişler, bu istekleri kapasayan bir muhtıra sunmuşlardı (26 Şubat 1919) Bu muhtıranın ikinci ve üçüncü maddelerinde şu hususlara yer veriliyordu.

"2...kurulacak Ermeni Hükûmeti İtilâf Devletleri'nin ve Amerika'nın ya da katılmasını istediği Milletler Cemiyeti'nin ortak garantisi altında olacaktır.

3. Barış Konferansı tarafından bir geçiş dönemi olarak devletlerden birine, Ermenistan hakkında özel bir manda verilmelidir. Kendisine manda verilecek devletin seçilmesi konusunda şimdi Paris'de toplanmış bulunan ve bütün Ermeni milletini temsil eden Ermeni delegasyonunun görüşü alınmalıdır. Mandanın süresi en çok yirmi yıl olacaktır (289).

31 Temmuz 1335 (1919) tarihli Türkyank adlı Ermeni gazetesinde özetle"Amerika vesâyeti ise Ermenistan için elzemdir" denilerek (290) Amerikan mandası öneriliyordu.

Bu öneriler karşısında istekli görünen ABD Başkanı Wilson tek başına karar vermenin güçlüğü karşısında Yakın Doğu'da mandalar konusunu incelemek üzere "King Crane Heyeti"ni bölgeye gönderdi.

3 Haziran 1919'da İstanbul'a gelen heyet yetkilileri bazı Türk yetkilileri ile görüşerek Amerika'nın Yakın Doğu'da hiçbir siyasal emeli olmadığını ancak Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan'ın Türkiye açısından yararlı olduğunu açıklamışlardır (291).

Wilson, konferansta, Lloyd George, Clemanceau ve Orlan-do'nun önerileri ile ABD'nin Ermenistan ile İstanbul ve Boğaz-

(289) Uras; a.g.e., s.658.

(290) ATASE Arşivi, Kıs.75, Dos.292, F.33

ATASE Arşivi, Kıs.71, Dos.238, F.5-8

ATASE Arşivi, Kıs.78, Dos.290, F.6-4

(291) Seçil AKGÜN; "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s.336.

lar üzerinde mandasını benimsemiş olarak 27 Haziran'da ülkesine dönerken konu ile ilgilenmek üzere Yakın Doğu yardım işlerinin yöneticisi olan Herber Hoover'i görevlendirdi. Hoover, bölgeyi incelemek üzere General Harbord başkanlığında bir heyet kurarak bölgeye gönderdi. (292)

b. Manda ve Himaye Önerilerinin Kongrelerde Tartışılması

Kongreler, kurtuluş çareleri arayan aydın ve idarecilerimizin manda ve himaye fikirlerini en çok tartıştıkları yerler olmuştur.

Erzurum'da bir kongre toplanması kararının Mayıs 1919 sonlarına dayandığı anlaşılmaktadır. Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın "Osmanlı Devleti İdaresinde muhtar bir Ermenistan'ı kabul edeceklerini" Paris Konferansına bildirmesi (293) Vilâ-yât-ı Şarkıyye Müdâfaai Hukuk Cemiyeti'nin ve Erzurumluların harekete geçmesine neden oldu. "Millî bağımsızlığın kurtarılması için millî birlik ve azmini dünyaya göstermelidir." (294) fikrinde anlaşılan heyet, Trabzon, Erzincan ve İstanbul ile muhaberede bulunmuş, Doğu vilâyetlerinin müdafaası için, Doğu vilâyetlerinin katılımı ile Erzurum'da bir kongre toplanmasına karar vermişlerdi. (295) Erzurum Kongresi'nin toplanmasına karar verilmesinden (29 Mayıs 1919) kongreye kadar geçen sürede manda ve himaye konusu aydın ve idarecileri büyük çapta meşgul etmiş ve tartışmalara neden olmuştur. (296)

Mondros Mütârekesi sonrasında toprak bütünlüğünün ortadan kalkacağı endişesine düşen Türk aydınları arasında en çok ABD'nin mandası tercih ediliyordu. Diğer sömürgeci devletlerce parçalanmaktansa ABD gibi sömürgeci olmayan bir devletin mandasında bir bütün olarak kalabileceklerine inanan bazı Türk aydınları İstanbul'da Wilson prensipleri adıyla bir cemiyet kurdular. Bu cemiyetin kurucuları arasında Halide Edip, Ali Kemâl, Hüseyin Avni ve Celâlettin Muhtar gibi şahsiyetler vardı. (297)

(292) Ayrıntılı bilgi için bkz. Herbert Hoover; The Ordeal of woodrow Wilson, Newyork, 1969.

(293) Mine Erol; Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920), Giresun, 1972, s.75.

(294) Kazım Karabekir; İstiklal Harbimizin Esasları, İstanbul 1957, s.45.

(295) Erol; a.g.e., s.76

(296) Ayrıntılı bilgi için bkz. Namık Ambarcıoğlu; Ahmet Emin Yalman'ın Mütareke Devrinde Yazdıkları, Ankara, 1945.

(297) T.Zafer Tunaya; Türkiye'de Siyasî Partiler, 1855-1952, İstanbul, 1952, s.445-446. Erol; a.g.e., s.35.

İstanbul'da bazı cemiyet ve fırkalarda ABD mandasının hareketli temsilcileri idi. "Vahdet-i Milliye ve Millî Ahrâr Fırkası" bunlar arasında yer alıyordu. (298)

Öte yandan İngiliz Mandasına taraftar olan İngiliz Muhiple-ri Cemiyeti de faaliyetlerine devam ediyordu.

Bu iki gruptan farklı düşünenler de vardı. Başta M.Kemal olmak üzere bu grupta olanlar kurtuluşu silâha sarılmakta buluyorlardı.

Erzurum Kongresi'ne karar verildiği günlerde Osmanlı Hükûmeti Paris Konferansına katılmak üzere müracaat etmiş bundan öncede Saltanat Şûra'sı toplanmıştı. Basında manda ve himâye tartışmaları yoğunlaşırken, Anadolu'da Millî mücadeleyi başlatan komutanlar arasında da yazışmalar sürüyordu.

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da açıldı. 7 Ağustos'a kadar devam eden kongre çalışmalarında ençok meşgul olunan konulardan biri manda konusu olmuştur. Kongrede Ömer Fevzi, İbrahim Hamdi, Ali Naci, Yusuf Ziyâ, Doğu için geniş bir özerkliği öngören Prens Sabahattin'den esinlenmiş 20 maddelik bir program sundular. Programın bir maddesinde şu ifadelerle manda önerisinde bulunuluyordu; "...Doğu Anadolu illerinde Anglosakson uygarlığı'nın rehberleri olan Amerikan ve İngiliz milletlerinden herhangi birinin bilimsel, ekonomik ve uygarca olan yol göstericiliğini ve yardımını iyi karşılar." (299)

Manda önerisini savunanlar kongre için yeterli hazırlık yapamadıklarından, kongrenin daha çok Ermeni tehlikesine ağırlık vermesinden dolayı mandanın kabulü yönünde olumlu sonuç çıkmamıştır. Ama kongrenin 7'nci maddesi manda yanlılarınca ümit ışığı olarak değerlendirilmiş, hatta bazılarınca kabulü şeklinde yorumlanmıştır. (300) Halbuki Mustafa

(298) Tunaya; a.g.e., s.428-432-433

Erol; a.g.e., s.68.

(299) Doğan Avcıoğlu; Millî Kurtuluş Tarihi 1939'den 1955'e, 3.Kitap İstanbul 1974, s.1189

(300) Halide Edip hatıralarında; 7 nci maddedeki "...milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devlet ifadesiyle" ABD'nin kastedildiğini yazmaktadır. Halide Edip Adivar, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul, 1962, s.18-19

Kemal ve bazı arkadaşlarına göre bu madde açıkça manda ve himâyeyi red anlamına geliyordu. (301)

Erzurum Kongresi'nde umduklarını elde edemeyen manda yanlıları, kongrenin 7'nci maddesini, Amerikan mandası olarak yayınlayıp Sivas Kongresi'nde bu yolda daha açık bir karar çıkması için çaba sarfetmişlerdir. Gerçekten de Sivas Kongresi oldukça yoğun manda tartışmalarına sahne olmuştur.

Sivas Kongresi'nde manda meselesi uzun uzadıya tartışılırken, kimi taraf mandayı savunmuş, kimi taraf ise karşı çıkmıştır. Tutanaklara bakıldığında manda fikrini savunanların Erzurum Kongresi'ne nazaran daha çok hazırlıklı oldukları görülmektedir. Bu mandayı savunanların başında Bekir Sami, İsmail Hami, Vasıf, Rafet Beyler'le İsmail Fâzıl Paşa gelmekteydi. Mandaya karşı çıkan çok fazla olmamakla birlikte başta M.Kemal, Râif Efendi bu fikre karşı çıkmışlardır.

(301) Nutuk c.I, Ankara 1974. s.62, 63

".....Hakikaten bu maddenin ifade ediliş şeklinde ihtimalki mandacılıkta pek ileri giden ve sonu gelmez propagandaları ile umumî efkârı karıştıranları sustürmaz.

Ve bundan daha çok onların iddialarına bir cevap olmak üzere bir çeşit özellik vardır. Madde metni mantıkla okunur ve incelenirse ne manda ve ne de Amerika'nın mandaterliğini istemek düşüncesinin bulunmadığı kendiliğinden ortaya çıkar. Bu noktayı açıkça göstermek için söz konusu maddeyi aynen hatırlatmak isterim.

Madde 7 : Milletimiz çağdaş gayelerin büyüklüğüne inanır, teknik, siyasî ve iktisadî durumumuzu ve ihtiyacımızı takdir eder. Bu bakımdan devlet ve milletimizin içte dışta istiklâli ve vatanımızın bütünlüğünü korumak şartıyla altıncı maddede bu belirtilen sınırlar içinde milliyet esaslarına saygılı ve memleketimize karşı istilâ emelî beslemeyen herhangi devletin teknik, siyasî ve iktisadî yardımını memnurlukla karşılırsınız ve bu adaletli ve insanca şartları taşıyan bir barışında bir an önce gerçekleşmesi, insanlığın selameti ve dünyanın huzuru adına en özlü millî gayemizdir.

Efendiler, bu maddenin hangi noktasında manda ve mandaterin Amerika olacağı fikri vardır? Olsa olsa herhangi devletin teknik, siyasî ve iktisadî yardımını memnurlukla karşılırsınız sözlerinden manda fikrini çıkaranlar bulunabilir. Fakat mandanın mana ve maksadının bu olmadığı muhakkaktır. Her zaman ve bugün daha bu açıklık çerçevesinde yapılacak yardımları memnuniyetle karşılamaktayız ve karşılırsınız....."

Sivas Kongresi manda ile ilgili tartışmalarını Amerikan Senatosuna bir mektup yazmak suretiyle sonuçlandırırken (302) Erzurum Kongresi'nin kabul ettiği yedinci maddeyi de aynen benimsemiştir. Esasen bu madde ile manda ve himaye reddedilirken bunun dolaylı ifadesi maddenin yanlış anlaşılmasına da neden olmuştur.

c. General Harbord Heyeti'nin Anadolu'da İncelemesi Manda Meselesinin Halli

Bütün bunlar olurken ABD tarafından görevlendirilen General Harbord 15 Ağustos 1919'da heyeti ile Paris'e geldi. 46 kişilik Harbord heyetinde ikisi subay, üçü sivil 5 Amerikalı Ermeni bulunmaktaydı. (303) Paris'te Ermenilerin ileri gelenleri ile de görüşen Harbord, 21 Ağustos'ta Paris'ten ayrılarak İstanbul'a gelmek üzere Brest'e hareket etti. Bu günlerde Orta Doğu mandalarını soruşturmakla görevli King Crane Komisyon'u Paris'e dönerek ABD'nin Paris'teki Delegasyon Başkanı Frank Polk'a bir rapor verdi. Konferans'a sunulmayan bu raporda "Türkiye; İstanbul, Türkiye ve Ermenistan olarak üçe bölünsün, buralarda kurulacak mandaterlik için ilk sırada ABD düşünülebilir. Yunanlılar Anadolu'dan çıkarılmalıdır. Kilikya Ermenistan'a bağlanmalıdır. İzmir'e özerklik verilmelidir. (304)

2 Eylül'de İstanbul'a gelen heyet önce Padişah Vahdettin sonra da Sadrazam Damat Ferit ile görüşmüştür. Robert Koleji'nde şerefine resmi kabul verilmiş, pekçok gazeteci ve Türk aydını da toplantıya katılmıştır. Ayrıca toplantıya katılan Hüseyin Râgıp Bey'in belirttiğine göre Rum, Ermeni ve Müsevilere de toplantıya katılanlar olmuştur. (305) Amerikan Mandasını savunan bazı Türk aydınlarının da (Halide Edip) toplantıya katıldıkları bilinmektedir.

General Harbord, İstanbul'daki temasları sırasında Türkler ve Türkiye hakkında incelemelerde bulundu, Amerika'nın İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Bristol ile de özel olarak görüştü. İstanbul'daki görüşmelerini tamamlayan heyet ikiye ayrılarak çalışmalarına devam etti. Bir kısmı sağlık, maliye

(302) ATASE Arşivi, Kıs.40, Dos.158, F.72-2

Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.55-56, Erol; a.g.e., s.123.

(303) Seçil Akgün; General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi-ne Dair) raporu, İstanbul 1981, s.66

(304) Zeki Sarıhan; Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, Ankara 1984, s.75

(305) Cemal Kutay; Türk Millî Mücadele'sinde Amerika, İstanbul, 1979, s.79

ve ticaret gibi konuları araştırmak üzere İstanbul'da kaldı. Bu grup daha sonra Karadeniz yolu ile Tiflis'e, geriye kalan 30 kişi ise demiryolu ile Anadolu'ya geçmiştir.

Seyahat programı, yapılan incelemelerin ne kadar ciddi ve geniş kapsamlı olduğunu göstermektedir. Seyahat programı gereğince, Haydar Paşa'dan hareketle İzmit-Konya-Adana üzerinden Tarsus, Mersin, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Erivan ve Tiflis'e geçilecekti. Sonra yine trenle, Bakû üzerinden Batum'a geçilip Karadeniz yoluyla İstanbul'a dönülecekti. (306)

General Harbord heyetinin gezisiyle Osmanlı idarecileri, (Başta Harbiye Nezâreti olmak üzere) ve Anadolu'da Millî mücadele'yi yürüten Türk aydın ve idarecileri yakından ilgilendirmişlerdir. (307) Türk aydın ve idarecilerinin asıl amacı Harbord heyetinin tarafsız biçimde incelemelerini yapmalarına yardımcı olmakla birlikte, Türk yurdunun bir kısmının Ermenistan toprakları olarak gösterilmesine engel olmaktı.

General Harbord, Sivas Kongresi'nden sonra Sivas'a geçmiş 22 Eylül'de Millî mücadele'nin önderi M.Kemal Paşa ile de görüşmüştür. Görüşmelerden her iki taraf memnun kalırken, M.Kemal Türk görüşünü kapsayan bir muhtırayı Harbord'a göndermiştir. Muhtıra'da "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş sebepleri ve teşkilâtı ile son durum, Ermeniler, Amerikan yardımı ve Bolşevizm, Bolşeviklere karşı görüşümüz konuları" yer almaktadır. (308) General Harbord'un M.Kemal'le görüşmesi sonucu manda ile ilgili söyledikleri, bazı Türk aydın ve idarecilerinin bir kısmının, mandayı nasıl anladıkları konusunda güzel bir örnek olduğu kadar ilgi çekicidir. Harbord Türk aydın ve idarecilerinin bir kısmının manda konusunda farklı düşündüklerini şöyle anlatmaktadır. "... Onların manda sözü ile anladıkları, bizim görüşümüzden farklıdır. Onlara göre manda ağabeyin kardeşine önerileri gibi birşey iç işlerine ve uluslararası ilişkilere karışmadan herhangi bir otorite ortaya koymadan uygulanan bir ilişki". (309)

(306) Akgün; a.g.e., s.75

(307) ATASE Arşivi, Kıs.184, Dos.89, F.148

ATASE Arşivi, Kıs.102, Dos.362, F.34-2, 34-3, 34-4.

(308) Fethi Tevetoğlu; "Millî Mücadele'de M.Kemal Paşa-General Harbord görüşmesi" Türk Kültür Dergisi, Sayı 80, s.590

(309) Akgün; a.g.e., s.14

25 Eylül'de Erzurum'da 15'nci Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ile de görüşen Harbord, 26 Eylül'de Türkiye'den Rus Ermenistanı'na geçmiştir. Türkiye dışında Kafkaslardaki incelemesini tamamlayan Harbord 11 Ekim'de İstanbul'a döndü. İstanbul'daki bazı görüşmeler yapan Harbord ve heyeti 24 Ekim'de de Paris'e dönmüştü. 16 Ekim 1919 tarihini taşıyan Harbord raporu "Yakın Doğu'da Hakikatler" başlığını taşımakta olup esas itibariyle iki bölümden oluşurken bir de ekler kısmı mevcuttu. (310)

General Harbord'un raporunda özetle "Ermeni Tarihi, bu günkü durumu, politik faktörler ve problemler, Türkiye ve Transkafkaslar'da hükûmet, Türkiye ve Transkafkaslarda genel ve özel maliye, ticaret ve endüstri, halk sağlığı ve bakımı, ahali sınıî ve diğer yetenekler, iklim ve doğal kaynaklar, coğrafi durum, madencilik ve hudutları, basın, manda idaresinin askerî yönden güçlükleri, ulaşım, haberleşme, bibliyoğrafya" (311) başlıklarını kapsayan incelemeler yer almaktaydı. Raporun en önemli kısmı son kısmıydı. Son kısmında ABD'nin bu bölgede manda alıp almaması konusunda olumlu ve olumsuz nedenler sıralanmakta idi. (312)

Harbord raporunda, heyette görev alanların hemen hepsi olumlu ve olumsuz manda ile ilgili gerekçeler ortaya koyarken "Türkiye ve Transkafkaslar'da Ticaret ve Endüstri" konularını araştıran Elliot Grinnell Mears" Orta Doğuda bir sorumluluk almanın Monroe Doktrini'ne ters düşeceğini, Avrupa'nın emperyalist bir süreçte olduğunu, bu bölgede mandaterliğin bu yüzden sonsuz sorunlar yaratacağını "öne sürerek mandaya tamamıyla karşı çıkmıştır. (313)

Öte yandan Amerikan halkı da, olayın ekonomik yönünü düşünerek baştan beri manda meselesine olumsuz bakıyordu. Amerika kamuoyunu, Türkiye'nin ABD'ne uzaklığı ve ABD'nin Yakın Doğu'yu pek fazla tanımaması gibi faktörler de olumsuz yönde etkilemiştir. (314)

(310) a.g.e., s.133

(311) Cemal Kutay; Örtülü Tarihimiz, c.II, İstanbul 1975, s.794.

(312) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası (General James G.Harbord'un Gizli Raporu) BTDD, c.VI, Sayı 33, s.11-14

(313) Akgün; a.g.e., s.136 ayrıca Seçil Akgün; Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu; Türkiye'de Amerikan Mandası", Belleten, Sayı 189-192, s.955-108

(314) Erol; a.g.e., s.20. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Osman Ulagay; Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı İstanbul, 1974.

General Harbord raporu, Amerikan Senatosu'na Başkan Wilson tarafından çok geç verilmiştir. Wilson Amerika kıtasının dışında yükümlülük üstlenmeye istekli iken, Wilson'un karşıtları "Amerika'nın İngiliz emparyalizminin hizmetine giremeyeceğini ileri sürerek Wilson'un istediği manda tasarısına karşı çıktılar-dır.

24 Mayıs 1920'de Amerikan Senatosu'nda manda olayı reddedildi ve böylece ABD için manda sorunu sona erdi. Bundan sonra ABD kapalı siyasetine (Monroe Doktrini) dönerek Avrupa siyasetinden uzak kalmayı tercih etti.

Türk Millî Mücadelesi'nin daha başlarında ortaya çıkan manda fikri Anadolu'da başlayan direniş ve birlik karşısında tutunamadı. Birçok Türk aydını manda fikrini savunmasına rağmen Türk halkının direniş ve bağımsız yaşama arzusu buna engel oldu.

3. Heyet-i Temsiliye Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri

Türk Millî Mücadelesi'nin başlamasından itibaren Anadolu'daki faaliyetler tamamiyle değişik bir yönden gerçekleşmiştir. Erzurum Kongresi'nde seçilen Heyet-i Temsiliye Anadolu'da bir ihtilâl kıvılcımı yakmıştı. Bir yanda manda düşüncesiyle Anadolu topraklarını sömürgeleştirme çabaları, diğer yanda "Ya İstiklâl Ya Ölüm" parolasıyla mücadeleye atılanlar.

Daha Amasya'da iken M.Kemal ve arkadaşları arasında vatanın kurtuluşu için ihtilâl beyannâmesi hazırlandı. Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında gerekli askerî ve siyasî konular da bu görüşmelerde ele alınıyordu.

Bolşeviklerle Türk milliyetçileri arasında ilişkiler ilk defa bu sıralarda kurulmaya başladı. Rusya da bu sıralarda içten içe kayınıyordu. Bolşevikler, batıdan asker yardımı alan Beyaz Ruslara karşı savaşıyorlardı. Türkler ve Ruslar, İngiltere'nin liderliğindeki batıdan gelen kuvvetlere karşı koymaktaydılar. Tarihte ilk defa olarak Türklerle Ruslar aynı koşullar altında ve aynı düşmana karşı idiler.

Ankara Hükûmeti Türkiye'nin çıkarları açısından büyük ölçüde yararlar elde etmek amacıyla Doğu ve Batı'ya karşı dikkatle hazırladıkları siyâsetlerini günün gerçeklerine göre etkin biçimde uygulamaya çalışıyorlardı. Millî hareketin ilk günlerinde milliyetçi önderlerin Doğu siyâsetini üstün tuttukları görülüyordu. Halbuki İtilâf Devletleri Türkiye'ye onurlu bir barış önerse batılı devletlerle bir uzlaşmaya varmayı yeğ tutacaklardı. Ancak milliyetçiler Batı ile bir uzlaşma varılamayacağını anlayınca, dikkatlerini Doğu'ya çevirdiler. Doğu'nun

Anadolu hareketini tanımakla kalmayacağına, Misâk-ı Millî'nin uygulanması yolunda Türkiye'ye maddi ve manevi her çeşit yardımda bulunacağına inanmaya başladılar. (315)

Türk-Bolşevik ilişkilerini iki devreye ayırmak mümkündür. Biri M.Kemal'in Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919'dan, TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihine kadar olan ilk devir, diğeri de TBMM'nin açılmasından bu güne kadar devam edip gelen devirdir. Birinci devir resmi olmayan, ikinci devir ise resmi olan ilişkiler devridir.

Rusya'da kurulan Bolşevik rejim Millî Mücadele başlamadan önce Anadolu halkı ile ilgilenmeye başlamıştı. 5 Mart 1919'da kurulan Komünist Enternasyonal 1 Mayıs günü "Dünya İşçilerine yayınladığı bildiride; Türkiye'nin işçi ve köylülerine ayrı bir paragraf ayırmış ve Anadolu'daki Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerini kasdederek başlattıkları ihtilâli başarımlarını ve "Kendi Kızıldusunu" ile "İşçi, asker ve köylü Sovyetlerini" kurmalarını istemiştir. (316)

Sovyetler gerçekleştirmek istedikleri "Dünya Proleter İhtilali'nde" Türkiye'ye de yer ayırmışlar dünya memleketlerini ikiye ayırarak, her kısımda uygulanacak taktiği ve desteği buna göre tesbit etmişlerdi. Batı Avrupa'nın endüstriyel memleketlerinde bu ihtilâlin dayandığı sanayi işçileri (Proleterler) ve bunları teşkilâtlandıran komünist partileri idi. Orta Doğu ve Asya'yı içine alan Doğu'da sanayi gelişmediğinden ve dolayısıyla işçi kitlesi olmadığından ve buradaki memleketler batı sömürgeciliği altında bulunduğundan, buralarda dünya proleter ihtilâlinin öncülüğünü köylüler ve batı sömürgeciliğine karşı bağımsızlık mücadelesini yürüten milliyetçi burjuvazi yapacaktı. Milliyetçi burjuvazinin millî kurtuluş hareketi gerçekleştiği takdirde, Batı'nın sömürgeleri elinden çıkacağından Batı kapitalizminin hammadde kaynağını ve dolayısıyla en kuvvetli desteğini teşkil eden unsur ortadan kalkarak Batı kapitalizmi zayıflayacak ve işçilerin komünist partisinin ele alacağı bir ihtilâl ile bütün kapitalizm yıkılarak Doğu ve Batı'da bütün memleketlerde Sovyet Rejimi kurulacaktı.

(315) Selahi Sonyel "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasetimiz 1920-1921" Belleten c.XLI, Sayı 164 (Ekim 1977), s.661.

(316) Bildirinin metni için Bkz. The Communist International, Moscow. Mayıs 1919. s.1. Yerasimos; a.g.e., s.130-133. Fahir Armaoğlu; 1920 Yılında Millî Mücadele ve Sovyet Rusya" VII.Türk Tarih Kongresi. c.II, Ankara 1973, s.893.

Sovyet Rusya 1919 Martı'ndan itibaren Türkiye'ye bu açıdan bakmış, amaçlarını bütün Millî Mücadele boyunca devam ettirmiştir. Millî Mücadele'ye karşı Sovyetlerin temel prensibi de bu olmuştur. (317)

Kurtuluş Savaşı'nda Sovyetlerden yardım sağlamak bir zorunluluk olmuştur. Sovyet yöneticilerde Millî Mücadele öncesinden beri Türkiye'ye karşı olumlu davranmışlardır. Bu davranışın nedeni Sovyetler için millî politikaları gereğidir.

1919 yazında Anadolu milliyetçileri ile Sovyet yöneticileri, uzaktan uzağa birbirlerine iyi niyetlerini ifade etmişlerdir. M.Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'ndeki konuşmasında Sovyetleri öven sözler söylemiştir. (318)

Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin de Sovyet Dışişleri "Müslüman Yakın Doğu Dairesi" başkanı Neriman Nerimanov'un imzasıyla Sivas Kongresi'nden iki gün sonra, 13 Eylül 1919'da "Türkiye İşçi ve Köylülerine" yayınladığı uzun bildiride İngiliz emperyalizmini ve İstanbul Hükûmeti'ni yermiş, hazırlanan Anadolu Millî Mücadelesi'ne "Rus İşçiler ve Köylüler Hükûmeti'nin kardeşlik elini uzatacağını belirtmişti. (319)

Kurtuluş Savaşının komutanları arasında ilk yazışmalarda Bolşeviklik ve Ruslardan yardım sağlamak konuları önemli bir yer tutmaktadır.

(317) Fahir Armaoğlu; 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara 1983, s.308.

(318) Konuşmanın metni için bkz. Nutuk c.III, s.929 (Belge 38)

(319) Bildiri için bkz. Yerasimos; a.g.e., Belge 34, s.130-133. Y.Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Anlaşmaları" Belleten c.XXX, s.117, 126-129. Karabekir; İstiklal Harbimiz, s.164. Mete Tuncay; Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925, Ankara 1978. s.96.

Bu dönemde, yardım konusunda siyâsal rejim bakımından yakınlaşmayı gerektireceği düşünülmektedir. (320)

Ancak komutanlar Sovyetlerle anlaşmadan önce İtilâf Devletleri'ni bu yanaşma tehdidiyle korkutarak yola getirmeyi de denemişlerdir. (321)

TBMM'nin açılmasına kadar geçen süre içinde Türklerle Sovyetler arasında bazı hazırlık temasları aranmıştır. İlişkiler gayri resmî kişiler aracılığı ile yapılıyordu. Bunlardan en önemlisi M.Kemal ile Rus Albayı S.M.Budienni arasındaki ilişkilerdi. (322) Ruslar bu arada başka bir heyeti de temaslarda bulunmak üzere İstanbul'a gönderdiler. Bu Kafkas Cephesi Kumandanı Charva Eliava idi. (323)

(320) Selahî Sonyel; a.g.m., s.660 M.Kemâl'in Karargâhında istihbarat ve siyaset şubesi müdürü Hüsrev (Gerede) Bey Havza'dan 7 Haziran 1919'da Karabekir'e yazdığı mektupta, "Bolşevikliğin İtilaf Devletlerini emperyalist istilâsına karşı güçlü bir unsur olarak dayandığının sevinçle anlaşıldığını ifade etmekte düşman taarruzlarına karşı mukabeleyi temin için silah, cephane, erzak almak cihetlerinin sağlam kazığa bağlamak lazımdır" demektedir. Karabekir; İstiklâl Harbimiz. s.59-61.

M.Kemal'in 23 Haziran 1919'da Karabekir'e gönderdiği telgrafın üçüncü maddesinde "Bolşevizmin sûretî telâkki ve tecellisi dahi müzâkere edilerek esasen Keşan, Orenburg vs. gibi ahali-i İslamiyye bunu kabul ederek diyânet, anane gibi işlerle zaten haberdâr olduğundan bunun memleket için bir mahzuru olmayacağı düşünüldü" denilmektedir. Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.56-57.

(321) Karabekir Paşa, Amerika ve Avrupalıları en iyi tehdit cümlesi mahvetmek isterlerse "Noktaî istinâdı bizzarur, şarkta arayacağımızdı" demektedir. Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.486.

(322) Hüsameddin Ertürk, M.Kemal Paşa'nın Havza'da Rus Albayı S.M. Budienni başkanlığında bir Sovyet Heyeti ile görüştüğünü yazmaktadır. Ertürk; a.g.e., s.338-342. Yine Fethi Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist faaliyetler 1910-1960., s.124'de bunu doğrulamaktadır. Öte yandan Yerasimos, gelen heyet başkanı'nın Budienni olamayacağını çünkü Budienni'nin anılarında o sıralarda "Volga kıyısında Çaritsin çevresinde çarpışmakta olduğunu heyetin Mustafa Suphi'nin Odesa'dan gönderdiği delegeler olabileceğini" belirtmektedir. Bkz. Yerasimos; a.g.e., s.108. Mete Tuncay; Türk-Sovyet İlişkilerinde Atatürk'le İlgili Olarak Uydurulmuş Bir Hikaye, Bilineceği Bilmek, İstanbul 1983, s.198-201.

(323) Cebesoy; Moskova Hatıraları, İstanbul 1955, s.60

Erzurum Kongresi sırasında Bolşeviklerle temasın Doğu Cephesi'yle yapılması kararlaştırıldı. Dr.Ömer Lütfi ve Dr.Fuat Sabit Moskova'ya gönderildi. (324)

Bolşeviklerle temas için gönderilen Dr.Fuat Sabit Bey'den ilk rapor 19 Ekim tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya ulaştı. Bu raporda Azerbaycan Hükûmeti'nin istikrâza razı olduğu ve bir murahhas yollayacakları bildirildikten sonra "Bolşeviklerle görüştüm. Bolşevizmin memleketimiz de tesisi için, sosyal, ekonomik hiçbir esas olmadığı gibi, halkın irfân ve an'anesi de buna muhalif olduğundan, hiçbir sosyal ıslahat talep etmeden nasıl yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardımın mümkün olduğunu ve ne miktara ihtiyaç olursa verileceğini temin ettiler" demektedir. (325)

Bakü'de bu temasın kimlerle yapıldığı raporda kayıtlı değildir.

Fuat Sabit Bey'in ikinci raporu 25 Ocak tarihini taşır. Karabekir Paşa'ya 26 Şubat'ta ulaşmıştır. (326)

Bu tarihlerde Bolşevikler henüz Kafkasya'ya nüfuz edememişlerdi. Gürcistan'da Menşevikler, Azerbaycan'da Müsavat ağırlıkla koalisyon, Ermenistan'da Taşnaklar iktidarda idi.

Azerbaycan, İngilizlere dayanarak Bolşeviklere cephe almıştı. Hükûmet Azerbaycan ordusunda görev almak üzere, Türkiye'den subay celbine çalışıyor, teşebbüs Bolşeviklere karşı mücadele amacına dayandığından İngilizler buna göz yumuyordu. Türkiye ise Millî Mücadele'de herbirine ihtiyaç duyulan subayların Türkiye dışına gitmesine muhalifti. (327)

8-9 Eylül 1919 gecesi İstanbul'da Bekir Ağa Bölüğünde tutuklu bulunan Halil Paşa ile Batum'da Ardahan kışlasında tutuklu olan Nuri Paşa, birbirlerinden habersiz kaçmışlardı.

Karabekir Paşa aynı gün meydana gelen bu olayların bir tesadüf olmadığı bunu İngilizlerin tertiplelediği fikrindeydi. Karabekir "Bolşeviklerin Kafkaslara inmesi halinde İngilizler, Menşevik Gürcü, Taşnak Ermeni ve Musavat Azerbaycan hükû-

(324) Feridun Kandemir; Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası İstanbul 1965, s.25.

(325) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.342
Feridun Kandemir, a.g.e., s.26-27.

(326) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.465.

(327) Gürün; Türk-Sovyet İlişkileri, s.19.

metlerinden oluşan bir cephe yapmak istiyorlardı. Halil Paşa Bakü'nün Türkler tarafından zaptıyla, Azerbaycan Hükûmeti'nin Nuri Paşa vasıtası ile teessüsünde Azeriler tarafından tanınmıştı. Bu iki zatın aynı gece, biri İstanbul'dan biri Batum'dan İngilizlerin elinden kaçabilmelerini tesadüfe atfetmek pek saflık olur." (328) diyerek fikirlerini açıklamaktadır.

Nuri Paşa, kaçışının ertesi günü Karabekir Paşa ile mektuplaşarak temas aradı ve Elviye-i Selâse'nin kurtarılarak burada bağımsız bir cumhuriyet kurulması düşüncesinde olduğunu bildirdi.

M.Kemal o sıralarda Anadolu üzerinde gözü olmayan Bolşeviklerle doğrudan doğruya bir anlaşma yapmayı yeğ tutuyordu. (329) İhtiyatlı davranılmasını öneren Karabekir ise, gerek Bolşeviklerle birleşmek, gerekse onlara karşı İtilâf Devletleri'nden yardım dilemek gibi iki önemli ve tehlikeli konunun ya da tarafsız kalma ihtimalinin büyük bir dikkatle incelenmesi gerektiğini ileri sürüyordu. (330)

Millî Mücadele'nin başlangıcında Anadolu'da Bolşevikliğin ne olduğunu bilen yok gibiydi. (331) M.Kemal dahil Bolşevikliğin kendilerine mahsus bir takım esasları olduğunu, bunların bütün açıklığı ve ayrıntılarını bilemediğini (332) söylemektedir.

Öte yandan bu sırada sosyalist bir düzenin nasıl işleyeceği, hatta işleyip işlemeyeceği Sovyetlerde dahi bilinmeyenlerle dolu bir tecrübe safhasındaydı. (333)

(328) Kazım Karabekir; Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı, İstanbul 1967, s.3 M.Müfit Kansu; Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber c.1, Ankara 1966, s.340

(329) M.Kemal'den Karabekir'e şifre telgraf, Ankara 1.3.1920, Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.418, Cevdet Kerim (İncedayı) Türk İstiklâl Harbi, İstanbul 1341 (1925), s.29-32.

(330) Karabekir'den M.Kemal'e şifre telgraf Ankara, 22.1.1920, Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.427-428.

(331) Bayur; "Mustafa Suphî ve Millî Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarda Akımlar" Belleten, c.XXXV, Sayı 140 (Ekim 1971) s.60 Kandırmir a.g.e., s.24.

(332) M.Kemal'in TBMM'de 24 Nisan 1920 tarihinde yapılan gizli oturumda yaptığı konuşma için bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, c.1, s.4.

(333) Sina Akşin; "Kurtuluş Savaşında ve Lozan'da İngiltere ve Fransa İle İlişkiler" Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunları, Sempozyumu 14-17 Ocak 1977, İstanbul 1977, s.126.

İlk Komünist Partisi, Türk sınırları dışında Mustafa Suphi tarafından Rusya'da kuruldu. Osmanlı ülkesinden kaçarak faaliyetlerine Rusya'da devam eden M.Suphi Aralık 1918'de Petrograd'daki uluslararası devrim toplantılarına katıldı. (334)

Anadolu'daki gelişmeler biraz daha değişiktir. 1920 yılında Maliye Vekili Hakkı Behiç ve tanınmış arkadaşları tarafından Yeşil Ordu adıyla Komünist bir grup kuruldu. (335)

Bu yeni grubun gayesi, Bolşevizmi İslâm örf ve adetleriyle birleştirerek Sovyet-Türk yakınlaşmasını sağlamaktı. Değişik siyasal grupları biraraya getiren Yeşil Ordu grubunda, Çerkez Ethem, Şerif Manatof gibi kişiler faaliyet göstermiştir.

Komünist faaliyet ve propagandanın kontrolden çıkan bir şekle dönüşmesi üzerine M.Kemal açık olarak Rusları gücendirmek istemedi. (336) Bütün bu faaliyetleri kontrol altına almak için resmi bir "Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurarak en yakın mesai arkadaşlarını bu fırkaya üye olarak kaydetti. Bunların arasında Tefvik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi, Kılıç Ali, Behiç ve Refik Koraltan bulunuyordu. (337)

Komünistlere karşı gösterilen hoşgörü fazla sürmedi. Aralık 1920'de Doğu'da Erimenilere karşı elde edilen başarıdan sonra M.Kemal, Yeşilordu ve Çerkez Ethem'e karşı harekete geçti. 6 Ocak 1921'de Çerkez Ethem yenilgiye uğratılarak Yunan saflarına kaçtı. İkincisi, Rusya'dan Türkiye'ye dönmekte olan Komünist Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon açığında denize atılarak boğuldular. (338)

Bolşevikler, askeri ve malî yardım bir taraftan, Komünist partilerle, ideolojik etkiler diğer taraftan olmak üzere bir de Kızılordu'nun yardımıyla Türkiye'yi, Sovyet Rusya'nın güvenlik sistemine komünist bir peyk olarak sokabileceklerini düşünmüşlerdi. Türkler, Sovyetlerle olan ilişkilerinde çok dikkatli dav-

(334) Kemal Melek; Doğu sorunu ve Millî Mücadele'nin Dış Politikası, İstanbul 1978, s.50.

(335) Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu; "Atatürk'ün Kapatmıştı Kızıl Teşekkül Yeşilordu", Türk Kültürü, Sayı 49 (Kasım 1966) s.62-74, Tuncay; a.g.e., s.74-80
Kandemir; a.g.e., s.9-21

(336) Sabahattin Selek; Anadolu İhtilâli, İstanbul 1965, s.212.

(337) Kemal H. Karpat, Turkey's Politics, (Princeton, N.J. Princeton University Press 1955), s.350-355.

(338) Tuncay; a.g.e., s.121.

randılar. Zorunlu oldukları için Sovyetlerden yardım istemişlerdi. Anadolu'nun parçalanması karşısında yapabilecek başka bir yol yoktu. Sovyetleri memnun etmek için Anadolu'da Komünist Partisi kurmuşlar ve komünist etkisi altında kaldıklarını zannetmişlerdi. Fakat Türkler, kendilerini güvenlik içinde hissedince Komünist Partisi ve fikirlere karşı harekete geçmişlerdir.

4. İttihatçı Subayların Millî Mücadeleye Karşı Tutumları ve Bu Konuda Sovyet Yaklaşımı

İttihat ve Terakkî Partisinin lider kadrosunu oluşturan Enver, Talât ve Cemal Paşalar 1-2 Kasım 1918 gecesi bir Alman gemisiyle İstanbul'dan gizlice ayrılmış, önce Sivastopol'a oradan da Berlin'e gitmişlerdi. Osmanlı Hükûmeti bu olay üzerine Alman Hükûmeti'ne başvurarak bu üç liderin iade edilmelerini istedi. Bu isteğin reddedilmesi üzerine Osmanlı Hükûmeti 26 Kasım'da bir divanı harb (339) oluşturarak üç lideri giyaplarında idama mahkum etti. Böylece birinci Dünya Harbi'nin bütün sorumluluğunu tanıyan bu üç lider bundan sonraki yaşamlarını yurt dışında geçireceklerdir. Ancak yurt dışında, yaşamları boyunca önemli şahsiyetler olmaları nedeniyle çeşitli olaylara karışacaklardır.

İttihatçı subayların Bolşeviklerle ilişkileri Almanya'da başladı. Sola eğilimli İslâmların burada Talât Paşa tarafından bir Doğu Kulübü etrafında birleşmeleri ve gaye olarak ta İngilizlerle mücadeleyi hedef tutmaları onları Bolşeviklere daha da yakınlaştırmıştı. Almanya'da, ateşli bir bolşevik olan Karl Radek ile görüşen itttihatçılar, Rusya'ya gitmeye karar verdiler. (340) Yurt dışındaki itttihatçılar yaptıkları temaslar sonucu Rusya ile ortak hareket etmeyi plânlarken yurt içindeki itttihatçılar da aynı düşüncüyü paylaşıyorlardı.

(339) Jaeschke; Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara 1970, s.7

(340) İ.Tekeli ve Selim İlkin; "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile M.Kemal'in mektuplaşmaları" Belleten c.XLIV, Nisan 1980, s.316.

Ali Fuat Paşa hatıralarında, Talat Paşa'nın M.Kemal Paşa'ya yolladığı bir mektuptan bahsederek şunları yazar: "...Talat Paşa, Berlin'den M.Kemal Paşaya bir mektup yollamıştı. Bu mektupta....Berlin'de esir bulunan Bolşevik reislerinden bazılarını Alman Hükûmeti'nin müzakeresi ile kurtarmaya muvaffak olduğunu, bunlardan Rus Bolşevik Hükûmeti'nin Anadolu Millî Hareketi'ne yardım vaadi aldığından bahsediyordu. Bu hususun Bolşevik Hükûmeti nezdinde takibi maksadıyla Enver ve Cemal paşalarla Azmi Beyi Rusya'ya gönderdiğini anlatmaktadır. A.Fuat Cebesoy; Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s.42.

Enver ve Cemal Paşalar Moskova'ya ulaştıktan sonra TBMM reisi Mustafa Kemal'e mektuplar gönderdiler. Bu mektuplar incelendiğinde ittihatçıların Millî Mücadeleye bakış açılarını öğrenmek mümkündür. Cemal Paşa 3 Haziran 1920 tarihinde ilk mektubunu yazdı. Cemal Paşa mektubunda Berlin'den Moskova'ya geldiğini, Sovyet yetkilisi Radek'le görüştüğünü Sovyet Hükûmeti'nin M.Kemal Paşa'nın harp malzemesi yardım teklifine olumlu cevap verdiğini, kendisinin Hindistan ve Afganistan'da İngilizlere karşı ihtilâller düzenlemek düşüncesinin Sovyetler tarafından uygun görüldüğünü yazmaktaydı. Ayrıca yardım konusunda, Moskova'ya hemen bir temsilci gönderilmesini isteyerek bunun ne kadar çabuk yapılırsa işlerin o kadar çabuk halledileceğini de belirtiyordu.

Cemal Paşa, 11 Haziran 1920 tarihli (ikinci) mektubunda Afganistan ve Hindistan'da yapacağı çalışmalarından bahsederek M.Kemal Paşa'dan bazı subayların gönderilmesini istiyordu.

Enver Paşa'da 26 Ağustos 1920 tarihinde M.Kemal'e bir mektup yazmıştır. Mektubunda Moskova'da yetkililerle görüştüğünü ve İngiltere aleyhinde bizimle beraber çalışmaya niyetli olduklarını ifade eder. (341)

Enver Paşa bu ilk mektubunu yazdığı günlerde Doğu Milletleri Kurultayı'na katılmak üzere Moskova'dan hareket ediyordu. Oradan da M.Kemal Paşa'ya bir mektup yazmıştır.

Bunu ters bulan Paşa, ona Azerbaycan'a giderek oradan Türkiye'ye yardım sağlamasını telkin etmiştir. (342)

Eylül ayı içinde Halil Paşa Erzurum'a gelmiştir. Sivas'ta M.Kemal ile görüşen ve kendisine Türkiye'de bir görev veril-

(341) Enver ve Cemal Paşaların M.Kemal ile yazışmaları hakkında bkz.

Atatürk Özel Arşivinden seçmeler II, Gnkur.Yayınları, Ankara 1992.

(342) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.180-183.

mesi halinde bunun birtakım sorunlar doğuracağını anlayan Halil Paşa, Azerbaycan'a gitmeye karar verdi. (343)

Karabekir Paşa, Halil Paşa'nın Çerkez kıyafetiyle 23 Eylül'de Nahçıvan'a geçmesini sağlamıştır. (344) Bu şekilde İttihat Terakki Komutanlarından ikisi sahneye çıkmış oluyordu.

Burada ilginç bir durum söz konusu olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonlarında Kafkasya'da kurulan devletlerin bağımsızlıklarını koruyabilmeleri için, onları Bolşevik'lere karşı destekleyen Türkiye, bu defa politikası icabı onların Bolşeviklerle işbirliği yapmaları, Bolşevikleşmeleri doğrultusunda bir tutum içindedir. (345)

Ancak Azerbaycan, millî menfaatlerini Türkiye'nin menfaatleri ile bir görmüyordu. İngiltere ve ABD'ye dayanarak,

(343) Halil Paşa anılarında "görevinin Türkiye ile Sovyetler arasında bir sınır kurmayı sağlamak olduğunu belirttiğinden sonra, Moskova'da Hariciye Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahanla tanıştığını anlatarak şöyle devam etmektedir. ".....en acil ihtiyacın para ve cephane olduğunu söyledim. Anadolu'da yeter miktarda tüfek ve top varsa da sürekli muharebeler neticesi azaldığını biliyordum. Geçen harp'te Kafkasya Cephesi'nde ve Almanya Cephesi'nde Rusların eline hayli mavzer cephanesi ve sahra topu mermisi geçmişti. İlk olarak bu cephanenin sevkine karar verdik. Aradan çok geçmeden piyade ve topçu mühimmatının Karadeniz üzerinden motorla sevkine başlandı. Ruslar depolarda mevcut 500.000 kadar Japon tüfeğini Türkiye'ye göndermeyi teklif ettiler. Ancak bir orduda muhtelif çaplı tüfekler bulundurmaya taraftar olmadığımından bunların yerine (bunların çapı 6 mm) Türk tüfeklerinin çapında olan Alman tüfek ve cephanesini tevcih edeceğimi bildirdim. Para hesabına gelince altının her yerde olduğu gibi Türkiye'de de rağbet göreceğini söyleyerek yapılan tartışmalar sonunda şimdilik 23 Milyon Rus altını gönderilmesi kararlaştırıldı. Akşam 16 Aralık 1967

Moskova ile Ankara arasında tek kişi olarak irtibatı doğru bulmuyordum. İlişkilerin daha uygun bir hale sokulması için birkaç iktisatçı ve askerden oluşan bir heyetin teşkil edilmesini Ankara'ya teklif ettim. Böyle bir heyetin hazırlandığını bildirdiler. Altın ve cephaneyi Karabekir Paşa'nın Kurmayına Kâzım Karaköse'ye teslim ederek Moskova'ya dönmeye karar verdim. Akşam 17 Aralık 1967

(344) Karabekir; Enver Paşa ve..... s.8. .
Kandemir; a.g.e., s.26.

(345) Swietochowski; a.g.e., s.214, Gürün; Türk-Sovyet İlişkileri, s.20-21.

Gürcistan'la bir konfederasyon kurarak Bolşevikleşmeyi önlemeye çalışıyordu. Bu durumda Ruslardan bağımsız, Bolşevikleşmemiş bir ülke olarak yaşamak isteyen Azerbaycan'ın Türk görüşünü benimsemesi beklenemezdi.

Bu dönemde Sovyetlerle ilişki kurma girişimlerinde Karakol Cemiyeti önemli rol oynamıştır. Karakol Cemiyeti'nin üyesi olan Bahâ Sait (346) Bakü'ye gönderilmiş ve burada 11 Ocak 1920 tarihinde Avrupa emperyalizmine karşı ortak direniş ve müdâfaa ile Bolşevizm prensiplerinin ülke içinde yaygınlaşması ve desteklenmesini kapsayan bir anlaşma yapmıştır. (347)

Buna göre ülke içindeki ve dışındaki ittifakçılar, bütün İslâm Dünyası'nı İngilizlere karşı ayaklandırmak vazifesini üzerlerine alıyorlar, buna karşılıklı Rusya, Milli Mücadele'yi para, silah ve cephane olarak desteklemeyi taahhüt ediyordu. Aynı zamanda ittifakçılar Rusya'nın bu sırada Bolşevikleştirmeye çalıştığı Kafkasya ve Azerbaycan'daki hükümetleri tasfiye hareketlerine yardım etmeyi de üstleniyordu. Yapılan temaslar sonunda, Bolşeviklerin Türkiye'ye yardım etmek istedikleri anlaşılıyordu. Ancak ilk aşamada bu yardım malî yönden yapılabilirdi. Çünkü iki ülke arasındaki karayolu Gürcistan ve Ermenistan gibi Kafkas devletlerince kapatılmıştı. Sovyet Rusya yardımının sağlanabilmesi için Kafkas engelini ortadan kalkması gerekiyordu.

Bu dönemde milliyetçi önderleri düşündüren iki önemli nokta vardı. 1) Kafkaslara doğru ilerlemekte olan Bolşeviklere karşı İtilâf Devletleri'nin yardımını sağlamak. 2) Anadolu topraklarını işgallerinde bulunduran İtilâf Devletleri'ni yurt dışı etmek için Bolşeviklere yanaşmak.

Bu defa da kurultay çalışmaları ile, Komüntern başkanları ile yaptığı görüşmeler hakkında bilgi veren Enver Paşa, Azer-

(346) Baha Sait için bkz. Tevetoğlu, a.g.e., s.282

(347) Anlaşmanın metni için bkz. Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.591, Yerasimos; a.g.e., s.134 (Belge 35) Gürün; Türk Sovyet İlişkileri s.124-207. Yapılan bu anlaşma hazırlayanların yetkisizliği nedeniyle M.Kemal tarafından kabul edilmemiş ve Karabekir bu konuda uyarılmıştır. Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.594.

Râsih Nuri İleri; Atatürk ve Komünizm, İstanbul 1970, s.90-100.

Fethi Tevetoğlu; Millî Mücadele'de Kuruluşlar, Ankara 1988, s.46-48
Kandemir; Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Fırkası ve Sonrası
İstanbul 1965, s.36-38.

baycan'ın bir ordu kurmak istediğini, ama Rusların ancak bir t mene izin verdiklerini, orada Osmanlılardan teşkil edilecek bir kuvvetle birlikte Kafkasya'dan bir süvari alayının yardım için Türkiye'ye gönderilebileceğini söylediklerini belirterek, şöyle devam ediyordu:

"....Anadolu'ya gelecek Hristiyan Kızılordu'nun olumsuz etki yapacağını düşünerek, Sovyet H k meti ile anlaşılabildiğim takdirde Dağıstan ve Kafkasya'dan 2 tümen süvari teşkil ederek ilkbaharda size yardım teminine çalışacağım!" Bundan sonra Anadolu için silah, cephane ve para temini için neler yaptığını anlatıyordu. (348)

M.Kemal Paşa 1920 tarihinde Talât, Enver ve Cemal Paşa'lara birer cevap vermiştir. M.Kemal bu cevaplarında onları incitmeden yaptıkları çalışmalar için hem teşvik hem teşekkür eden bir ifade kullanmış ve Anadolu içindeki mücadelelerin dışında kalmalarını kibar bir yolla dile getirmiştir. (349)

Kasım 1920'de Moskova'ya elçi olarak tayin edilen A.Fuat Paşa, Moskova Hatıraları isimli kitabında, Enver Paşa ile uzun uzun sohbet ettiğini ve çeşitli sorunları konuştuklarını anlatır. Ona göre, Enver Paşa ve arkadaşları iyi niyetle Ruslarla anlaşmak isterken onların gizli maksatlarını da öğrenmişlerdi. Buna rağmen ş hretlerine güvenerek İngiliz emperyalizmine karşı Ruslardan yardım alarak bir cihat açmak istiyorlardı. Böylece anavatana hizmet etmiş olacaktı. (350)

Sovyetlerin onlardan faydalanması hususunda ise ş nları söylemektedir. "Sovyet Rusya H k meti bunlardan iki şekilde istifade etmeyi düşünmüştü. Biri mütereddid durumda bulunan İslâm alemi ve Şark milletlerine Enver Paşa ve arkadaşlarını göndererek İstiklâl ve Hürriyet vereceklerini vaad ederek hem Orta Asya ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin hem de bolşevizmi takviye etmekte. Diğeri ise, Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk Ordusu'nun takviyesi maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas S varilerinin arkasında III.Enternasyonel'e bağlı ve kendilerinin kurdukları Türkiye Komünist Partisi Teşkilâtı'nı Anadolu'ya sokarak Ankara H k meti ile Enver Paşa tarafları arasında çıkması muhtemel ihtil flardan faydalanmak kendilerine bağlı Şura H k metleri kurmaktı. (351)

(348) A.Fuat Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.53, Halil Paşanın Hatıraları Akşam, 17 Aralık 1967,

(349) Gürün; Türk-Sovyet İlişkileri, s.46.

(350) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.206.

(351) a.g.e., s.206-207.

Enver Paşa, Bakü Şark Kurultay'ından sonra alınan karar gereği hazırladığı programın esası olarak idareyi halka götürecek olan bir Halk Şûra Fırkası'nın resmen Anadolu'da kurulması işine girmişti. Kendisini de Anadolu Millî Hareketi'nin temsilcisi olarak ilan etmişti. Halbuki Ankara Hükûmeti kendisine bu konuda bir yetki vermiş değildi. Enver Paşa bundan sonra, sürekli Anadolu'ya geçmek; Millî Mücadeleyi yönetmek arzusuyla bazı çalışmalara başladı.

B. TBMM'NİN DOĞU SİYASETİ VE ERMENİSTAN SORUNUNUN HALLİ

1. Türk-Sovyet İlişkilerinin Resmen Başlaması

Birinci Moskova Görüşmeleri :

Sovyet Rus Hükûmeti'nin muhtelif yollardan Türkiye ile temas aramaları hatta Anadolu inkılâbı ile ilgileri bulunmayan kimselerin Ankara namına müzakereye girişmeleri üzerine, bu temasları yalnız bir kanala toplamak, resmî ve selahiyetli şahsiyetlerle müzakerelerin yapılması ve mümkün olan müsait şartlarla bir anlaşmaya varılması gerekiyordu.

TBMM'nin 5 Mayıs'ta yaptığı ilk toplantıda karşılaştığı en önemli meselelerden biri müttefiklere ve Yunanlılara karşı girişilecek mücadelede Türkiye'nin yalnız kalmamasını temin idi. O sırada emperyalizmi tenkid ve gizli emperyalist anlaşmaları tek taraflı olarak hükümsüz ilân eden Sovyet Hükûmeti de Türkiye gibi, batılı devletlerin tehdidi altında bulunuyordu. Bu yüzden Ankara Hükûmeti en tabii müttefik olarak Sovyetler Birliğini görmüştü. Sovyet Hükûmeti'nin dostluğunu sağlamak ve mümkün olduğu takdirde bir ittifak anlaşması yapılmasına karar verildi. (352)

Heyet, Hâriciye Vekili Bekir Sami Bey, İktisat Vekili Yusuf Kemal, Doktor Albay İbrahim Tali, Lazistan Mebusu Osman, Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Beylerden oluşuyordu. (353)

Ankara Hükûmeti bu suretle ilk defa Bolşeviklerle siyasi münasebetlere girmiş oluyordu. Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin görevi, Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imzala-

(352) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.61. Y.Kemal Tengirsenk; Vatan Hizmetinde, İstanbul, 1967, s.146, Yarasimos; a.g.e., s.150.

(353) Abdülhamit Akşin; Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara 1991, s.66.

mak ve ihtiyacımız olan para ve harp malzemesi temin etmek-
ti. (354)

Aramızda henüz dostluk münasebetleri kurulamadığından Taşnak Ermenistan ve Menşevik Gürcistan topraklarından geçerek Kars-Gümrü-Tiflis-Bakû demir yoluyla Moskova'ya gitmek imkansızdı. Bu arada 28 Nisan 1920'de Sovyet Kızılordusu Azerbaycan'ı işgal etmişti. Bunun üzerine İngilizler de Batum yolunu kapattılar. (355)

Bu d r mda 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket eden Türk heyeti, dolambaçlı bir yol takip ederek Trabzon üzerinden denizyolu ile Karadeniz'e geçti ve Moskova'ya ancak 65 günde ulaşılabildi. (356)

Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya geldi. 24 Temmuz'da Sovyet Hâriciye Komiseri Çiçerin tarafından kabul edildi. Kabul esnasında Komiser Yardımcısı Karahan da bulunuyordu.

Çiçerin; Cemal ve Halil Paşalarla lüzumlu esasların tesbit edildiğini, teferruatının da Türk murahhasları ile kararlaştırılabileceğini söyledi. Bunun  zerine Bekir Sami Bey, Cemal ve Halil Paşaların TBMM tarafından resmen vazifelendirilmediklerini, buna bağlı olarak teşebbüs ve taahhütlerinin sırf şahsi bir mahiyet taşıyabileceği cevabını verdi. (357)

Türk heyeti 24 Temmuz akşamı Karahan ile de ayrı bir g r   me yaptı. Yapılan g r   melerde, muhtaç bulunduğumuz silâh ve mühimmatın Anadolu'ya biran önce nakledilmesi için kapalı olan Ermenistan yolunun açılması isteniyordu.

Karahan ise, Lehistan meselesinin ehemmiyeti üzerinde durarak oradan kuvvet celbi ile yolun açılmasının g   olduğunu

(354) Mehmet G n  bo , Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, Ankara 1990, s.15.

(355) Yerasimos; a.g.e., s.149.

(356) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.61-62, Ak ın; a.g.e., s.46. Haluk G rsel; Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri İstanbul, 1968, s.184. Ayrıca bu yolculuk hakkında bkz. Tengir enk; a.g.e., s.147-150. Golo lu; a.g.e., s.264.

(357) 27 Mayıs 1920 tarihinde Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr.Bahattin   kir ve Bedri Bey'ler, Almanya'dan Moskova'ya gelirler. Daha  nce 16 Mayıs'ta Halil Paşa ve Fuat Sabit Beyler de Moskova'ya ulaşırlar. Böylece ilişkisizlikten pe pe e kurulan temaslar çelişkiler doğurur.

ve Ermenistan'a karşı sebepsiz bir taarruzun batı ve Amerika üzerinde fena bir tesir bırakacağını, Ermeni Hükûmetinin nezdine gönderilen sefâret heyetinin hududu geçmesine muvafakat etmediğini, siyasî teşebbüslere başlanıldığından bir iki hafta içinde yolun açılmasından ümit var olduğunu söyledi. (358)

4 Ağustos 1920 tarihinde Türk heyeti Karahan'la ikinci mülâkatını yaptı. Karahan ilk önce Türk-Sovyet birliklerinin Nahçıvan'da karşılaştıklarını müjdeledi. (359) Ancak gönderilen altınlara el koydukları için Ermenilere bir ültimatoluk çekildiğini ve yolun birkaç güne kadar açılacağını ekledi. Bununla birlikte Ankara Hükûmeti'nin 7 Temmuz'da Ermeni Hükûmeti'ne gönderdiği ve Brest-Litovsk Antlaşması sınıra çekilmesini istediği notayı uygun bulmadığını, çünkü bu antlaşmanın artık geçerli olmadığını bildirdi.

Antlaşma konularına gelince Türkiye'ye askerî yardım yapılabilmesi için bir askerî komisyon kurulmasını önerdi. Türk heyeti bunu kabul etmekle birlikte Moskova'ya yalnız yardım istemeye değil, bir anlaşma imzalamaya geldiklerini hatırlattı. Bu arada Bahâ Sait'in Bakü'de imzaladığı anlaşmayı tanımadığını açıkladı. Karahan da bu anlaşmayı memnurlukla karşıladığını belirtti. (360)

Türk Heyeti bundan başka Kızılordu ile Anadolu Ordusu arasındaki ilişkinin sürekli olabilmesi için Sarıkamış ve Şahtah-tı'nın Türkler tarafından işgâl edilmesi gerektiğini belirtti. (361)

Bekir Sami Bey yapılan bu görüşme sonunda Ankara'ya gönderdiği raporda, Sarıkamış'ın işgâlinde Sovyetlerin bir sakınca görmediklerini belirtti. (362)

13 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'da ilk Türk-Sovyet resmî görüşmesi yapıldı. Ancak Türk heyeti bu görüşmede Sovyet Hükûmeti'nin 10 Ağustos'ta Tiflis'te Ermenistan Cumhuriyeti ile anlaşma imzaladıklarını öğrendi. Bu anlaşma o günün şartlarında yapılabilecek en iyi anlaşmadır. Zira bu

(358) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.63, Yerasimos; a.g.e., s.166, Tengirşenk, a.g.e., s.151-152.

(359) Bu konuda bkz. Ünüvar; a.g.e., s.39-49.

(360) Tengirşenk; a.g.e., s.158-161.

Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.64-66.

(361) Yerasimos; a.g.e., s.167.

(362) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.66-68.

sayede hiçbir çatışma olmadan bir ulaşım yolu açılmış oluyordu. Anlaşma gereğince Karabağ, Zengizor ve Nahçıvan Sovyetlerin geçici denetimi altında kalacak Gümrü-Şahtahtı demiryolu ise yalnızca sivil malzeme aktarımına açık olacaktı. (363)

Aynı toplantıda Ermenistan sorunu da gündeme geldi. Çiçerin, Anadolu Ermenilerinin yerleşmesi için Van, Bitlis ve Muş vilâyetlerinin bazı kısımlarının ayrılması konusunu Halil Paşa ile görüştüklerini anlatmaktadır.

Türk Heyeti, Ermenilerin Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunlukta olmadıklarını bildirdi. Çiçerin ise Anadolu'da yayılmış, sürülmüş ya da Kafkasya'ya sığınmış Türkiye Ermenilerinin Erivan Cumhuriyeti ile birleştirilebilecek bir yere yerleştirilebileceğini ve oradaki Müslüman halkın Anadolu'nun diğer taraflarına aktarılabilirliğini öne sürdü. Sorun bu toplantıda bir sonuca bağlanamadı.

Türk temsilcileri Moskova'ya bir anlaşma imzalamak için geldiklerini tekrar hatırlatarak bu anlaşmayı imzalayacak bir komisyonun kurulmasını istediler. Çiçerin bu öneriyi kabul etti. Aynı gün Türk heyetine konuya ilişkin bir nota gönderdi. (364)

Bekir Sami Bey bu görüşmeleri Ankara'ya bildiren raporda Sovyetlerin Türkiye'ye yardım etmek ve onu desteklemek niyetinde olduklarını, ancak Polonya ve Kırım'da Beyaz Rus Generali Wrangel'in açtığı cephelerle uğraştıklarını, bu arada Azerbaycan'daki Sovyet düzenine güvenmediklerinden başlarına bir de Ermenistan ve Gürcistan belasını çıkarmaktan çekindiklerini yazdı. (365)

13 Ağustos toplantısından çok kötümser çıkan Türk heyeti hemen Lenin'le bir görüşme yapmak istedi ve ertesi günü onu görmeye gitti. Görüşme genel konularda kalmakla birlikte Lenin, Ermenilerle yapılan anlaşmanın bir başarı sayılamayacağını belirterek değiştirilmesi gerektiğini kabul etti. Sorunların

(363) Yerasimos; a.g.e., s.165. bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Gotthard Jeaschke; "Die Sowjetisie rung Armeniens": Mitteilungen der Ausland Hochschule am der Universität Berlin" Yıl 39, Kısım 2, "Batı Asya Çalışmaları", Berlin 1936.

(364) 13 Ağustos görüşmeleri için bkz. Cebesoy; Moskova hatıraları, s.68-72. Tengirşenk, a.g.e., s.162. Yerasimos; a.g.e., s.246, Belge 47.

(365) 14 Ağustos 1920 tarihli Bekir Sami Bey'in raporu hakkında bkz. Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.74-75.

Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet düzeninin yerleşmesi ile çözüleceğine işaret etti. (366)

Çiçerin'le yapılan toplantıda oluşturulması kararlaştırılan komisyon, çalışmalarına 17 Ağustos'ta başladı. Ayın 24'ünde ilk sekiz madde komisyon üyeleri tarafından parafe edildi. Anlaşmanın tamamlanması için 4 madde kalmıştı. Posta, telgraf ilişkileri bir ticaret anlaşması yapıncaya kadar geçici ticaret ilişkileri, tutsak değişimi ve Rus Müslümanlarının Türkiye'ye göçü.

Bu arada Rus heyeti Başkanı Sabanin'in başka yere atanması gerekçesi ile görüşmeler durdu. (367) Çiçerin, Ermenistan hakkındaki önerisinden vazgeçmemiş, Türk heyeti de bu konuda kesin bir cevap vermemiştir.

28 Ağustos 1920'de yani anlaşma maddelerinin imzasından birkaç gün sonra Bekir Sami Bey Çiçerin'le uzun bir görüşme yaptı. (368)

İlk önce bazı ayrıntılar saptandı. İtilâf Devletleri'nin her iki tarafa yapacağı önerilerin taraflarca birbirlerine bildirilmesi Karadeniz'deki deniz ulaşımının kıyı devletlerinin düzenleyeceği bir konferansta görüşülmesi, silâh ve para yardımının ilk bölümünün heyetle birlikte Moskova'da bulunan Osman Bey'le gönderilmesi gibi.

Çiçerin bunlardan başka anlaşmanın geri kalan dört maddesinin görüşüldüğünü ve birkaç gün içinde cevap verileceğini bildirdi.

Yolun açılması konusunda, gerekirse Nahçıvan yolunu kuvvet yoluyla açık tutacaklarını ve Sarıkamış ile Şahtahtı'nın Türkler tarafından işgal edilmesini kesinlikle kabul ettiklerini açıkladı. Ayrıca Çiçerin, Ankara Hükûmeti'ne İtalya'dan silâh satın alması için para vermeyi kabul ettiklerini bildirdi.

Ancak Bekir Sami Bey bu noktada anlaşmanın birinci maddesine değinerek, buradaki "Türkiye" kelimesinin Misâk-ı Millî sınırlarını ve dolayısıyla Elviye-i Selâse'yi kapsadığı görüşünü savundu. Bu görüş Brest-Litovsk Antlaşması ile ilgili

(366) a.g.e., s.74-75.

(367) Tengirsenk; a.g.e., s.178-182, Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.81.

(368) Bekir Sami, görüşmenin Çiçerin'in isteği üzerine yapıldığını M.Kemal'e yazdığı 30 Ağustos 1920 tarihli raporunda belirtmektedir. Ancak Y.Kemal Tengirsenk anılarında bunun tersi olduğunu yazmaktadır. Tengirsenk; a.g.e., s.164-165.

idi ve Sovyet Hükûmeti silâh zoru ile bir ültimatom olarak imzaladıklarından dolayı tanımadıkları bu anlaşmadan bahsedilmesinden hoşlanmadı. Çiçerin, Bekir Sami Bey'in görüşlerine karşı, halk çoğunluğuna dayalı sınırlardan bahsetti ve tartışma Ermenistan meselesine gelip takıldı. Her iki taraf bilinen görüşlerini tekrarladı. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, bu kararın sorumluluğunu yüklenemeyeceğini Ankara'dan talimat almak zorunda olduğunu bildirdi. (369)

Çiçerin-Bekir Sami görüşmesinden birkaç saat sonra askerî uzmanların ilk toplantısı yapıldı. Ertesi gün Türk heyetinin Askerî Danışmanı Seyfi Bey, raporunda 200 bin tüfek, 5 milyon fişek, 400 top, 75 bin mermi, 500 mitralyöz, 100 kamyon, 100 bin asker elbisesi, ayda 600 ton benzin ve birçok malzeme istedi. (370) Ayrıca Moskova'dan 2 Eylül'de ayrılan Yusuf Kemal Bey beraberinde bir milyon altın ruble ve bir vagon mavzer fişegi götürdü. Sekiz vagon da Moskova garında hazır vaziyetteydi. Bunları göndermeyi Osmân Bey üstlendi. (371)

Ağustos ayı boyunca Moskova'da görüşmeler devam ederken Ankara Hükûmeti'nin Sovyetlere karşı tutumu değişmeye başladı. Özellikle Bekir Sami Bey'in 4 Ağustos'ta yazdığı ve Sarıkamış'ın işgâl edileceğini bildirdiği raporun Ankara'ya ulaşmasından sonra yapılan meclisin 14 Ağustos tarihli toplantısında, M.Kemal Türk-Sovyet ilişkilerini anlatan uzun bir konuşma yaptı. M.Kemal bu konuşmasında, Polonya cephesinde karşılaştıkları güçlüklerle rağmen Sovyet Hükûmeti'nin yolun açılması ve Türkiye'ye yardım edilmesi için ellerinden geleni yaptıklarından bahsetmekteydi.

Ancak, Bekir Sami Bey'in 14 Ağustos tarihli raporunun Ankara'ya ulaşması ile vaziyet değişti. Bu raporda 13 Ağustos toplantısında Çiçerin'in Van ve Bitlis konusunda istekleri ve Sovyet-Ermeni anlaşması hakkında bilgi vardı. Ankara'da şok etkisi yaratan bu rapor üzerine 2 Eylül'de Bekir Sami Bey'e

(369) Tengirşenk; a.g.e., s.164-171. Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.82-86. Yerasimos; a.g.e., s.172.

(370) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.78-79.

(371) Tengirşenk; a.g.e., s.178-182.

verilmek üzere bir hükûmet kararı hazırlandı. (372) Bu karar Ankara Hükûmeti'nin Sovyet Rusya'ya karşı sürdürdüğü politikanın alt-üst olması demektir.

Bu durumda Moskova görüşmeleri kesintiye uğradı.

2) Bunalım dönemi-Ermeni Harekatı ve Gümri Antlaşması

Brest-Litovsk anlaşması ile bağımsızlığını başaran Ermenistan Hükûmeti, Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu ve Ermenistan'da bulunan Türklere karşı düşmanca bir vaziyet aldı. Özellikle Birinci Dünya Harbi sırasında Türkiye'den kaçan Ermenilerin kurdukları çeteler, Türk halkına zulm ve işkence etmeye başladılar.

Bekir Sami Bey heyeti Moskova yolunda iken 1920 Haziranında Ermeniler, Kafkasya'daki Türk azınlıklarına karşı zulme başladı. Müttefiklerin kendilerine terkettikleri Kuzeydoğu Anadolu'ya işgale giriştiler.

Türk kuvvetleri Mondros Mütarekesi'nden sonra Kafkasya'yı boşaltırken birçok yerlerde bölgesel Türk Hükûmetleri kurul-

(372) Kararın metni için bkz. Yerasimos; a.g.e., s.245-251, Belge. 49 Ankara Hükûmeti'nin böyle bir karar almasında sadece Bekir Sami Bey'in 14 Ağustos tarihli raporu etkili olmamıştır. İçinde bulunan vaziyet incelendiğinde bunun pek çok sebebe dayandığını görmekteyiz.

Birincisi; Millî Mücadele yöneticilerinin büyük çoğunluğu Türk-Sovyet yakınlaşmasına karşı idi. Anadolu hareketinin başarıya ulaşması için bu yakınlaşmayı bir zaruret olarak gören M.Kemal, en ufak bir pürüzde onlarla karşı karşıya geliyor ve bazen gerilemek zorunda kalıyordu.

İkincisi; İtilaf Devletleri Ankara ile Moskova arasını açmak için Sevr Antlaşması'nı hazırlama ve uygulama çabasında idiler. Öte yandan Anadolu hareketi içerisinde batı yanlısı olanları yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Nitekim Ankara Hükûmeti ile Fransızlar arasında Adana cephesinde bir bırakışma imzalanmış ve bu Türk-Sovyet ilişkilerine geçici bir süre de olsa gölge düşürmüştür.

Bir üçüncü neden; Türk'çü görüşlerin, doğuya doğru yayılma emelleri ve bu emellerin Kafkaslardaki unsurlar tarafından desteklenmesidir.

Yine Türk-Sovyet ilişkilerinin İttihat ve Terakki ileri gelenleri tarafından başlatılması ve bunların aracı görevlerinin sürdürülmesi, Sovyet yöneticilerinin İttihatçıları M.Kemal'e karşı kullanabileceği kuşkusunu Türk-Sovyet ilişkilerini sürekli olarak tedirgin etmiştir.

muştı. Ermeniler 1920 yılı Haziran'ında giriştikleri saldırılarda bölgesel hükümetlerden biri olan Oltu'yu işgal ettiler. Bunun üzerine TBMM Hükümeti Hariciye Vekâleti olayı 7 Temmuz 1920'de Taşnak Ermeni Hükümeti nezdinde protesto etti. Ancak Ermeniler tecavüzlerini durdurmadılar. (373)

Doğu'daki Ermeni saldırısı, 22 Haziran'da Batı cephesinde başlamış bulunan Yunan saldırısı ile aynı zamana rastlar. Türk kuvvetlerinin aynı zamanda her iki cephede de savaş durumunda olmasını mahzurlu gören M.Kemal, bazı Türk kumandanlarının Haziran ayı içinde Ermenilere karşı harekete geçilmesini istemelerine rağmen bu hareketi geciktirmekte fayda görmüştür. (374)

Gerçekten o sırada Türkiye'nin askerî ve siyasî çıkarları bunu gerektiriyordu. Ermenistan'a karşı o sırada girişilecek mukabil bir hareket iç ve dış tehlikeler doğurabilirdi. Dış düşmanlara karşı savaşan Ankara Hükümeti, millî harekete karşı direnen iç kuvvetlerle de savaşmak durumundaydı. Diğer taraftan o sırada Ermenistan'a karşı girişilen bir hareket İngilterenin fiili müdahalesine de neden olabilirdi. Öte yandan Bolşeviklerle ilişkiler kesin bir biçim almamıştı ve Türk askerî gücü de yeterli değildi. (375)

Doğu'da bir Ermenistan taarruzunun gelişebileceği gözönüne alınarak 9 Haziran 1920 tarihinde Erzincan, Erzurum ve Van'da seferberlik ilan edildi. (376) Ermenistan üzerine harekât, Eylül ayında gerçekleştirildi.

Bu süre içinde 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri arasında Sevr Antlaşması imzalandı. Antlaşma gereğince Ermeniler bağımsız ve geniş bir toprağa sahip oluyorlardı. (377)

(373) ATASE Arşivi; Kıs.884, Dos.18, F.5, 5-3., Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.91-92, Nutuk c.II, s.438-487.

(374) Y.Hikmet Bayur; "Kuvayı Milliye Döneminde Atatürk'ün Dış Siyaset ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları" Bellefen, c.XX, Sayı 80 (Ekim 1956) s.667 vd.

(375) Ayrıntılı bilgi için bkz. Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.730-734. Goloğlu; a.g.e., s.280.

(376) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.91, Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.738-741-744-745. Goloğlu; a.g.e., s.281.

(377) Antlaşmanın altıncı kısmı Ermenilere ait olup 88, 89, 90, 91, 92, 93 ncü maddelerini ihtiva ediyordu. Erim Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, c.I, Ankara 1953, s.559-560.

Öte yandan Ermeniler yine 10 Ağustos 1920 tarihinde Sovyet Hükûmeti ile bir anlaşma imzalıyorlardı. Anlaşma ile Erivan-Culfa-Şahtahtı demiryolu Ermenilere bırakılmış oluyordu.

Sevr ve Tiflis anlaşmalarından cesaret alan Ermeniler ileri harekete geçtiler. 12 Ağustos'da Oltu civarında bazı köyleri işgal ettiler, bazılarını da yaktılar. (378)

Arkasından bir Türk birliğine saldırdılar. İki Ermeni uçağının Türk mevzilerini bombalaması üzerine 20 Eylül'de Ankara Hükûmeti, birliklerine Ermenilere taarruz emrini verdi. (379) 24 Eylül'de verilen emir gereğince 28 Eylül'de bütün cephe-lerde taarruza geçildi. 30 Eylül'de Türk kuvvetleri Sarıkamış'a girdi. (380)

Türk Ordusu'nun Ermenileri yenilgiye uğratarak ileri harekâtına devam etmesi karşısında Ermenistan Hariciye Nazırı Ahancıyan tarafından Sovyet Hâriciye Komiseri Çiçerin'e 30 Eylül tarihinde bir telgraf gönderildi. Nâzır, harp sebeplerini Türklere bağlamakta ve Türk ileri hareketinin durdurulmasını istemekteydi. (381)

Sarıkamış harekâtının hiçbir yerde fiili tepki görmemesi üzerine Genelkurmay Başkanlığı Kazım Karabekir'e Kars ve çevresinin ele geçirilmesini bildirdi. (382) Karabekir, şimdi tutulan hattın savunmaya en elverişli hat olduğunu, Kars'ın doğusundaki bir hattın Gürcü tehlikesine açık kalacağını ve Gürcü ve Sovyetlerle anlaşmadan böyle bir hareketin yapılmasını önerdi. (383)

Ermeni harekâtının siyasî amacı, Ermeni sorununun çözümü için Ruslar ve Ermenileri ciddi görüşmelere yöneltmekti.

Ankara Hükûmeti, II.Ermeni harekâtının yaratacağı tepkileri hafifletmek için diplomatik faaliyetlere girişti. Geçici

(378) Goloğlu; a.g.e., s.281. TBMM Zabıt Ceridesi, c.5, s.4.

(379) Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.146.

Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.847.

(380) Nutuk, c.11, s.39, İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s.388. Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.848-849, ÖKE; Ermeni Sorunu, s.172, Goloğlu; a.g.e., s.282.

(381) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.93, Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.177.

(382) Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.303. (Kars'a taarruz için Bakanlar Kurulu Kararı)

(383) Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.181.

Yerasimos; a.g.e., s.189.

Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey, 6 Ekim'de Bekir Sami Bey aracılığı ile Çiçerin'e bir nota gönderdi. (384) Notada yapılan ilk harekâtın gerekçeleri açıklanarak, bu harekâtla Ermenistan'da bir düzen değişikliği olacağını umulduğu belirtilip, bu konuda Sovyetlerin yardımı isteniyordu.

Öte yandan Eylül ayı içinde Tiflis'e gönderilen heyetten bir haber çıkmayınca bu kez Ardahan milletvekili gönderildi. Oradaki Gürcü Mutasarrıfı ile görüşerek Kura Irmağının güneyinde serbestçe hareket konusunda güvence alındı. (385) Buna rağmen Gürcüler Ardahan'a kuvvet gönderdiler. (386)

Ayrıca Gürcü Dışişleri Bakanlığı'nca Ankara'ya bir nota gönderilerek Ardahan, Artvin ve Batum'u kapsadığı öne sürülen Gürcü sınırının aşılmaması isteniyordu. (387) Bu notaya hemen ertesi gün cevap veren Ankara Hükûmeti, Gürcistan Hükûmeti'ni tanıdığını ve Gürcü notasında bildirilen sınırı aşmayacağını bildirdi. (388) İki gün sonra Kâzım (Dirik) Bey Tiflis elçiliğine atandı. Böylece Gürcistan'ın tarafsızlığı sağlanmış oluyordu.

Türk kuvvetleri 28 Ekim'de taarruza geçti. 30 Ekim'de Kars ele geçirildi. (389) Türklerin ilerlemesi karşısında Ermeni Hükûmeti, 6 Kasım 1920 tarihinde mütareke teklifinde bulundu. (390) Aynı gün Ankara Hükûmeti'nce mütâreke şartları kendilerine bildirildi. Türk notasında, Türk-Ermeni hududunun milletleri kendi kaderlerini tayin etme esasına dayanan bir plebisitle çizilmesi teklif ediliyordu. Ayrıca, tekrar saldırılara geçmeyeceği konusunda Ermeni Hükûmetinden teminat isteniyordu. (391)

Ancak bu şartların Ermenilerce reddedilmesi üzerine Türk ileri harekâtı yeniden başladı. Ermeniler tutunamayarak, çekilmek zorunda kaldılar. (392) 17 Kasım'da Ermeniler mütâ-

(384) Yerasimos; a.g.e., s.252, Belge 50.

Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.92-93

(385) Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.180. Yerasimos; a.g.e., s.189-190.

(386) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.839.

(387) Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.177. Yerasimos; a.g.e., s.191

Tengirşenk, a.g.e., s.185-188.

(388) Yerasimos; a.g.e., s.191.

(389) Goloğlu; a.g.e., s.284.

Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.94.

(390) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.94.

(391) Öke; Ermeni Sorunu, s.173, Mütarekenin Şartları için bkz. Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.94.

(392) Öke; Ermeni Sorunu, s.173.

reke istediler. (393) Bunun üzerine bir haftalık ateşkes ilân edilerek barış görüşmelerine başlandı.

Türk Ordusu'nun Kars'ı ardından Gümrü'yü alması üzerine Ermeniler barış istemek zorunda kaldılar. 17 Kasım'da bir Ermeni subayı Kâzım Karabekir'e başvurarak ateşkes istedi. Bunun üzerine 1 haftalık ateşkes ilân edilerek barış görüşmelerine başlandı. Kesin bir sonuca ulaşamaması nedeniyle görüşmeler uzatıldı. Gümrü'de devam eden görüşmelerde TBMM Hükûmeti'ni Kâzım Karabekir Paşa ile Erzurum Valisi Hamit ve Erzurum Milletvekili Necati Beyler; Ermenileri de A.Kılhan-yan, Hatisyan ve İ.Gorganyan temsil ediyorlardı.

Gümrü'de devam eden görüşmeler 2-3 Aralık 1920'de antlaşmayla neticelendi. (394)

TBMM Hükûmeti'nin imzaladığı ilk anlaşma olan Gümrü Antlaşması ile, Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır Türk topraklarına katılıyordu. (395) Buna karşılık Türkiye işgâl etmiş bulunduğu Gümrü'yü Ermenistan'a terk ediyordu.

Gümrü Antlaşması gereğince, Türkler, daraltılmış sınırlar içinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyordu. Taraflar arasında anlaşmazlık konusu olan Kars ve Sürmeli ilçesinin geleceği 3 yıl içinde yapılacak bir plebisitle kararlaştırılacaktı. Söz konusu yerlerde barış ve güvenliği karma Türk-Ermeni jandarması sağlayacaktı. Ermenistan, Sevr antlaşmasını tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırma, İtilâf Devletleri temsilcilerini bu devletler Ankara Hükûmeti ile barış anlaşması imzalayınca kadar Erivan'a sokmamayı kabul ediyordu. Ermenistan Ordusu'nun mevcudu 15 bine indiriliyor ancak jandarma gücü sınırlandırılmıyordu. Yine Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm anlaşmalar kaldırılıyordu.

Ayrıca; Türkiye'deki Ermenilerle, Ermenistan'daki Müslümanların diğer yurttaşlar gibi eşit haklardan yararlanmaları, iki ülke arasında en kısa zamanda diplomatik ilişkiler, telefon ve telgraf ulaşımının kurulması, Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek olan Itur ve Nahçıvan illerinin self-de-

(393) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.902.

Goloğlu; 3.Meşrutiyet, s.284.

(394) Nutuk c.II, s.489. Cebesoy; Moskova Hatıraları; s.122. Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.1135-1236. Selâhi Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde.....". Belleten, s.653, Uras; a.g.e.; s.694 vd.

(395) Antlaşmanın metni için bkz. R.Ekrem Koçuoğlu, a.g.e., s.281-282. Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.225.

terminasyon ilkesine göre şekil almaları, Ermenistan saldırıya uğrar ve yardım isterse Türkiye'nin ona yardımda bulunması, Ermenistan'ın silâh ithâl etmemesi, her iki tarafın birbirinden savaş tazminatı istememesi, anlaşmanın bir aya kadar onaylanması kabul ediliyordu. (396)

Gümrü Barışı ile Osmanlı Devleti'nin 1918'de imzaladığı Mondros Bırakışması sınırı, ilk kez geçilmiş, 1920 Sevr Antlaşması'nın da geçersizliği fiilen kanıtlanmıştır. Böylece Ermeni Sorunu Türkiye'nin istediği şekilde sonuca bağlanmış oluyordu. Yine Türk Devleti o sırada çeşitli cephelerde sürdürdüğü savaşlardan birini istediği biçimde sonuçlandırarak nefes almış ve kuvvetlerini öteki cephelerde daha rahat kullanabilmek imkânını bulmuştur. Bundan başka dayanışma içine girmeye hazırlandığı Sovyetlerle ulaşım ve haberleşmeyi sağlamış oluyordu. Ermenilerin elinden de pek çok silâh almıştı. (397)

Ermenilerle barış müzâkereleri sürerken Sovyet Orduları, Kafkasya ve Kırım bölgesinde Bolşeviklere karşı direnen General Wrangel Ordularını yenerek Ermenistan'ın işlerine müdahale etmeye başlamışlardı. Sovyetlerin bu müdahalesi üzerine Ermenistan'daki batı taraftarı hükûmet devrilmiş ve Bolşevikler idareyi ele geçirmişlerdi. (26 Kasım 1920) Gümrü Antlaşması bu hükûmet ile yapılmıştır. (398) Bundan böyle Ermenilerle ilişkiler özelliğini değiştirmiş Türk-Sovyet ilişkileri şekline dönüşmüştür.

C. GÜMRÜ ANTLAŞMASI SONRASINDA GELİŞEN OLAYLAR

1. Gümrü Barışından Sonra Gelişen Türk-Sovyet İlişkileri-II nci Moskova Görüşmeleri :

Gümrü Barışı'nın imzalanması ile Türk-Ermeni ilişkileri; Taşnak-Ermeni hüviyetinin Bolşevik-Ermeni şekline dönmesi nedeniyle Türk-Sovyet ilişkileri haline geliyordu. Böylece Ermenistan'a toprak verilmesi sorunu Ankara Hükûmeti'nin isteği doğrultusunda çözümlenmiş oluyordu. Oldu bitti politikasını başaran Ankara, Misâk-ı Millî sınırlarına ulaşmakla kalmamış, bu sınırı aşarak ilerdeki görüşmelerde pazarlık konusu edebileceği bir kısım toprakları özellikle Gümrü'yü elde etmiş-

(396) Ş.Süreyya Aydemir; Tek Adam, c.2, İstanbul 1964, s.432. Ayrıca bu konuda bkz. Firuz Kazemzadeh, The Struggles For Transcaucasia (1917-1921) Newyork 1951.

(397) Uras; a.g.e., s.695, Soysal; a.g.e., s.18. Gönübol-Sar; a.g.e., s.18.

(398) Gönübol-Sar; a.g.e., s.18.

tir. Bunu yaparken de tek yardım alabileceği Sovyet Hükûmeti ni karşısına almıştır.

Kasım ayının son günlerinde Gümrü Antlaşması imzalanmak üzereyken Moskova ve Ankara aynı anda ilişkileri yeniden kurmaya çalışırlar.

Ankara Hükûmeti bu arada İstanbul ve Tiflis'ten olanca hızıyla yürütülen İtilâf Devletleri'nin barış girişimlerine karşı Moskova'ya güvence vermek zorunluluğu duyar. Bunun üzerine Ahmet Muhtar Bey, Kâzım Karabekir'e bir telgraf göndererek İngilizlerin, Türkiye'nin bir Antibolşevik Kafkas cephesi kuracağı yolunda yaydıkları haberleri Sovyetler nezdinde yalanlamasını istedi. (399)

2 Aralık'ta Ahmet Muhtar Bey, Çiçerin'e bir nota göndererek Kafkaslarda Sovyetlere karşı bir cephe kurmak konusunda Ankara'nın İngiltere ile herhangi bir görüşme yaptığını kesinlikle yalanladıktan sonra Türk Hükûmeti'nin Sovyet Hükûmeti ile karşılıklı dostluk anlaşması imzalayacağı umudunu beslediğini belirtir.

Bu nota üzerine M.Kemal, Ankara'ya dönen Yusuf Kemal Bey'le konuşarak Moskova'ya gidecek heyete başkanlık etmesini istedi. (400)

7 Aralık'ta Moskova'ya gidecek heyete katılacaklar tespit edildi. Heyette Yusuf Kemal, Rıza Nur ve askerî danışman olarak da Saffet (Arıkan) Bey vardı. (401)

Ayrıca Ankara ve Moskova karşılıklı olarak birbirlerine büyükelçi gönderdiler. Türkiye'nin ilk Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa 21 Kasım 1920'de bu göreve atandı. (402)

8 Aralık'ta Bakanlar Kurulu toplanarak Moskova'ya gidecek heyete verilecek talimat görüşüldü. Görüşmelerde Azerbaycan, Gürcistan ve gerekirse Kuzey Kafkasya ve Dağıstan cumhuriyetleri ile bir konferans yapılması öngörülüyordu. Böylece Türkiye çıkabilecek tartışmalarda kendisine bağlaşıklar bulabilecekti. Ankara Hükûmeti Ermenistan'ın konferansa katılmasına karşıydı. Çünkü savaşarak elde ettiği ve Gümrü Antlaşması'yla kazandığı çıkarların tartışma konusu olmasını istemiyordu. (403)

(399) Yerasimos; a.g.e., s.201

(400) Tengirşenk; a.g.e., s.198.

(401) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.101-103.

(402) Tengirşenk; a.g.e., s.154-195.

(403) Stefenos; a.g.e., s.203.

Oysa Sovyet Hükûmeti konferansa, Türkiye, Rusya ve Azerbaycan'ın yanında Ermenistan'ın da katılmasını istiyordu. (404)

21 Şubat tarihinden itibaren mülâkatlara başlandı. İlk görüşmede Rus heyeti müşkülât çıkarma yoluna gitti. İngilizlerle bir anlaşma yapmak üzere olduklarını, Türkiye'deki komünistlere karşı şiddete başvurulduğunu, Ermenilerle yapılan barışta Sovyet arabuluculuğuna başvurulmadığını ve Gümrü'nün hâlâ boşaltılmadığını belirterek zorluk çıkarmaya başladılar. (405)

Çiçerin ile anlaşma sağlanamayacağını anlayan Türk heyeti direkt olarak Stalin'le görüşmeye karar verdi. 22/23 Şubat gecesi Stalin'le görüşüldü. Görüşmede Stalin, İngilizlerle ticaret anlaşması yapacaklarından Türklerle ittifak yapamayacaklarını belirttikten sonra İngilizlerle yapacakları ticaret anlaşması ile, kendilerine karşı kurulmuş olan (İngiltere, Fransa, Amerika) ittifakı parçalayacaklarını, buna zarar verecek her türlü şeyden kaçınacaklarını bildirdi ve devamlı ittifaktan maksat para ve silâh yardımı ise bunu hemen yapabileceklerini bir kardeşlik anlaşması imzalamaya hazır olduklarını söyledi. (406)

Stalin'le yapılan mülâkâtın ardından 23/24 Şubat gecesi Çiçerin'le ikinci kez görüşüldü. Bu kez Çiçerin'in fikirlerinde büyük değişiklik olmuştu. (407) Görüşme bitiminde, askerî konuların iki gün zarfında Savunma Komiserliği ve Başkomutanlık nezdinde görüşülmesi, siyasî konuların ise 26 Şubat'ta yapılacak olan konferansa bırakılması kararlaştırıldı. (408)

2. Gürcü Sorunu, Artvin ve Ardahan'ın Kurtarılması

İngilizlerin Kafkas Seddi konusu, Azerbaycan ve Ermenistan'da Bolşevik cumhuriyetlerinin kurulmasından sonra giderek bir Batum sorununa dönüşmüştür. Kafkaslarda Sovyet yönetiminin kurulmasından sonra batı emperyalizmi bu kez Türkiye

(404) Sovyet Hükûmeti'nin Ankara Hükûmeti'ne 9 Aralık 1920 tarihli notası. Yerasimos; a.g.e., s.264-265, Belge 57

(405) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.138. Tengirşenk; a.g.e., s.207-208

(406) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.139

Tengirşenk; a.g.e., s.216

Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.957

Tevetoğlu; a.g.e., s.336-348

(407) Tengirşenk; a.g.e., s.209

(408) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.140

Tengirşenk; a.g.e., s.204-206

seddine önem vermeye başladı. Özellikle Boğazlar ve Musul petrolleri sömürgeci devletler için büyük önem taşımaktaydı. Bu durumda, batı emperyalizminin amacı bu iki noktayı elinden geldiği kadar denetim altında bulundurmakla birlikte bağlaşıklık ya da en azından Sovyet Rusya'nın bağlaşığı olmayan bir Türkiye elde etmektir.

Sahip olduğu petrol rezervi ile büyük önem taşıyan Kafkasya her şeyden önce petrol demektir. Ancak 1918-1920 yılları arasında İtilâf Devletleri bu petrolü doğrudan doğruya ele geçiremedikleri gibi Sovyetlerin kullanmasına da engel olamamışlardır. (409) Batum, Sovyetlerin petrol ihracatının yolu durumundadır. Bu nedenle Gürcü Hükûmeti ile yakın temasa girerler. Amaçları Sovyetlerin petrol ihracatını denetim altına almaktır. Öte yandan Batum Sorunu Londra Konferansı'nda ele alınır. Böylece İtilaf Devletleri Batum sorununu öne sürerek Türk-Sovyet yakınlaşmasını engellemeye çalışacaktır.

Türk Sovyet yakınlaşmasını engellemek isteyen İtilâf Devletleri, Türk kuvvetlerinin doğuda Ermenilere, batıda Yunanlılara karşı başarı kazanması üzerine iyice telaşa düştüler. Türk ilerleyişini durdurabilmek için Ankara Hükûmeti Londra Konferansı'na davet edildi. Bu teklif yalnızca Ankara Hükûmetine değil İstanbul Hükûmeti'ne de yapılmıştı. (410) İtilâf Devletleri'nin bundan maksatları Anadolu'da bir iç kargaşa yaratarak Milli Mücadele'de hareketini sekteye uğratmaktır.

Londra Konferansı'nda gündem konularından birisi de Batum Sorunu olmuştur. Kafkaslardaki faaliyetleri ile eğitimlerini açığa vuran Bekir Sami Bey Londra'da Kafkas Seddi yanlısı olarak çalışmalarını sürdürdü. Bu tehlikeyi gören Sovyet Hükûmeti bir yandan Ankara ile biran evvel anlaşmaya çalışırken bir yandan da Gürcistan'da Sovyet rejimini kurmak için çaba harcadı.

Ermeni harekâtı ile Ermeni Sorunu'nu kendi istekleri doğrultusunda halleden Türk Hükûmeti için halledilmesi gereken bir mesele kalmıştı. Elviye-i Selâse'nin bütün olarak anavatana ilhâkı.

Ardahan ve İngilizlerin boşaltmasından sonra Batum, Gürcüler tarafından işgal edilmişti. Ankara Hükûmeti 25 Temmuz 1920'de Batum'un işgâlini protesto etti. (411) Ancak

(409) Yerasimos; a.g.e., s.213

(410) Londra Konferansı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Y.Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti s.78 vd.

(411) Türk İstiklâl Harbî, c.3, s.177

Gürcüler, Batılı Devletlerin kendilerine yardım edeceklerine inandıklarından Ankara Hükûmeti'nin teşebbüslerine pek değer vermemiş, aksine Ermenilerle savaşıyan Türk kuvvetlerinden, Kars yakınlarından geçtiğini kabul ettikleri Gürcü sınırını aşmamalarını istemişlerdi.

Gürcülerden tarafsız kalmalarını isteyen Ankara Hükûmeti 21 Ekim 1920'de bir nota göndererek Ermenilerle ilgili hareketin Gürcülerle ilgisi olmadığını, ayrıca istenirse Gürcülerle dostluk kurmaya hazır olduklarını belirterek, Kars yakınlarındaki sınırı geçmeyeceklerini bildirmişlerdi. Ardından Albay Kâzım (Dirik) Bey başkanlığında bir diplomatik heyet Gürcistan'a gönderildi.

TBMM'nin Gürcistan siyâseti Batum'u almak, sınır sorununu çözüme bağlamak, Türk-Ermeni çatışmasında Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak, Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya sızmasını önlemek amacıyla Gürcistan'ı tampon bölge biçimine getirmek ve şayet Sovyet Rusya ile bir çatışma olursa Gürcistan'ı yardım için yedek tutmak şeklinde idi. (412)

Türkiye ile Gürcistan arasında Batum bir sorun teşkil ediyordu. Ankara Hükûmeti Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Batum'un Türkiye'ye geri verilmesini istiyor, ancak Gürcüler buna yanaşmıyorlardı. (413)

Ancak bu anlaşmazlıklar uzun sürmedi. Bolşevikler Azerbaycan ve Ermenistan'ın ardından Gürcistan'ı da Sovyetleştirme çabasına girdiler. Batılı Devletlerden yardım alamayan Gürcistan, Sovyetlere karşı Ankara Hükûmeti'nden yardım istedi. 1921 yılı başlarında M.Simeon Madivani Ankara'ya elçi olarak gönderildi. Sovyetlerin tehdit ve tecavüzlerine maruz kalan Gürcistan ülkesinin bazı bölgelerini özellikle Batum'u Sovyet işgalinden kurtarmak için buraların Türkler tarafından geçici olarak işgal edilmesini teklif etti. (414) Gürcülerin bu durumda en acil gayesi Türkiye ile bir ittifak yaparak kuzeydeki güce karşı bir Kafkas Konfederasyonu kurmaktı. (415)

Sovyet kuvvetleri 20 Şubat'ta Gürcistan'ı istilâya başladı. Bunun üzerine Ankara Hükûmeti 22 Şubat'ta Gürcü Hükûmeti'ne bir nota göndererek Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkiye'ye verilen ve hâlâ Gürcülerin elinde bulunan Artvin ve Ardahan'ın

(412) Sonyel; Kurtuluş Savaşı Günlerinde....., s.720

(413) Bayur; Türk Devleti'nin Dış Siyaseti, s.67-69

(414) Sonyel; a.g.e., s.19

(415) Sonyel; Kurtuluş Savaşı Günlerinde....., s.722

iade edilmesini istedi.(416) Bu sert tutum karşısında Gürcüler, istenilen şartları kabul ettiler, Ardahan ve Artvin Türklere bırakıldı. (417)

Batum'un geçici olarak işgali teklifi Ankara Hükûmeti tarafından kabul edilmedi. Kâzım Karabekir kumandasındaki Türk orduları, Sovyet ordularının Batum'a yaklaşmasından bir hafta önce 11 Mart'ta Batum'u kayıtsız şartsız işgal ettiler.

Bu arada Gürcü Hükûmeti, Sovyet tecavüzü karşısında Tiflis'i terkedip Batum'a çekildi. Bu durum, Batum'un Türkiye ye ilhâkını engelleyici ve geciktirici bir faktör olabilirdi. Bu sırada Türk-Sovyet görüşmeleri devam ediyordu. Türk Hükûmeti 23 Şubat tarihli notasında Batum'dan hiç bahsetmemiş, bu meseleyi Gürcülerle imzalanacak olan bir anlaşma sırasında konuşmayı ve bir plebisitle sonuçlandırmayı uygun görmüştü. (418)

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir, korunması güçlükler yaratacak olan Batum'un işgal edilmesi meselenin Ruslarla görüşmeler sonrasında halledilmesini istiyordu. (419)

6 Mart'ta Gürcü sefirinin Batum, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinin de Türkler tarafından istilâ edilmesini istediği anlaşılınca (420) Ankara Hükûmeti askerî harekâta karar verdi.

İşgal edilecek bölgelerde Gürcü idâresinin devam edeceği, işgalin sadece askerî olduğu, işgalin Ruslara karşı bir Türk-Gürcü ittifakı olmadığı, bununla beraber Batum'un Misâk-ı Millî içinde olduğu, Türk Hükûmeti tarafından ilgililere bildirildi. 8 Mart 1921'de Ahıska Türkler tarafından işgal edildi. (421) Bunu 11 Mart'ta Batum'un 14 Mart'ta da Ahılkelek'in işgalleri izledi. (422)

(416) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.880-881

TBMM Zabıt Ceridesi, c.8, s.425

(417) Bayur; Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, s.70

Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.924, Sonyel; a.g.e., s.19

(418) TBMM Zabıt Ceridesi, c.8, s.424

(419) TBMM Zabıt Ceridesi, c.8, s.424

(420) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.151, Bıyıklıoğlu; Atatürk Anadolu'da s.35

(421) Bıyıklıoğlu; Atatürk Anadolu'da s.36

(422) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.942 Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.240-241

Gürcü Hükûmeti'nin 17 Mart'ta Batum'u terketmesi üzerine Batum'da Türk Sivil İdaresi kuruldu. (423) 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile Ahıska, Ahılkelek ve Batum Türk sınırları dışında bırakılmış, 28 Mart tarihinde de Batum'daki sivil idarî sorumlusu Kâzım Bey Batum'u terkederek Trabzon'a dönmüştür.

Böylece Moskova Antlaşması ile Türkler Kars ve Ardahan'ı alıyor, Batum'u boşaltıyorlardı. Bunların yanında Gürcistan'da Bolşevikleştirilmiş oluyordu. (424)

3. Türk-Sovyet İlişkilerinin Sonuçlanması-Moskova Antlaşması

23/24 Şubat gecesi yapılan görüşmeler sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerinin bir süre için beklemeye alındığından yukarıda bahsetmiştik.

26 Şubat 1921 tarihinde iki ülke arasındaki görüşmeler yeniden başladı. Türkiye'yi İktisat Vekili Yusuף Kemal Bey, Dr.Rıza Nur ve A.Fuad Cebesoy, Rusya'yı ise Çiçerin ile Pan-Rus Merkez İcrâ Komitesi azası Celal Korkmazof temsil ediyordu. (425)

Misâk-ı Millî sınırları içindeki Türk sınırlarını kabul ettirmek, boğazların bütün milletlerin ticaret gemilerine açık olması, daha önce Çarlık Rusya'sı ile yapılan antlaşma, borç ve kapitülasyonların kaldırılması, genel harpte esir düşen ve hâlâ Rusya'da bulunan Türk zâbit ve subaylarının Türkiye'ye gönderilmesi; Türk heyeti tarafından savunulan esaslardı. Ayrıca Türk heyeti Batum şehri ve limanını bazı şartlar altında Kafkasyalılara terketmeyi kabul ediyor, karşılığında Kars'ın doğusundaki sınırımızın Arpaçay'ına kadar uzatılmasını istiyordu (426)

Görüşmeler 1 Mart tarihinde tekrarlandı ve Misâk-ı Millî ve Gümrü Antlaşması sorununa gelip takıldı. Yapılan tartışmalardan sonra yeni bir tarih bile saptanmadan toplantı dağıldı (427) İş arabuluculuğa kaldı. Stalin'in arabuluculuğunu Behbut

(423) Bıyıklıoğlu; Atatürk Anadolu'da, s.37

(424) Gönlübol-Sar; Olaylarla Türk Dış Politikası, s.25, Bayur; Türk Devleti'nin Dış Siyaseti, s.67-68
Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.927

(425) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.147

(426) Tengirşenk; a.g.e., s.204-206

(427) Rıza Nur; Hayat ve Hatıratım, s.770
Tengirşenk; a.g.e., s.220-221

Şahtatinski, Dışişleri Komiserliği'ninkini de Enver Paşa yapıyordu. Bunlar 2 Mart günü Türk heyeti ile görüştüler. Enver Paşa Batum'un Ruslar'a verilmesine karşılık Iğdır'ın Türkiye'ye verilmesini önerdi. (428) Şahtatinski ise Nahcivan'ın statüsü hakkında görüşlerini bildirdi.

Türk heyeti 3 Mart günü Stalin'le görüştü. Batum meselesi görüşüldü. Türk heyeti Misâk-ı Millî ilkesinin ve Arpaçay sınırının kabul edilmesine karşılık, Batum kentini Sovyetlere bırakmayı kabul ettiğini bildirdikten sonra, Nahcivan'ın Azerbaycan ve Türkiye denetimi altında bağımsız bir devlet olmasını önerdi. (429).

Stalin, yapılan görüşmenin ertesi günü tartışılan konuları hükûmetle görüştü. Türk heyetinden, Arpaçay ve Aras'ın 20 km batısından geçen bir sınırın kabul edilmesi istendi. Yapılan öneri Türk heyeti tarafından reddedildi. Türk heyeti, Batum çevresinde ancak 10 km lik bir arazi bırakabileceğini ondan sonraki sınırın 1878 sınırını ve sınır karakollarının 5 km. geri çekilmesiyle Arpaçay ve Aras'ı izleyeceğini bildirdi. (430) Bunun üzerine görüşmeler yeniden kesintiye uğradı. Ankara Hükûmeti, Sovyet kuvvetlerinin Ahıska ve Ahılkelek üzerine yürümesinden endişelenerek, Sovyet Hükûmeti'nden bu iki kasabanın tarafsız kalmasını istedi. (431)

5 Mart günü Ahılkelek halkı Sovyet yönetimini kurarak, Menşevik birliklerinin silâhlarını topladı. (432)

Bunun üzerine Menşevik Hükûmeti, Türk Hükûmeti'nden Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u işgal etmesini istedi. 9 Mart'ta Ahıska Türkler tarafından işgal edildi. (433)

Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine Moskova acele sonuca ulaşmasını kararlaştırdı. 3 ncü toplantı 9 Mart günü yapıldı. Stalin'le yapılan bu görüşmede 12 nokta üzerinde anlaşmaya varıldı. Misâk-ı Millî'nin Sovyet Rusya tarafından kabul edilmesi, sınırın Karadeniz'de Sarp köyünden başlaması Ardahan ve Kars sancaklarının kuzeydoğu sınırını ve oradan Arpaçay ve Aras'ı izlemesi, bu sınırın kuzeyinden 1878 sınırından arta kalan Batum arazisine özerklik verilmesi şartıyla

(428) Yerasimos; a.g.e., s.219

(429) Tengirşenk; a.g.e., s.221-222

(430) Yerasimos; a.g.e., s.220

(431) Türk İstiklâl Harbî, c.3, s.234

(432) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.868

(433) Türk İstiklâl Harbî, c.3; s.236

Gürcistan'a bırakılması, Arpaçay boyunca sınır karakollarının 8 km geri çekilmesi, Nahcivan'a özerklik verilerek, haklarını başka bir devlete terketmemek şartıyla Azerbaycan'a bırakılması, Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistanla yapacağı anlaşmalara Rusya'nın karşı çıkmaması, Almanya'dan alınacak malzemenin Rusya'dan serbestçe geçmesi, Türk tut-saklarının iki ay içinde memleketlerine gönderilmesi, diğer devletlerle yapılacak olan anlaşmaların karşılıklı olarak bildirilmesi.

Ayrıca görüşülen konular arasında yardım meselesi de vardı. (434)

10 Mart günü yapılan toplantıda Türk heyeti Batum limanının bütün mallar için serbestliğini istedi. Batum konusundaki diğer ayrıntıların Gürcistan ile saptanması kararlaştırıldı. Nahcivan konusunda Sovyet Hükûmeti, Nahcivan'ın Türkiye'nin himayesinde Azerbaycan'a bırakmak istememekle birlikte 9 Mart'ta alınan kararı onayladı. (435)

Bu arada 11 Mart günü Türk birlikleri Batum'u işgal etti. (436)

12 Mart tarihli oturumda Kafkas cumhuriyetleri ile ilişkiler meselesi yeniden ele alındı. Türk heyeti, 10 Mart oturumunda okunan Kafkas cumhuriyetlerinin egemenliği hakkındaki Sovyet bildirisine karşı çıktı. Silâhlanmanın sınırlandırılması ve bunun denetim hakkının, egemenliği kısıtlayıcı olmadığı, bu bildirinin kabulü ile Türkiye Hükûmeti'nin gelecekte yapacağı anlaşmaların kayıt altına alınamayacağı bildirildi. Buna karşılık Sovyet Hükûmeti egemenliklerinin zedelenmesi halinde Kafkas Cumhuriyeti'ne destek vereceğini söylemekle yetindi.

Ayrıca iki konu üzerinde de duruldu. Birincisi, iki ülkenin topraklarında düşman güçler ya da kuruluşların barındırılmaması. Bununla Menşeviklerin ya da Müsavatçıların Türkiye'de barınması olasılığı yanısıra İstanbul ve Gelibolu çevresinde konaklamış olan Wrengel ordusu kalıntılarının yeniden Rusya'ya karşı kullanılması engellenmek isteniyordu.

İkincisi tarafların birbirine haber vermeden bir anlaşma imzalamayacağı güvencesi idi.

(434) 9 Mart görüşmeleri için bkz. Tengirşenk; a.g.e., s.223-225

(435) Tengirşenk; a.g.e., s.226-228

(436) Yerasimos; a.g.e., s.225

Aynı gün Ankara Hükûmeti, Ahıska, Ahilkelek ve Batum bölgesinde Ankara Hükûmeti adına yönetime geçilmesi ve bunun için memurlar atanmasına karar verdi. (437)

14 Mart'ta Moskova'da Türk-Sovyet heyetleri yeniden toplanarak anlaşma taslağını görüştü. Görüşmeler sonunda Batum'daki müslüman halka Türkiye'ye geçme hakkı tanındı.

16 Mart'ta yapılan son görüşmelerde anlaşma metni olduğu gibi kabul edildi.

Böylece 10 ay gibi uzun bir süre sonunda Türk-Sovyet anlaşması yapılmış oluyordu. Anlaşmanın taraflarca imzalanması 18 Mart 1921 günü gerçekleşti. (438)

Moskova Antlaşması ile Türk-Rus sınırı sonuca bağlanmış oluyordu. Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye verildi. Batum, Gürcistan'a bırakıldı. Anlaşmada Nahcivan, Azerbaycan koruyuculuk hakkını savunucu bir devlete bırakmamak şartıyla özerk bir bölge haline geldi. İlgili devletlerin birbirlerinin iç işlerine karışmaması maddesi de vardı. Ankara Hükûmeti, Rusya'daki Türk komünistlerin Türkiye'ye gönderilmemesini istedi. Aynı zamanda Moskova A.Fuad Cebesoy'u tek temsilci olarak tanıdı. Enver Paşa ve diğer Türklerin herhangi bir resmî sıfatı olmayacaktı. Türkiye'de buna karşılık Turancıları desteklemeyecek ve korumayacaktı. Boğazlar sorununun Karadeniz Devletleri ile yapılan bir konferansta görüşülmesi kararlaştırıldı. İstanbul Türk yönetiminde kalacaktı. (439)

Ayrıca bu anlaşmanın dışında mektup teatisi suretiyle Sovyet Rusya tespit edilen bir süre için Türkiye'ye her yıl 10 milyon altın ruble vererek Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına yardım etmeyi üstleniyordu. (440)

(437) Yerasimos; a.g.e., s.226

(438) Tengirsenk; a.g.e., s.217

(439) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.146-147

Anlaşmanın orjinal metni için bkz.

Düstur, II.Tertip, s.872. Sosyal; a.g.e., s.32

(440) Türk İstiklâl Harbî c.II, Batı Cephesi, Kısım 2 Ankara, 1965, s.239

Sivas Kongresi öncesi ve sonrası, Kuva-yı Milliye'nin çarpışmaları sırasında milli heyetlerden aldığı para ve bağışlar, kızılây yardımları, bankalara el konarak alınan paralarla ihtiyaçlar sağlanmaya çalışılıyordu.

Sivas Kongresi'nden sonra da para tedariki için her türlü çareye başvuruldu. TBMM Hükûmeti kuruluncaya kadar İstanbul Hükûmeti'nin bütçe ödenekleri ile yetinilmiş, Milli Hükûmet kurulduktan sonra çıkarılan avans kanunlarıyla gelir sağlanmaya çalışılmıştır.

Rusların para yardımını üç aşamada inceleyebiliriz.

TBMM Başkanı M.Kemal Paşa, 26 Nisan 1920 gününde Sovyet Hükûmetine gönderdiği birinci önerisinde silâh ve cephane yanında para yardımı da istemişti.

1920 yılı rayicine göre Kasım ayının başından 10 ncü gününe kadar on rublelik bir Rus altını Osmanlı kâğıt parasıyla 580-581 kuruş ve bu ayın 11 nci gününden 20 nci gününe kadar 585-600, 20 nci gününden sonuna kadar ise 600-685 kuruş idi. *

8 Eylül 1920'de Rusya'dan gelen ilk miktar 200 kilo 35 gr. altın idi. (441)

Eylül ayı içinde Rusya'dan ikinci kez 1 milyon altın ruble (442) daha gönderildi. Bunu 17 Aralık 1920 günü gönderilen 1,5 milyon altın ruble izledi.

Bunlardan ayrı olarak Gümrü'de bulunan Rusya Müttefik Cumhuriyetleri Şuraları Vekili tarafından, 50.000 altın ruble ve Azerbaycan Şuralar Cumhuriyeti adına 100.000 Osmanlı altını bağışlanmıştı. (443)

Moskova Antlaşması'nın 10'ncü maddesi gereğince Sovyet Hükûmeti 1921 senesinden itibaren bazı seneler devam etmek üzere Türkiye'nin iktisâden kalkınabilmesi için 10.000.000 ruble vermeye karar vermişti.

Bu karara bağlı olarak Yusuf Kemal Bey beş arkadaşıyla 20 Nisan 1921 günü Rusya'dan Kars'a geldi. İlk taksit olarak 10 altın rublelik 400.000 adet Rus rublesini beraberinde getirdi. (444)

Bunu 1922 senesi içinde muhtelif miktarlarda gelen rubleler izledi. (445)

(441) Türk İstiklâl Harbî, İdarî Faaliyetler 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923, VII ncî cilt, Ankara, 1975, s.167

(442) ATASE Arşivi, Kıs.721, Dos.29, F.3

(443) ATASE Arşivi, Kıs.550, Dos.18, F.26

(444) ATASE Arşivi, Kıs.583, Dos.104, F.11.5

(445) Bu konuda bkz.

ATASE Arşivi, Kıs.1720, Dos.607, F.1

ATASE Arşivi, Kıs.1386, Dos.6, F.3.35

Rusyanın para yardımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Kocaoğlu, "Rus yardımının içyüzü" Yakın Tarihimiz, c.1, s.10 (13 Mayıs 1972), Alptekin Müderrisoğlu; Kurtuluş Savaşımızın Malî Kaynakları, Ankara, 1974

Millî mücadele döneminde Sovyet Hükûmeti aynı zamanda silâh ve cephane yardımında da bulunmuştur. Yunanlılara karşı yapılan İnönü muhabereleeri zamanında silâh ve cephaneye oldukça fazla ihtiyaç vardı. Tuapse limanından Trabzon'a gönderilen silâh ve cephane oradan Batı Anadolu'ya sevk ediliyordu. (446)

Ancak gerek para yardımı gerekse askerî yardım zaman zaman kesintilere uğradı. Bu durum Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonuna kadar devam etti. Bu yüzden Türk Hükûmeti Rusya'ya şikâyet notası vermek durumunda kaldı. (447)

Moskova Antlaşması her iki tarafta çıkarlar sağlıyordu. Sovyet Rusya İtilâf Devletleri'ne karşı üstünlük kazanırken, Kafkasya ve doğudaki İslam ülkelerinde kendi durum ve etkisini güçlendiriyordu.

Türkiye ise bu antlaşma ile büyük bir diplomatik zafer kazanıyor, millî amaçlarını bir noktaya kadar gerçekleştirerek, doğu sınırlarının güvenliğini sağlıyordu. Büyük bir devlet tarafından tanınan Türk Hükûmeti uluslararası itibarını artırmış oluyordu.

Moskova Antlaşması, sömürgeci devletlere karşı verdiği mücadeleyi kazanması açısından Türkler için kaçırılmazdı. Öte yandan sürekli bir emperyalist tehlikeye maruz kalan Sovyet Rusya için Türkiye; kendisini savunmasında bir kalkan vazifesi görüyordu. Karşılıklı çıkarlar böyle bir anlaşmanın yapılmasını zorunlu kılmıştı.

Moskova Antlaşmasının imzalandığı sırada Batum'da çarpışmalar devam ediyordu. 15 Mart'ta Kızılordu Batum'a girdi. 21 Mart'ta Batum'a gelen kızılordu komutanı, Türklerden 20 saat içinde Batum'un boşaltılmasını istedi. Türk kuvvetleri 23 Mart'ta Batum'u boşaltmaya başladı. Boşaltma işlemi 24 Mart'ta tamamlandı. Bu arada Ahıska ve Ahılkelek'de boşaltıldı. Böylece Batum hareketi sona ermiş oluyordu. (448)

(446) Rusların silâh ve cephane yardımı hakkında bkz.

ATASE Arşivi, Kıs.851, Dos.10, F.2-1, 10, 11, 17, 17-1, 18, 18-2, 34-7

ATASE Arşivi Kıs.721, Dos.29, F.12-2, 13-7, 13, 27-1

Ayrıca bu konuda bkz. Yerasimos; a.g.e., s.631-634 Ruslardan 30 Mart 1921 tarihinde istenen silâh ve mühimmat hk.bkz. ATASE Arşivi, Kıs.1717, Dos.585, F.1, 1-2

(447) Cebesoy; Moskova Hatıraları, s.247

(448) Yerasimos; a.g.e., s.229-230

4. Kars Antlaşması.

Moskova Antlaşması, ilişkilerin en bunalımlı döneminde bunalımlara rağmen yapılmış, ancak anlaşma ile tüm sorunlar halledilememiştir. Bu sorunlarla birlikte kuşku ve endişeler de varlığını sürdürmüştür.

Gümrü konusu kuşkuları açığa çıkardı. Kızılordu, Taşnak Ermenilerin ayaklanmasını bastırmak istemekteydi. Ancak, Gümrü'nün Türklerin elinde olması nedeniyle bunu gerçekleştiremiyordu. Durum üzerine Çiçerin 6 Nisan 1921'de A.Fuad Paşa'ya bir nota göndererek Gümrü'nün boşaltılmasını istedi. (449) 13 Nisan'da Kızılordu Komutanı Hekker, Kâzım Karabekir'e bir telgraf göndererek, Gümrü'nün boşaltılmasını, boşaltılmaması halinde birliklerini Gümrü'ye göndereceğini, çıkabilecek olaylardan kendisinin sorumlu tutulamayacağını bildirdi. (450)

Böylece Moskova Antlaşması'nın üstünden 1 ay geçmeden yeniden bunalımlı bir döneme giriliyordu.

Rus komutanlarından Hekker, Siyasi Komiser Elyeva ile birlikte, 6 Nisan 1921'de Akbulak'ta Kâzım Karabekir ile görüştü. (451) Bu görüşmede Ruslar, Türk birliklerinin Arpaçay'ın doğusunu terketmesini Azerbaycanlı devrimcilerin Türkiye'de faaliyet göstermelerine izin verilmemesini, Ahıska ve Ahılkelek'teki Türk irtibat subaylarının geri alınmasını Türkiye'deki Wrangel ve Denikin Ordusu'na mensup subayların serbest bırakılmasını ve Kızılorduya yiyecek maddesinin sağlanmasını istediler. (452) Yine bu komutan, Tiflis'teki Türk temsilcisine bir nota vererek, Gümrü bölgesinin acele boşaltılmasını, Ermenistan'dan Kars'a götürülen demiryolu malzemesinin de geri verilmesini aksi taktirde Rus Ordusu'nun buraları işgal edeceğini bildirdi. (453)

TBMM Hükûmeti yeni bir cephe açılmasını sakıncalı gördüğünden Gümrü bölgesini bir hafta içinde boşalttı. (454)

(449) Yerasimos; a.g.e., s.361 Belge 100

(450) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.892

(451) Tansel; a.g.e., s.67

(452) Türk İstiklâl Harbi, c.3, s.246

(453) a.g.e., s.248

(454) Gümrü'nün boşaltılması nedeniyle Gümrü halkının Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği teşekkür mektubu hakkında bkz. Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, s.15, Belge 1277

Bu arada Moskova Antlaşması yapılırken Sovyetler Birliği Kafkasya milletlerinin de görüşmelere katılmasını istemişti. Böyle bir katılma görüşmeleri çok uzatacaktı. TBMM Sovyetler Birliği ile ilişkilerini biran evvel açıklığa kavuşturmak istiyordu. Bu nedenle anlaşmanın ilk önce Sovyetler Birliği ile yapılmasını sonradan üç memleketi ilgilendiren maddelerin bunlarla yapılacak bir toplantıda teyidini istedi. Bu sonuç Moskova'da kabul edildi. Bu amaçla 26 Eylül-13 Ekim 1921 tarihleri arasında Kars'ta bir konferans toplandı.

Konferansa Kâzım Karabekir Paşa başkanlığında bir Türk heyeti ile Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ile Sovyetler Birliği temsilcileri katıldılar. (455)

Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın 17 Eylül 1921 tarihli talimatı gereğince, 1921 Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının hükümleri Kafkasya'nın üç devletine ilgilerine göre dağıtılacaktı. Temel hükümlerde de değişiklik olamayacak, ayrıntılarda karşılıklı iyileştirme yapılabilecekti. Taraflar ayrıntılarda karşılıklı isteklerde bulundular. Örnek olarak Kulp tuzlarından yararlanma, Türklerin taşınmaz mallarının devletleştirilmesi gösterilebilir. Bunlardan ancak Gümrü'den alınan bazı demiryolu malzemesinin geri verilmesi kabul edildi. Konferans sonunda 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması imzalandı. (456)

Kars Antlaşması'ndan sonra bunun uygulanmasına dair iki mukavele Gürcistan ile Türkiye arasında 20 Mart 1922'de Tiflis'te imzalandı. Birinci anlaşma, sınır halkının geçişlerini düzenliyordu. Türkiye, Gürcistan sınırının, iki tarafında yaklaşık 16 kilometre içinde oturanların sınırı geçiş noktalarını geçiş belgelerini yanlarında götürebilecekleri eşyalara ilişkin maddeleri içeriyordu. İkinci anlaşma Türklerin Gürcistan içinde kalan Batum, Oğruğu, Özerkati, Ahıska ve Ahilkelek ve Gürcülerin Türkiye'de kalan Artvin, Ardahan ve Kars sancaklarındaki almış oldukları otlaklardan yararlanmalarını düzenlemekteydi. Anlaşmada otlaktan yararlanma ücreti, çobanlar, hayvanlar, yollar ve bulaşıcı hastalıklar hakkında hüküm vardır. (457)

1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarını tamamlamak için Tiflis'te 9 Temmuz 1922'de Türkiye ile

(455) Bilge; a.g.e., s.76

(456) Karabekir; İstiklâl Harbimiz, s.1000-1020, Antlaşmanın metni için bkz. Sosyal; a.g.e., s.412

(457) Bilge; a.g.e., s.77

Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Sovyetler Birliği arasında iki anlaşma daha imzalandı. Birinci anlaşma Konsolosluk sözleşmesidir. İkinci anlaşma beş devlet arasında yapılan demiryolu anlaşmasıdır.

Kars Antlaşması Doğu Cephesi'nde güvenliğin sağlanması da önemli ve son aşamayı teşkil eder. Kars Antlaşması ile doğu sınırimız Sovyetleştirilmiş Kafkas cumhuriyetleri tarafından tasdik edilmiş ve pürüzlü noktalar kaldırılmıştır. Zaman zaman kesintilere uğrasa da menfaatleri gereği biraraya gelen Türkiye ve Sovyet Rusya, birbirlerine yardım konusunda anlaşmada zorluk çekmemişlerdir. Sonuç olarak doğu sınırimızda uzun yıllar pazarlık ve savaş alanı haline gelmiş Elviye-i Selâse millî mücadele dönemi sonunda Misâk-ı Millî ilkeleri dahilinde (Batum hariç) sınırlarımız içine katılmış oluyordu. Bunun gerçekleşmesinde özellikle TBMM'nin güttüğü ustaca dış politika ve doğu cephesindeki düzenli askeri kuvvetlerin rolü büyük olmuştur.

S O N U Ç

Millî Mücadele hareketini hazırlayanlar bir yandan memleketi düşman işgalinden kurtarmaya çalışırken, diğer yandan askerî cephelerde başarıya ulaşabilmek için Millî Mücadelenin diplomatik cephesine de önem vermişlerdir.

Millî Mücadele hareketinin başarıya ulaşabilmesi için gerekli olan askerî yardımın; Ekim 1917 ihtilâli nedeniyle o sırada Anadolu'da gözü olmayan Sovyetlerden geleceğine inanan Millî Mücadele Hükûmeti, Sovyetlerle ilişki kurma yollarını aramıştır.

Türk-Sovyet ilişkilerinin kurulabilmesi ancak Kafkas Cumhuriyetleri aracılığı ile olacaktır.

7 Kasım 1917'de Rusya'da bir hükûmet darbesiyle iktidarı ele geçiren Bolşevikler 3 Mart 1918'de Almanya ve müttefikleriyle Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiler. Antlaşma gereği Doğu Anadolu Ruslar tarafından boşaltılacaktı. Ayrıca Elviye-i Selâse yapılan plebisit sonunda Osmanlı topraklarına katıldı. Türk Ordusu Eylül ayının ortalarına kadar Bakü dahil Güney-Batı Kafkasya'yı ele geçirdi. Daha önce Rusya'nın desteği ile bölgeye yerleşen ve halka zulmeden Ermeniler de Ruslarla birlikte çekilmek zorunda kaldı. Kars, Ardahan ve Batum halkı Türk Ordusu'nun gelişiyle hürriyetlerine kavuştular.

Bu arada 23 Şubat 1918 tarihinde, daha önce Sovyet Hükûmeti'nin yayınladığı Halklar Beyannâmesinden yararlanan Kafkasya Milletleri (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Dağıstan) Ön Kafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu tarihten itibaren başlayan Türk-Kafkas Konfederasyonu ilişkileri 26 Mayıs 1918'de bu cumhuriyetin lağvına kadar devam etti. Kafkas milletlerinin bağımsızlıklarının ilânı üzerine ilişkiler herbiri ile ayrı ayrı sürdürüldü.

Nisan 1918'de Azerbaycan, 2 Aralık 1920'de Ermenistan, 19 Mart 1921'de Gürcistan'ın Bolşevikleştirilmesi üzerine Kafkas cumhuriyetleriyle ilişkilerin mahiyeti Türk-Sovyet ilişkileri şekline dönüşecektir.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sonlarında Amerika Doğu'da kurulacak bir Ermenistan mandaterliğine zorlanmış, bu düşünce 1919 yılı ortalarından itibaren Millî Mücadele hareketini etkilemiştir. Millî Mücadele döneminde Ermeni yurduna ait iddialar Amerikalı bir heyetin Anadolu'da yaptığı incelemeler sonucu çürütülmüş ve böylece manda meselesi sona ermiştir.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşünce 30 Ekim 1918'de müttefik devletlerle Mondros Mütârekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Mondros Mütârekesi gereğince Türk Ordusu 1914 sınırına çekiliyordu. Böylece Azerbaycan Dağıstan bölgeleri ile birlikte Elviye-i Selâse de yeniden Ermeni zulm ve vahşetine terk edilmiş oluyordu.

Mütârekeden hemen sonra Azerbaycan, Dağıstan bölgelerinde Türk Ordusu'nun yardım ve teşviki ile bazı millî teşekküller kufulmuş bunlar Ermeni çeteleri ve Ruslara karşı halkı şuurlandırmaya başlamışlardı. Güney-Batı Kafkasya'da da mütârekeden hemen sonra aynı amaçlarla bazı millî teşekküller ortaya çıktı. IX.Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve 2.Tümen Komutanı Halid Bey bu konuda büyük destek sağlamışlardır. Bunlar mütâreke gereği yapılacak olan boşaltma işlemlerini mümkün olduğu kadar geciktirmişler ve bu süre içerisinde millî teşekküllerin nüvesini oluşturup, teşkilâtlanmalarını sağlamışlardır.

29 Ekim 1918'de Ahıska Hükûmeti, 3 Kasım'da Aras Türk Hükûmeti, 5 Kasım'da Kars İslâm Şurası kuruldu. 30 Kasım'da bu hükûmetler Millî Şûra Hükûmeti adı altında birleştiler. 17-18 Ocak 1919'da Kars Millî Şurası Güney-Batı Kafkas Geçici Hükûmeti olarak değiştirildi. Ancak 13 Nisan 1919'da Güney-Batı Kafkas Hükûmeti İngilizlerce basılarak dağıtıldı. Bölge halkı yine Ermeni ve Gürcü saldırıları ile başbaşa kaldı.

23 Nisan 1920'de yeni Türkiye Devleti'nin kurulması ile birlikte Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi tek elden yönetilmeye başlandı. Düzenli birlikler ve cepheler oluşturularak Haziran ayı sonlarında Doğu Cephesi kuruldu. Kâzım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri Ermenilere karşı askerî harekete geçtiler. Yenilgiye uğratılan Ermenilerle Gümrü Antlaşması imzalandı. Böylece Türkler 1914 sınırına ulaşmış oluyordu.

Millî Mücadele döneminde Sovyetler hariç bütün Avrupalı büyük devletlerle savaşılmıştı. Bu durumda Sovyetlerle ilişkiye girilmesi Türkiye'nin büyük çıkarlarını korumasını mümkün kılmıştır. Sovyet Hükûmeti ile ilişkiye girilmesi ideolojik sebeplere dayanmamaktadır. Türkiye'deki milliyetçi akım ile 1917 ihtilali ve Rusya'da kurulan Bolşevizm esasları birbirinden farklıdır. Ancak o günkü şartlar içinde her iki taraf ta birbirleriyle işbirliği kurmakta fayda görmüştür.

Bir yandan dış düşmanlarla mücadele ederken diğer yandan da iç huzursuzlukları gidermeye çalışan Sovyet Hükûmeti, Türkiye ile iyi ilişkiler kurarken ittihatçı subaylarla da yakın-

dan ilgilenmişler, Türkiye'nin sosyal yapısı ve emperyalizme karşı verilen mücadelenin benzerliği yüzünden de Bolşevizmin Anadolu'ya sokulması düşüncesini taşımışlardır.

Bütün bunların farkında olan Millî Mücadele liderleri ise Sovyetlerden alınacak yardımlar ve emperyalizme karşı ortak mücadele düşüncesinden dolayı Sovyetlere sıcak ve kontrollü bakmışlardır. Bu yolda gelişen ilişkiler önce 16 Mart 1921 Moskova, ardından 13 Ekim Kars Antlaşmaları ile sonuçlanmış-
tır. Bu antlaşmalar sonucu Batum hariç Elviye-i Selâse Türk sınırları içine dahil ediliyordu.

Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye siyasî yönden Avrupalı Devletlere karşı önemli bir koz elde ediyordu. Doğu sınırını sağlamlaştırmakla Ermeni sorununu uzun bir vadede çözüme kavuşturmuş oluyordu. Öte yandan doğu'daki kuvvetler Batı Cephesi'ne aktarılıyor ve Yunanlılara karşı kullanılıyordu. Yine bu antlaşmalarla Misâk-ı Millî büyük bir devlete kabul ettiriliyor ayrıca askerî ve maddî yardım da sağlanmış oluyordu. Böylece Kafkas cumhuriyetleri ile olan pürüzler Sovyet Hükûmeti aracılığı ile giderilirken Türk-Sovyet ilişkilerini de tıkayan engeller ortadan kaldırılmış oluyordu.

BİBLİYOGRAFYA

A. BELGELER

1. Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
Arşivi

Kls.5,Dos.22,F.16-2

Kls.5,Dos.36,F.12-1,12-2

Kls.8,Dos.1335,F.3

Kls.23,Dos.151,F.54

Kls.40,Dos.158,F.72-2

Kls.44,Dos.207,F.2-3

Kls.56,Dos.19,F.17-8

Kls.63,Dos.17,F.81-1,81-2

Kls.63,Dos.17,F.85-1

Kls.63,Dos.17,F.28

Kls.71,Dos.238,F.8

Kls.75,Dos.282,F.33

Kls.78,Dos.290,F.6-4

Kls.83,Dos.75,F.21-16

Kls.102,Dos.362,F.34,2,34-3

Kls.181,Dos.12,F.261

Kls.184,Dos.89,F.148

Kls.251,Dos.4,F.11,11-1

Kls.318,Dos.1287,F.1-5

Kls.521,Dos.2029,F.12-18

Kls.525,Dos.2046,F.6-2,6-3

Kls.550,Dos.18,F.26

Kls.583,Dos.104,F.11-5

Kls.721,Dos.29,F.3.12-2,13,13-7

Kls.851,Dos.10,F.2-1,10,11,17,17-1,18,18-2,34-7

Kls.884,Dos.18,F.5,5-3

Kls.1386,Dos.6F.3-35

Kls.17,Dos.585,F.1,1-2

Kls.1720,Dos.607,F-1

Kls.2287,Dos.12,F-8

Kls.2697,Dos.284,F1-9

Kls.2905,Dos.433,F.4-35,4-40,6-2,6-3,6-21,6-22,6-33,6-34

Kls.2907,Dos.433,F.12-14

Kls.2908,Dos.452,F.2-80

Kls.4608,Dos.1-F.32-28

2. Yayınlanmış Belgeler

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, 1919-1923, C.I, Haz.Fehmi Nuza, Ankara, 1981.

İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) C.I Haz.Bilâl N. Şimşir, Ankara, 1973.

Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Haz.Gotthard Jaeschke (Çev. Cemal Köprülü), Ankara, 1971.

Heyet-i Temsiliyye Kararları, Haz.B.Sıtkı Baykal Ankara, 1974.

Heyet-i Temsiliyye Tutanakları, Haz. Uluğ İğdemir, Ankara, 1975.

Sivas Kongresi Tutanakları, Haz. Uluğ İğdemir, Ankara, 1969.

3. Cerideler

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.1-4, Ankara, 1985,

TBMM Zabıt Ceridesi, C.8, Ankara, 1945,

Düstur, C.I,3.Tertip, Ankara, 1953,

B. HATIRALAR VE İNCELEMELER

ADIVAR, H.Edip, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul, 1962

AKGÜN, Seçil, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu, İstanbul, 1981

AKŞİN, Abdülhat, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, İstanbul, 1964.

AKŞİN, Sina, İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele, İstanbul, 1976

AKÜZÜM, Fevzi, Mehmet emin Resûlzadeye Göre, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi, Ankara, 1977

AKYÜZ, Yahya, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922, Ankara, 1964

ALTINAY, A.Refik, Kafkas Yollarında(Haz.Yunus Zeyrek, Ankara, 1981)

ALLEN W.E.D. ve P.MURATTOF, 1828-1921, Türk Kafkas sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966

AMBARCIOĞLU, Namık, Ahmet Emin Yalman'ın Mütareke Devrinde Yazdıkları, Ankara, 1945

ANDONIAN, Aram, Documents Officiels Concernant Les Massacres Armeniens, Paris, 1920

ANDERSON M.S., The Great Powers and the near East 1774-1923 London, 1967

APAK, Rahmi, Anadolu'nun Taksim Plânı (Sovyet Rusya Devlet Arşivi, Gizli Belgelerinden), İstanbul, 1972

ARALOF, S.I, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, İstanbul, 1967

ARIKOĞLU, Damar, Hatıralarım, İstanbul, 1961

ARSLANOĞLU, Cem Ender, Kars Milli İslâm Şûrası ve Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakata-i Milliyesi, Ankara, 1986

ARMAOĞLU, Fahir, Siyasi Tarih, Ankara, 1975

_____, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980, Ankara, 1983

AŞKUN, Vehbi Cem, Sivas Kongresi, İstanbul, 1963

ATATÜRK, M.Kemal, Nutuk I, II, III, İstanbul, 1973
Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, (1917-1938), Ankara, 1964

ATAK, Sadık, Doğu'nun Kapısı Kars, 1946

_____, Doğu'nun Kilidi Aras, Ankara, 1953

ATAÖV, Türkkaya, Ermeni Sorunu Bibliyografya, Ankara, 1981

AVCIOĞLU, Doğan, Milli Kurtuluş Savaşı, İstanbul, 1964

AYDEMİR, Ş.Süreyya, Tek Adam, İstanbul, 1964

_____, Makedonya'dan Orta Avrupa'ya Enver Paşa, 3.C, İstanbul, 1972

_____, Suyu Arayan Adam, İstanbul, 1965

AYYILDIZ, H.Raif, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri, Ermenistan, İstanbul, 1947

_____, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri, Gürcistan, İstanbul, 1946

BANOĞLU, Niyazi, Ermeninin Ermeniye Zulmü, Ankara, 1976

BAŞGÜN, Necla, Türk Ermeni İlişkileri (Abdülhamit'in cûlusundan zamanımıza kadar) Ankara, 1970

BAYKARA, Hüseyin, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi, İstanbul 1975

BAYTOK, Taner, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı Ankara, 1970

BAYUR, Y.Hikmet, Türk İnkılâp Tarihi: 3.C,4, Kısım, Ankara, 1967

_____, Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti, İstanbul, 1935

_____, XX.Yüzyılda Türkçülüğün Tarih ve Acun Siyası Üzerindeki Etkileri, Ankara, 1974

BELEN, Fahri, I.Dünya Harbinde Türk Harbi, Ankara, 1983

Belgelerle Ermeni Sorunu: Ankara 1983 (Gnkur. yayınlarından)

Belgelerin Işığı Altında Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü, Der. Ayhan Yalçın, 1975

BENNINGSEN, Alexandre, Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı (1918-1928) Ankara, 1984

BERKOK, Gnrl.İsmail, Tarihte Kafkasya İstanbul, 1958

_____, Büyük Harpte Şimâli Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15.Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri İstanbul 1934, Askeri Mecmuaya ek.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921) Ankara 1981

_____, Mondros Mütârekesi ve Tatbikâtı, Ankara, 1962

_____, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, İstanbul, 1958

BİLGE, Suat, Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Ankara, 1982

BİLSEL, Cemil, Lozan, İstanbul, 2. C, 1933

BORAK, Sadi, Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları, İstanbul, 1977

BOYAJIAN, Dickran, Armenai the Case For a Forgotten Genocide, Newjersey, 1972

BRYSON, Thomas, A, American Diplomatic Relations With the Middle East, 1784-1975, A.Survey, Methuches, N.J., 1977

BURÇAK, R.Salim, Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri, İstanbul, 1967

CARR, E.H., The Bolşevik Revolution 1917-1923, London, Mc.Millan 1953

CEBESÖY, A.Fuad, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953

_____, Moskova Hatıraları, Ankara, 1955

Cemal Paşa, Hatıralar (İttihat Terakki ve I.Dünya Savaşı Anıları), İstanbul, 1977

COŞAR,İ.Sami, Milli Mücadele Basını, İstanbul, 1965

ÇAKMAK, Fevzi, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, İstanbul, 1936

ÇARK, Y.G., Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953

ÇELİK, Edip, 100 Soru'da Türkiye'nin Dış Politika Tarihi, İstanbul, 1969

ÇUNATUKA, İzzet, Kadim Kafkasya ve Kafkasya Bosforu, Hükûmet-i Kafkasya Tarihine Zeyl, İstanbul, 1918

DANIŞMENT, İ.Hami, Osmanlı Tarihi Kronolojisi C.IV, İstanbul, 1971

DEGRAS, Jane, Soviet Documents on Foreing Pollicy, London, 1951

_____, The Communist International, 1919-1943, London, 1943

DELİORMAN, Altan, Türklere Karşı Ermeni Komitacıları, İstanbul, 1973

DEMİR, Neşide K., Türkiye'de Ermeni Meselesi, Ankara, 1976

DENNIS.A.L.P., The Foreing of Soviet, London, 1924

DE' NOVA, John, A., American Interests in the Middle East 1900-1939, Minnealipolis University of Mennesote Press, 1963

DURSUNOĞLU, Cevad, Milli Mücadele'de Erzurum, Ankara 1964

ERÇİKAN, Atıf, Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri, Ankara 1949

ERDOĞAN, Fahrettin, Türk Elllerinde Hatıralarım, İstanbul 1954

ERİM, Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C.I. Ankara, 1953

EROL, Mine, Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920) Giresun, 1972

ERTÜRK, Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası (Yaz.S.Nafiz Tansu) İstanbul, 1969

EVANS, Laurence, Türkiye'nin Paylaşılması, 1914-1924 Çev.Tevfik ALANAY, İstanbul, 1976

FISCHER, Lovis, The Soviets in the World Affairs, 1917-1929-Princeton University, Press, 1951

GEORGE, David Lloyd, Memoirs of the Peace Conference, New Hoven 1939

_____, War Memoirs, London, Odham Press, 1938

GOLOĞLU, Mahmut, Sivas Kongresi, Ankara, 1969

_____, Erzurum Kongresi, Ankara, 1968

_____, 3 ncü Meşrutiyet, Ankara, 1970

GÖKBİLGİN M.Tayyib, Milli Mücadele Başlarken Ankara, 1959

GÖKDEMİR, A.Ender, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989

GÖNLÜBOL, M-SAR, Cem, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938) İstanbul, 1972

_____, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965) Ankara, 1968

GÖYÜNÇ, Nejat, Atatürk ve Milli Mücadele, İstanbul, 1984

GÜRSEL, Halûk, Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, İstanbul, 1968

GÜRÜN, Kamuran, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983

_____, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953) Ankara, 1991

_____, Savaşın Dünya ve Türkiye, Ankara, 1986

HARRİS, S.George, Türkiye'de Komünizmin Kaynakları (Çev.Enis. Yelek) İstanbul, 1976

HELMREICH, Paul C, From Paris to Sevres, Colombus, 1974

HOCAOĞLU, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976

HOOVER, Herbert, The Ordeal of Woodrow, Wilson, New York, 1961

HOVANIŞSIAN, G.R., The Republic of Armenia, The First Year, 1918-1919, I.Berkeley, Los Angeles, London University of California Press, 1971

_____, Armenia on the Road to Independence, Los Angeles, 1967

İLERİ, R.Nuri, Atatürk ve Komünizm, İstanbul, 1970

İNAL, İbnü'l Emin Mahmut KEMAL, Son Sadrazamlar, I.İstanbul, 1982

İNCEDAYI, C.Kerim, Türk İstiklâl Harbi, İstanbul, 1925

JAESCHKE, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara, 1970

_____, Türk Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Kaynakları (Çev.Cemal KÖPRÜLÜ), Ankara, 1971

KANDEMİR, Feridun, M.Kemal'in, Yanındakiler ve Karşı-sındakiler, İstanbul, 1964

_____, Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası, İstanbul, 1965

KANSU, M.Müfit, Erzurum'dan Ölümüne kadar Atatürk'le beraber, 2.C, Ankara, 1966

KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1969

_____, İstiklâl Harbimizin Esasları, İstanbul, 1957

_____, Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu,

Haz.Prof.Dr. Enver KONUKÇU Erzurum, 1990

_____, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, Ankara, 1990

_____, Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı, İstanbul, 1967

_____, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, İstanbul, 1939

KARAMAN, S.Sabit, İstiklâl Mücadelemiz ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları, (1921-1922) İzmir, 1949

KAZEMZADEH, Firuz, The Struggle for Transcaucasio (1917-1921) New York, 1951

KENNAN, George F., Soviet Foreign Policy 1919-1941, Princeton, 1960

KEMALYERİ, Mucip, Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı 1917-1918, İstanbul, 1972

KEYKURUN, Naki, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıratı, İstanbul, 1904

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, Edebiyatımızda Kars, İstanbul, 1958

_____, Kars Tarihi I. İstanbul, 1953

_____, Milli Mücadelede Kars I, İstanbul, 1960

_____, Ermeni Mezalimi (1918-1920) Ankara, 1970

_____, Kâzım Karabekir, Ankara, 1991

KOCATÜRK, Utkan, Atatürk ve Türk Devrim Tarihi Kronolojisi 1918-1938, Ankara, 1973

KOÇAŞ, Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1970

KOÇU, R. Ekrem, Osmanlı Muahedeleri ve Kapütilyasyonlar 1330-1920 ve Lozan Muahedesi, İstanbul, 1934

KURAT, A.Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1970

KUTAY, Cemal, Yakın Tarihimiz, İstanbul, 1964

_____, Türk Milli Mücadelesinde Amerika, İstanbul, 1979

_____, Tarih Konuşuyor, Milli Mücadelede Yeşilordu Efsanesi, İstanbul, 1956

MAYEWSKY (Rus Generali), Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar (Çev: Azmi Süslü) Ankara, 1986

MEHMET ARİF BEY, Başımıza Gelenler I-II Ankara, 1974

MELEK, Kemal, Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası, İstanbul, 1978

MENTEŞE, Halil, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul, 1986

MERAM, A.Kemal, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul, 1969

MİRZA, BALA, Mehmetzâde, Azerbaycan Misâk-ı Millisi 28 Mayıs İstanbul Beyannamesi Tahlili, İstanbul, 1927

_____, Milli Azerbaycan Harekâtı, Musavvat Halk Fırkası Tarihi, Berlin, 1938

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Ankara, 1974

ODER, Kerim, (1901-1981) Azerbaycan, İstanbul, 1982

OKÇU, Yahya, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul, 1953

OLCAY, Osman, Sevres Anlaşmasına Doğru Ankara, 1981

ÖNAL, Sami, Milli Mücadelede Oltu, Ankara, 1968

ÖZTOPRAK, İzzet, Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele, Ankara, 1989

PASTERMADJIAN, H., Histoire'de Armenia Paris, 1949

RAWLINSON, Alfred, The Adventures in the Near East (1918-1922) New York, 1923

RESÜLZADE, M.Emin, 1884-1950 Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Ankara, 1961

RIZA, NUR Resimli Türk Tarihi II, İstanbul, 1924

_____, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, 1968

RÜŞTÜ (Kaymakam), Büyük Harpte Bakü Yollarında, 5.Kafkas Piyade Fırkası İstanbul, 1934, Sayı 34

SABİS, A.İhsan, Harp Hatıralarım, Ankara, 1951

SAGAY, Reşat, XIX ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, İstanbul, 1972

SANDER, Oral, Kongreler ve Sovyet Dış Politikası, Ankara, 1967

SAYILGAN, Aclan, Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972) İstanbul, 1972

SELEK, Sabahattin, Anadolu İhtilâli, C.2, İstanbul, 1981

SEPEKTOR, Ivar, The Soviet Union und the Muslim World 1917-1958, Seatle, 1958

SONYEL, Selâhi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Ankara, 1987

SORGUN, Taylan, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş Kütülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1972

SOYSAL, İsmail, Türkiye'nin Dış Münasebetleri ile ilgili Başlıca Siyasi Anlaşmaları 1920-45, Ank.1983

SÖYLEMEZOĞLU, A.Galip, Hariciye Hizmetinde 30 sene 1892-1922, İstanbul, 1955

_____, 30 senelik Siyasi Hatıralarımın 3. ve Son Cildi (1918-1922), İstanbul, 1953

ŞEHİTOĞLU, Süreyya H., Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadeleye Soldan El koyma Çalışmaları, İstanbul, 1975

_____, TBMM Birinci Dönem Milletvekillerinden Yasin Haşımoğlu Hatıralarını Anlatıyor, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Hatıraları, Ankara, 1973

ŞEMSUTDİNOV, A-Bigirov, A., Bir Karagün Dostluğu-Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, İstanbul, 1979

ŞİMŞİR, Bilâl, Malta Sürgünleri, İstanbul, 1976

TANSEL, Selâhettin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, 4. C. Ankara, 1973

Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985

TENGİRŞENK Y.Kemal, Vatan Hizmetinde, İstanbul, 1967

TUNAYA, T.Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul, 1952

TUNCAY, Mete, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), Ankara, 1978

Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, I. Ankara, 1962

Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi III, Ankara, 1965

Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi II, Ankara, 1973

TÜRKGELDİ, Ali, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara, 1948

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türkiye Dış Politikalarında 50.Yıl, I.Cilt (1919-1922)

ULAGAY, Osman, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul, 1971

ULUBELEN, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul, 1967

ULUĞ, Naşit, Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul, 1973

URAN, Hilmi, Hatıralarım, Ankara, 1959

URAT, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950

ÜNÜVAR, Veysel, İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle 8 Ay (1920-1921) İstanbul, 1948

VANDEMİR, Baki, Kafkas Cephesi Muharebeleri, 2-C,İst. 1933

VERE, Hodge-Edward, R., Turkish Foreign Policy, 1918-1948 Ambiliy Annemasse, imprimerie Franco-Suiss-1950

WOODWARD, E.L., Documents On British Foreign Policy 1919-1934, 4.Vol.London, 1952

YALMAN, Ahmet, Emin, Gördüklerim ve Geçirdiklerim C.I ve II, İstanbul, 1969-1970

Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara, 1992

YERASİMOS, Stefanos, Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye, İstanbul, 1924

ZEYNELOĞLU, Cihangir, Azerbaycan Tarihi, İstanbul, 1924

C. MAKALELER

AKGÜN, Seçil, "Kurtuluş Savaşı Başlangıcında Türk-Ermeni İlişkilerinde ABD'nin Rolü, "Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s.331-346

AKŞİN, Sina, "Kurtuluş Savaşında ve Lozan'da İngiltere, Fransa ile Rus İlişkileri, "Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunları, Sempozyumu 14-17 Ocak 1977, İstanbul, 1977

ARMAOĞLU, Fahir, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", VII, TT Kongresi, Ankara, 1973

BAYKARA Tuncer, "Türkiye'de Solun Tarihine Dair İki Not", Türk Kültürü, C.9.S.76, Şubat, 1969, s.238-295

BAYUR, Y.Hikmet, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Anlaşmalarımız II" Belleten XXX/117, 1966, s.155-156

_____, "Kuva-yı Milliye Deyrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları" Belleten, C.20, Ekim 1956

_____, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Baş Dışarda Akınlar" Belleten, G.35, Ekim 1971

BIYIKLIOĞLU Tefik, "Türk İstiklâl Savaşı Yıllarında Sovyet Rusya-Türk Dostluğu, "Belleten, C.25, No: 99, Temmuz 1961

_____, "Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar" Belleten, S.84, Ankara, 1965, s.561-567

ÇAY, Abdülhak, "Ermenilerin Bakü'de yaptığı 31 Mart 1919 Katliamı, "Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlgileri, Sempozyumu, Ankara, 1985, s.243-252

ÇELİK, Edip, "Manda ve Vesayet Rejimleri Hakkında Milletlerarası Adalet Divanının İstişarı Mütalaası, M.Reşit Sevig'e Armağan, İstanbul, 1956

DURAN, Tülay, "Bolşeviklerin Osmanlı Devleti ile Yaptıkları İlk Anlaşma" BTDD, S.37, İstanbul, 1970

_____, "Bolşeviklerin Batılarda İlk Diplomatik İlişkileri, Brest-Litovsk Anlaşması ve Türkiye", BTDD, S.38, İstanbul, 1980

DURSUNOĞLU, Cevat, "Erzurum Kongresi sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", Atatürk Konferansları, I.Ankara, 1964

_____, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", Atatürk Konferansları I, Ankara 1964

Halil Paşa'nın Hatıraları (Der.Ş.S.Aydemir), Akşam

KANDEMİR, Feridun, "Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf ORBAY" Yakın Tarihimiz, İstanbul, 1965

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, "Cenûb-i garbi Kafkas Cumhuriyeti", Türk Kültürü, S.72, Ekim, 1968

_____, "Cihangiroğlu İbrahim(Aydın) ve Atatürk ile İlgili Belgeler", Belleten C.LVIII, Ankara, 1984, s.107-165

KURAN, Ercüment, "Dünya'da ve Türkiye'de Sosyalizm ve Komünizm" Türk Kültürü, C.5, S.58, Ankara, 1962

KURAT, Y.Tekin, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920) Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s.227-242

KURAT, A.Nimet, Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı Belleten C.XXXI, Temmuz 1967 s.375-415

_____, "Üç Sancak, Kars, Ardahan, Batum" Türk Yurdu, 60 Yıl, C.7, S.3, Ankara, 1970

_____, "Kurtuluş Savaşı Başlarında M.Kemal Tarafından Lenin'e Yazıldığı İddia Edilen Bir Mektubun Mevcut Olmadığı Anlaşıldı" Türk Kültürü, No, 57, C.9, Kasım 1970

_____, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", Belleten, C.26, S.123, Temmuz 1967, s.375-413

PEHLİVANLI Hamit, Mütareke Sonrası Güneybatı Kafkasya'da Durum ve Ermeniler" Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu Ankara, 1992 s.265-273

ÖNAL, Sami, "Oltu'nun 50.Kurtuluş Yıldönümü" Türk Kültürü, S.65, Ankara, 1968, s.308-311

SERTOĞLU, Murat, "İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi Bolşeviklere Karşı Kullanma İstekleri "BTDD, S.3-5, Eylül, 1968

_____, "Osmanlı Devleti Himayesinde Kurulması Tasarlanan Batum-Kars-Ardahan Cumhuriyeti "BTDD, Sayı 20 (Kasım 1965) s.3-101

SONYEL, Selâhi, Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasetimiz, Belleten XLI-164, 1977 s.657-731

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim "Kurtuluş Savaşınca Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", Belleten, C.XVIV, S.174, Nisan 1980

TEVETOĞLU, Fethi, "M.Kemal Paşa, General Karbord Görüşmesi" Türk Kültürü, No: 76, Şubat 1969, S.257-268

_____, "Atatürk'ün Sovyet Politikası" Türk Kültürü, No: 25, Kasım 1964

_____, "Atatürk'ün Kapattırdığı Kızıl Teşekkül Yeşilordu" Türk Kültürü No: 49, Kasım 1966, s.52-62

D. SÜRELİ YAYINLAR

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten

Türk Kültürü

